BIBLIOTHECA
PATRUM ECCLESIASTICORUM
LATINORUM SELECTA.

AD OPTIMORUM LIBRORUM FIDEM EDITA

CURANTE

E. G. GERSDORF.

VOL. IV.

QU. SEPT. FLOR. TERTULLIANI OPERA.

PARS I.

LIPSIAE

SUMTIBUS ET TYPIS BERNH. TAUCHNITZ JUN.

1839.

QU. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

O P E R A.

AD

OPTIMORUM LIBRORUM FIDEM EXPRESSA

CURANTE

E. F. LEOPOLD

PH. D. AA. M. IN GYMNASIO ANNABERGENSI PRAECEPTOR ORDIN.

PARS I.

LIBRI APOLOGETICI.

LIPSIAE

SUMTIBUS ET TYPIS BERNH. TAUCHNITZ JUN.

1839.

PRAEFATIO.

Quum ante tria propemodum lustra eo consilio, ut accuratiorem ex ipsis fontibus rerum Christianarum cognitionem haurirem, Tertulliani scripta legere coepissem, dici non potest, quam molestum mihi visum fuerit orationis genus obscurum ac barbarismis et soloecismis refertum, quo usus est Tertullianus*). Et tamen quum mecum reputarem, quantum ille inter aequales ac postea potuerit in dicendo atque effecerit, librosque singulos relegerem, taedium quo antea affectus eram, in tantam scriptoris admirationem conversum est, ut et ingenii ubertate et doctrinae copia plane singulari, qua ceteris excellit, mirifice captus de eo accuratius pertractando cogitarem. Sed quod de edendis Tertulliani scriptis cepi consilium, omni librorum manu scriptorum, qui perpauci in bibliothecis a patriae finibus longissime remotis asservantur, ope destitutus, et ut inceptis secundus responderet eventus magnopere veritus, iampridem abieceram, quum, ut denuo susciperem susceptumque strenue exsequerer, auctor mihi exstitit gravissimus, qui hac ipsa bibliotheca patrum ecclesiasticorum latinorum curanda de studiis theologorum promovendis iam optime meruit. — In repetendis autem Tertulliani libris, quae inde a Rhenano usque ad Semlerum et Ritterum allata sunt subsidia critica, sedulo adhibui, quo in pristinam, quantum fieri poterat, integritatem restituerentur loci aut librorum incuria aut nimia editorum, Rigaltii inprimis coniiciendi cupiditate multum depravati; deinde in interpunctione, quam vocant, ad dicendi leges attemperanda, qua singulis sententiis plurimum lucis afferri constat, praecipuam curam posui; denique ne quid deesset quod ad veras scriptoris sententias constituendas recte posset desiderari, potiorem lectionum varietatem an-

*) Copiosius de his a me disputatum est in dissertatione: *Ueber die Ursachen der verdorbenen Latinität bei den Schriftstellern nach dem Zeitalter d. K. Augustus, hauptsächlich bei den Kirchenvätern, mit besonderer Berücksichtigung des Tertullian*, inserta *V. S. V. Illgenii Zeitschrift f. d. histor. Theol. Vol. VIII. p.* 12 *sqq.* (*Lips.* 1839.)

notavi. In definiendo singulorum librorum ordine quum a Pamelio usque ad Semlerum multum inter se discrepuerint editores fere omnes, secutus sum Augustum Neandrum, virum in rerum sacrarum historia peritissimum, quocum praestabit errare, quam cum omnibus discedere in alia omnia. Is enim in libro, qui Antignosticus) inscribitur, tum rerum, quas tractavit Tertullianus, similitudinem cognationemque, tum temporum, quibus videtur singula scripta confecisse, ordinem seriemque tam idonea ratione disiunxit et constituit, ut in quibus literis et causis ille elaboraverit et in quantum animo paullatim mutato novum sentiendi morem induerit, haud difficulter queat intelligi. Primum igitur locum tenebunt libri, quibus Tertullianus, ut ab acerbis Romanorum iniuriis Christianos defenderet atque fidem eorum constantiamque corroboraret, omnem impendit operam; secundum, quibus animos moresque eorum legibus divinis convenienter conformare studuit atque ipsos ad cultum veri dei recte instituendum adhortatus est; tertium, in quibus doctrinam proposuit paulo insolentiorem suasque sententias de rebus divinis, in quas sensim abductus erat, a contrariis adversariorum opinionibus ut fortiter tueretur elaboravit. Has tres classes Aug. Neander, V. S. V., iussit in binas distribui partes, quarum altera contineantur libri a superstitiosis Montanistarum commentis alieni, altera iis levius imbuti vel penitus infecti; quamquam ipse non dissimulavit, in nonnullis libellis inter utramque partem fluctuante animo haesisse Tertullianum. Quae si recte atque ordine iudicavit Aug. Neander, non est, quod ab eius exemplo discedamus; quam apta vero sit haec singulorum librorum dispositio ad scriptorem commode utiliterque cognoscendum, ut iam ex hoc primo volumine intelligatur, magnopere optamus. Quae supersunt typis exprimenda, in eo est, ut praelum subeant, atque intra paucos menses insequentur.*

Scr Cal. Iunii A Chr. MDCCCXXXIX.

---

*) *Antignosticus, Geist des Tertullianus und Einleitung in dessen Schriften, mit archäologischen u. dogmenhistorischen Untersuchungen, von Dr. August Neander. Berl.* 1825. 8.

LIBRI APOLOGETICI.

AD

MARTYRES.

1. Inter carnis alimenta, benedicti martyres designati, quae vobis et domina mater ecclesia de uberibus suis et singuli fratres de opibus suis propriis in carcerem subministrant, capite aliquid et a nobis quod faciat ad spiritum quoque educandum. Carnem enim saginari et spiritum esurire non prodest: imo si quod infirmum est curatur, aeque quod infirmius[1]) est negligi non debet. Nec tantus ego sum, ut vos alloquar; veruntamen et gladiatores perfectissimos non tantum magistri et praepositi sui, sed etiam idiotae et supervacue quique adhortantur de longinquo, ut saepe de ipso populo dictata suggesta profuerint. Inprimis ergo, benedicti, nolite contristare spiritum sanctum[2]), qui vobiscum introiit carcerem. Si enim non vobiscum nunc introisset, nec vos illic hodie fuissetis. Et ideo date operam, ut illic vobiscum perseveret: ita vos inde perducat ad dominum. Domus quidem diaboli est et carcer, in qua familiam suam continet. Sed vos ideo in carcerem pervenistis, ut illum etiam in domo sua conculcetis: iam enim foris congressi conculcaveratis. Non ergo dicat: In meo sunt, tentabo illos vilibus inediis, defectionibus[3]) aut inter se dissensionibus. Fugiat conspectum vestrum, et in ima sua delitescat contractus et torpens, tanquam coluber excantatus aut effumigatus. Nec illi tam bene sit in suo regno, ut vos committat: sed inveniat mu-

1) Aug. Neander emendat: firmius. 2) Eph. 4, 30. 3) Sic leg. in ed. Rhenani. In codd. Vaticanis: odiis, affectionibus. In cod. Divionensi: aediis, defectionibus, quo auctore scidiis, affectionibus scripsit Rigaltius, quem secutus est Semler.

nitos et concordia armatos, quia pax vestra bellum est illi. Quam pacem quidam in ecclesia non habentes, a martyribus in carcere exorare consueverunt. Et ideo eam etiam propterea in vobis habere et fovere et custodire debetis, ut si forte et aliis praestare possitis.

2. Cetera aeque animi impedimenta usque ad limen carceris deduxerint vos, quousque et parentes vestri. Exinde segregati estis ab ipso mundo; quanto magis a seculo rebusque eius? Nec hoc vos consternet, quod segregati estis a mundo[1]). Si enim recogitemus ipsum magis mundum carcerem esse, exisse vos e carcere, quam in carcerem introisse, intelligemus. Maiores tenebras habet mundus, quae hominum praecordia excaecant. Graviores catenas induit mundus, quae ipsas animas hominum constringunt; peiores immunditias exspirat mundus, libidines hominum; plures postremo mundus reos continet, scilicet universum hominum genus; iudicia denique non proconsulis, sed dei sustinet. Quo vos benedicti de carcere in custodiarium si forte translatos existimetis. Habet tenebras, sed lumen[2]) estis ipsi; habet vincula, sed vos soluti deo estis. Triste illic exspirat, sed vos odor estis suavitatis. Iudex exspectatur, sed vos estis de iudicibus ipsis iudicaturi. Contristetur illic, qui fructum seculi suspirat. Christianus etiam extra carcerem seculo renuntiavit, in carcere autem etiam carceri. Nihil interest, ubi sitis in seculo, qui extra seculum estis. Et si aliqua amisistis vitae gaudia, negotiatio est aliquid amittere, ut maiora lucreris. Nihil adhuc dico de praemio, ad quod deus martyres invitat. Ipsam interim conversationem seculi et carceris comparemus, si non plus in carcere spiritus acquirit, quam caro amittit; imo et quae iusta sunt caro non amittit per curam ecclesiae et agapen fratrum, et insuper quae semper utilia fidei, spiritus adipiscitur. Non vides alienos deos, non imaginibus eorum incurris, non sollemnes nationum dies ipsa commixtione participas, non nidoribus spurcis verberaris, non clamoribus spectaculorum, atrocitate vel furore vel impudicitia celebrantium caederis, non in loca libidinum publicarum oculi tui impingunt: vacas a scan-

1) Verba: quanto magis — estis a mundo desunt in ed. Rigaltii. 2) Rigaltius: lumen vos ipsi.

dalis, a tentationibus, a recordationibus malis, iam et a persecutione. Hoc praestat carcer Christiano, quod eremus Prophetis. Ipse dominus in secessu frequentius agebat, ut liberius oraret, ut seculo cederet. Gloriam denique suam discipulis in solitudine demonstravit. Auferamus carceris nomen, secessum vocemus. Etsi corpus includitur, etsi caro detinetur, omnia spiritui patent. Vagare spiritu, spatiare spiritu, et non stadia opaca aut porticus longas proponens tibi, sed illam viam, quae ad deum ducit. Quotiens eam spiritu deambulaveris, totiens in carcere non eris. Nihil crus sentit in nervo, cum animus in coelo est. Totum hominem animus circumfert, et quo velit, transfert. Ubi autem erit cor tuum, illic erit et thesaurus tuus [1]). Ibi ergo sit cor nostrum, ubi volumus habere thesaurum.

3. Sit nunc, benedicti, carcer etiam Christianis molestus? Vocati sumus ad militiam dei vivi iam tunc, cum in sacramenti verba respondimus. Nemo miles ad bellum cum deliciis venit, nec de cubiculo ad aciem procedit, sed de papilionibus expeditis et substrictis, ubi omnis duritia et inbonitas et insuavitas constitit. Etiam in pace labore et incommodis bellum pati iam ediscunt: in armis deambulando, campum decurrendo, fossam moliendo, testudinem densando [2]). Sudore omnia constant, ne corpora atque animi expavescant: de umbra ad solem, de sole ad coelum [3]), de tunica ad loricam, de silentio ad clamorem, de quiete ad tumultum. Proinde vos, benedicti, quodcunque hoc durum est, ad exercitationem virtutum animi et corporis deputate. Bonum agonem subituri estis, in quo agonothetes deus vivus est, xystarches spiritus sanctus, corona aeternitatis, brabium angelicae substantiae, politia in coelis, gloria in secula seculorum. Itaque epistates vester Christus Iesus, qui vos spiritu unxit et ad hoc scamma produxit, voluit vos ante diem agonis ad duriorem tractationem a liberiore conditione seponere, ut vires corroborarentur in vobis. Nempe enim et athletae segregantur ad strictiorem disciplinam, ut robori aedificando vacent; continentur a

---

1) Matth. 6, 21. 2) Rhenanus: desiccando, la Cerda: densitando, alii: desidendo vel desudando. 3) Rhenanus: et sole ad coelum, Latinius: de sole ad gelu, Fr. Iunius de sole ad gelum.

luxuria, a cibis laetioribus, a potu iucundiore; coguntur, cruciantur, fatigantur: quanto plus in exercitationibus laboraverint, tanto plus de victoria sperant. Et illi, inquit Apostolus [1]), ut coronam corruptibilem consequantur: nos aeternam consecuturi. Carcerem nobis pro palaestra interpretemur, ut ad stadium tribunalis, bene exercitati incommodis omnibus producamur, quia virtus duritia exstruitur, mollitia vero destruitur.

4. Scimus ex dominico praecepto, quod caro infirma sit, spiritus promptus [2]). Non ergo nobis blandiamur, quia dominus consensit, carnem infirmam esse. Propterea enim praedixit spiritum promptum, ut ostenderet, quid cui debeat esse subiectum, scilicet ut caro serviat spiritui, infirmior fortiori, ut ab eo etiam ipsa fortitudinem assumat. Colloquatur spiritus cum carne de communi salute, nec iam de incommodis carceris, sed de ipso agone et praelio cogitans. Timebit forsitan caro gladium gravem, et crucem excelsam, et rabiem bestiarum, et summam ignium poenam, et omne carnificis ingenium in tormentis. Sed spiritus contra ponat sibi et carni, acerba licet ista, a multis tamen aequo animo excepta, imo et ultro appetita, famae et gloriae caussa: nec a viris tantum, sed etiam a feminis, ut vos quoque benedictae sexui vestro respondeatis. Longum est, si enumerem singulos, qui se gladio confecerint animo suo ducti. De feminis ad manum est Lucretia, quae vim stupri passa cultrum sibi adegit in conspectu propinquorum, ut gloriam castitati suae pareret. Mucius manum suam dexteram in ara cremavit, ut hoc factum eius fama haberet. Minus fecerunt philosophi: Heraclitus, qui se bubulo stercore oblitum exussit; item Empedocles, qui in ignes Aetnaei montis dissiluit; et Peregrinus, qui non olim se rogo immisit, cum feminae quoque contempserint ignes; Dido, ne post virum dilectissimum nubere cogeretur; item Asdrubalis uxor, quae iam ardente Carthagine, cum maritum suum supplicem Scipionis videret, cum filiis suis in incendium patriae devolavit. Regulus, dux Romanorum, captus a Carthaginiensibus, cum se unum pro multis captivis Carthaginiensibus compensari noluisset, maluit hostibus reddi et in arcae genus stipatus, undique

---

1) I Cor. 9, 25. 2) Matth. 26, 41.

extrinsecus clavis transfixus, tot cruces sensit. Bestias femina libens appetiit, et utique aspides, serpentes tauro vel urso horridiores, quas Cleopatra immisit sibi, ne in manus inimici perveniret. Sed mortis metus non tantus est, quantus tormentorum. Itaque cessit carnifici meretrix Atheniensis, quae conscia coniurationis, cum propterea torqueretur a tyranno, et non prodidit coniuratos et novissime linguam suam commestam in faciem tyranni exspuit, ut nihil agere se scirent tormenta, etsi ultra perseverarent. Nam quod hodie apud Lacedaemonas sollemnitas maxima est, *διαμαστίγωσις*, id est, flagellatio, non latet. In quo sacro ante aram nobiles quique adolescentes flagellis affliguntur, astantibus parentibus et propinquis et uti perseverent adhortantibus. Ornamentum enim et gloria deputabitur maiore quidem titulo, si anima potius cesserit plagis, quam corpus. Igitur, si tantum terrenae gloriae licet de corporis et animi vigore, ut gladium, ignem, crucem, bestias, tormenta contemnant sub praemio laudis humanae, possum dicere: modicae sunt istae passiones ad consecutionem gloriae coelestis et divinae mercedis. Si tanti vitrum, quanti margaritum? Quis ergo non libentissime tantum pro vero habeat erogare, quantum alii pro falso?

5. Omitto nunc gloriae caussam. Eadem omnia saevitiae et cruciatus certamina iam apud homines affectatio quoque et morbus quidam animi conculcavit. Quot otiosos affectatio armorum ad gladium locat? Certe ad feras ipsas affectatione descendunt, et de morsibus et de cicatricibus formosiores sibi videntur. Iam et ad ignes quidam se auctoraverunt, ut certum spatium in tunica ardente conficerent. Alii inter venatorum taureas scapulis patientissimis inambulaverunt. Haec, benedicti, non sine caussa dominus in seculum admisit; sed ad nos et nunc exhortandos et in illo die confundendos, si reformidaverimus pati pro veritate in salutem, quae alii affectaverunt pro vanitate in perditionem.

6. Sed haec exempla constantiae omittamus de affectatione venientis. Convertamur ad ipsam conditionis humanae contemplationem, ut et illa nos instruant, si qua constanter adeunda sint, quae et invitis evenire consueverunt. Quotiens enim incendia vivos cremaverunt? quotiens ferae et in silvis suis et in mediis civitatibus elapsae caveis homines devoraverunt? quot a latronibus ferro, ab hostibus

etiam cruce extincti sunt, torti prius, imo et omni contumelia expuncti? Nemo non etiam hominis caussa pati potest, quod in caussa dei pati dubitat. Ad hoc quidem vel praesentia nobis tempora documenta sint, quantae qualesque personae inopinatos natalibus et dignitatibus et corporibus et aetatibus suis exitus referunt, hominis caussa: aut ab ipso, si contra eum fecerint, aut ab adversariis eius, si pro eo steterint.

DE SPECTACULIS.

1. Qui status fidei, quae ratio veritatis, quod praescriptum disciplinae inter cetera secularium errorum etiam spectaculorum voluptates adimat, dei servi, cognoscite, qui cum maxime ad deum acceditis; recognoscite, qui iam accessisse vos testificati et confessi estis, ne aut ignorando aut dissimulando quis peccet. Tanta est enim vis voluptatum, ut et ignorantiam protelet in occasionem et conscientiam corrumpat in dissimulationem. Ad utrumque adhuc forsan alicui opiniones ethnicorum blandiuntur, qui in ista caussa adversus nos ita argumentari consueverunt: Nihil obstrepere religioni in animo et conscientia tanta solatia extrinsecus oculorum vel aurium, nec vero deum offendi oblectatione hominis, qua salvo erga deum metu et honore suo in tempore et suo in loco frui scelus non sit. Atquin hoc cum maxime paramus demonstrare, quemadmodum isthaec non competant verae religioni et vero obsequio erga deum verum. Sunt qui existiment Christianos, expeditum morti genus, ad hanc obstinationem abdicatione voluptatum erudiri, quo facilius vitam contemnant amputatis quasi retinaculis eius, ne desiderent, quam iam supervacuam sibi fecerint: ut hoc consilio potius et humano prospectu, non divino praescripto definitum existimetur. Pigebat scilicet etiam perseverantes in tantis voluptatibus propter deum

mori: quamquam, etsi ita esset, tam apto consilio, tantae obstinatio disciplinae[1]) debebat obsequium.

2. Iam vero nemo est, qui non hoc quoque praetendat, omnia a deo instituta et homini attributa, sicut praedicamus, et utique bona omnia ut boni auctoris: inter haec deputari universa ista, ex quibus spectacula instruuntur, circum[2]) verbi gratia et leonem et vires corporis et vocis suavitates. Igitur neque alienum videri posse neque inimicum dei, quod de conditione constet ipsius, neque cultoribus dei deputandum[3]), quod dei non sit inimicum, quia nec alienum. Plane et ipsae exstructiones locorum, quod saxa, quod caementa, quod marmora, quod columnae, dei res sunt, qui ea ad instrumentum terrae dedit; sed et ipsi actus sub coelo dei transiguntur. Quam sapiens argumentatrix sibi videtur ignorantia humana, praesertim cum aliquid eiusmodi de gaudiis et de fructibus seculi metuit amittere. Plures denique invenias, quos magis periculum voluptatis, quam vitae, avocet ab hac secta. Nam mortem etiam stultus ut debitam non extimescit, voluptatem etiam sapiens ut tantam non contemnit, cum alia non sit et stulto et sapienti vitae gratia, nisi voluptas. Nemo negat, quia nemo ignorat quod ultro natura suggerit, deum esse universitatis conditorem, eamque universitatem tam bonam, quam homini mancipatam. Sed quia non penitus deum norunt, nisi naturali iure, non etiam familiari, de longinquo, non de proximo: necesse est ignorent, qualiter administrari aut iubeat aut prohibeat quae instituit, simul quis sit aemulus ex diverso, adulterandis usibus divinae conditionis[4]), quia neque voluntatem neque adversarium noveris eius, quem minus noveris. Non ergo hoc solum respiciendum est, a quo omnia sint instituta, sed a quo conversa. Ita enim apparebit, cuius vi sint instituta, si

---

1) Sic legitur in edd. omnibus; sed scribendum: tantae ad obstinationem (i. e. constantiam) disciplinae. 2) equum Rigalt. 3) neque cultoribus dei putandum, Rhenanus et ed. Paris. — n. c. dei vitandum, ed. Franeker. et Semler. — neque culpae deputandum, Rigaltius. 4) administrari iubeat cum instituit: simul quae vis aemula ex adverso adulterandis u. d. c., Rigaltius. — simul quae sit aemula ex diverso adult. u. d. c., Rhenanus.

appareat, cuius non sint[1]). Multum interest inter corruptelam et integritatem, quia multum est inter institutorem et interpolatorem. Ceterum omnes species malorum, quae etiam ethnici indubitate et prohibent et defendunt, ex operibus dei constant. Vis homicidium ferro, veneno, magicis devinctionibus perfici: tam ferrum dei res est, quam herbae, quam angeli. Numquid tamen in hominis necem auctor ista providit? Atquin omnem homicidii speciem uno et principali praecepto interemit: Non occides[2]). Proinde aurum, aes, argentum, ebur, lignum, et quaecunque fabricandis idolis materia captatur, quis in seculo posuit, nisi seculi auctor deus? Numquid tamen ut haec adversus ipsum adorentur? Atquin summa offensa penes illum idololatria est. Quid non dei est, quod deum offendit? sed cum offendit, dei esse desiit, et cum desiit, offendit. Ipse homo, omnium flagitiorum actor, non tantum opus dei, verum etiam imago est: et tamen et corpore et spiritu descivit a suo institutore. Neque enim oculos ad concupiscentias sumsimus, neque linguam ad maliloquium, et aures ad exceptaculum maliloquii, et gulam ad gulae crimen, et ventrem ad gulae satietatem[3]), et genitalia ad excessus impudicitiae, et manus ad vim, et gressus ad vagam vitam; aut spiritus ideo insitus corpori, ut insidiarum et fraudum et iniquitatum cogitatorium fieret? non opinor. Nam si omnem malignitatem et si tantam malitiam excogitatam deus exactor innocentiae odit, indubitate, quaecunque condidit, non in exitum operum constat condidisse quae damnat, licet eadem opera per ea quae condidit administrentur, quando haec sit tota ratio damnationis, perversa administratio conditionis a conditis[4]). Nos igitur, qui deo cognito etiam aemulum eius inspeximus, qui institutore comperto etiam interpolatorem una deprehendimus, neque mirari neque dubitare oportet, quum ipsum hominem, opus et imaginem dei, totius universitatis possessorem, illa vis interpolatoris et aemulatoris angeli ab initio de integritate deiecerit, quin universam substantiam eius, pariter cum ipso integritati institutam, pariter

---

1) cui usui sint instituta, si appareat, cui non. Rigaltius. 2) Exod. 20, 13. 3) societatem Fr. Iunius ex MS. et Rigaltius. 4) a conditis deest in edit. Rigalt.

cum ipso in perversitatem demutarit adversus institutorem[1]): ut quam doluerat homini concessam, non sibi, in ea ipsa et hominem reum deo faceret, et suam dominationem collocaret.

3. Hac conscientia instructi adversus opinionem ethnicorum, convertamur magis ad nostrorum retractatus. Quorundam enim fides aut simplicior aut scrupulosior ad hanc abdicationem spectaculorum de scripturis auctoritatem exposcit, et se in incertum constituit, quod non significanter neque nominatim denuntietur servis dei abstinentia eiusmodi. Plane nusquam invenimus, quemadmodum aperte positum est: Non occides, non idolum coles, non adulterium, non fraudem admittes[2]). Ita exserte definitum: Non in circum ibis, non in theatrum; agonem, munus non spectabis. Sed invenimus ad hanc quoque speciem pertinere illam primam vocem David, Felix, inquit[3]), qui non abiit in concilium impiorum, et in via peccatorum non stetit, et in cathedra pestium non sedit. Nam etsi iustum illum videtur praedicasse, quod in concilio et in consessu Iudaeorum de deo denegando[4]) consultantium non communicavit; late tamen semper scriptura divina dividitur, ubicunque secundum praesentis rei sensum etiam disciplina munitur, ut hic quoque non sit aliena vox a spectaculorum interdictione. Si enim pauculos tunc Iudaeos impiorum concilium vocavit, quanto magis tantum conventum ethnici populi? impii ethnici[5]) minus peccatores, minus hostes Christi, quam tunc Iudaei? Quo et cetera congruunt. Nam apud spectacula et in via statur; vias enim vocant cardines balteorum per ambitum, et discrimina popularium per proclivum; cathedra quoque nominatur ipse in anfractu ad consessum situs. Itaque e contrario infelix qui in quodcunque concilium im-

---

1) Est haec scriptura in cod. Fulvii Ursini. In cod. Agobardi: dubitare oportet. Cum ipsum hominem — deiecerit, universam — demutavit adversus institutorem.

2) Exod. 20, 14 sq. 3) Ps. 1, 1. 4) De necando domino, Rigaltius, qui haec pertinere opinatus est ad Iosephum Arimathaeensem (Luc. 23, 50—53.), quasi Davides futuram eius pietatem vaticinatus esset. 5) populi: ni pii ethnici — Iudaei, quo et cetera congruunt. Rhenanus et Semler. — populi? minus impii ethnici — Iudaei? Quid quod et c. c., Rigaltius. — ethnici populi? impii, minus peccatores — Iudaei, quid? non et c. c., Wouwer.

piorum abierit, et in quacunque via peccatorum steterit, et in quacunque cathedra pestium sederit. Generaliter dictum intelligamus, cum quid etiam specialiter interpretari capit. Nam et specialiter quaedam pronuntiata, generaliter sapiunt. Cum deus Israelitas admonet disciplinae vel obiurgat, utique ad omnes habet: cum Aegypto et Aethiopiae exitium comminatur[1]), in omnem gentem peccatricem praeiudicat. Sic omnis gens peccatrix vocatur Aegyptus et Aethiopia, a specie ad genus. Quemadmodum etiam de origine spectaculorum omne spectaculum concilium vocat impiorum, a genere ad speciem.

4. Ne quis argumentari nos putet, ad principalem auctoritatem convertar ipsius signaculi nostri. Cum aquam ingressi Christianam fidem in legis suae verba profitemur, renuntiasse nos diabolo et pompae et angelis eius ore nostro contestamur. Quid erit summum ac praecipuum, in quo diabolus et pompae et angeli eius censeantur, quam idololatria? ex qua omnis immundus et nequam spiritus, ut ita dixerim, quia nec diutius de hoc. Igitur si ex idololatria universam spectaculorum paraturam constare constiterit, indubitate praeiudicatum erit etiam ad spectacula pertinere renuntiationis nostrae testimonium in lavacro, quae diabolo et pompae et angelis eius sint mancipata, scilicet per idololatriam. Commemorabimus origines singulorum, quibus in cunabulis in seculo adoleverint: exinde titulos quorundam, quibus nominibus nuncupentur, exinde apparatus, quibus superstitionibus instruantur: tum loca, quibus Praesidibus dicentur: tum artes, quibus auctoribus deputentur. Si quid ex his non ad idolum pertinuerit, id neque ad idololatriam, neque ad nostram eierationem pertinebit.

5. De originibus quidem ut secretioribus et ignotis penes plures nostrorum altius[2]) nec aliunde investigandum fuit, quam de instrumentis ethnicarum literarum. Exstant auctores multi, qui super ista re commentarios ediderunt. Ab his ludorum origo sic traditur. Lydos ex Asia transvenas in Hetruria consedisse, ut Timaeus refert, duce Tyrrheno, qui fratri suo cesserat regni contentione. Igitur in Hetruria inter ceteros ritus superstitionum suarum specta-

---

1) Exod. 12, 12. 2) In cod. Agobardi: artis.

cula quoque religionis nomine instituunt. Inde Romani accersitos artifices mutuantur, tempus, enuntiationem, ut ludi a Lydis vocarentur. Sed etsi Varro ludos a ludo, id est a lusu interpretatur, sicut et Lupercos ludos appellabant, quod ludendo discurrant: tamen eum lusum iuvenum et diebus festis et templis et religionibus reputat. Nihil iam de caussa vocabuli, cum rei caussa idololatria sit. Nam et cum promiscue ludi Liberalia vocarentur, honorem Liberi patris manifeste sonabant. Libero enim a rusticis primo fiebant ob beneficium quod ei adscribunt pro demonstrata gratia vini. Exinde ludi Consualia dicti, qui initio Neptunum honorabant. Eundem enim et Consum vocabant. Dehinc Equiria Marti Romulus dixit; quamquam et Consualia Romulo defendunt, quod ea Conso dicaverit deo, ut volunt, consilii, eius scilicet, quo tunc Sabinarum virginum rapinam militibus suis in matrimonia excogitavit. Probum plane consilium et nunc quoque apud ipsos Romanos iustum et licitum, ne dixerim, penes deum. Facit etenim ad originis maculam, ne bonum existimes, quod initium a malo accepit, ab impudenti, a violenti, ab alio deo[1]), a fratricida institutore, a filio Martis: et nunc ara Conso illi in circo defossa est ad primas metas sub terra, cum inscriptione huiusmodi: CONSUS CONSILIO MARS DUELLO LARES COMITIO[2]) POTENTES. Sacrificant apud eam nonis Iuliis sacerdotes publici, XII. Kalend. Septembres[3]) flamen Quirinalis et virgines. Dehinc idem Romulus Iovi Feretrio ludos instituit in Tarpeio, quos Tarpeios dictos et Capitolinos Piso tradidit; post hunc Numa Pompilius Marti et Robigini [fecit] (nam et Robiginis[4]) deam finxerunt); dehinc Tullus Hostilius, dehinc Ancus Martius et ceteri, qui quotque per ordinem[5]) et quibus idolis ludos instituerint, positum est apud Suetonium Tranquillum, vel a quibus

---

1) Antiquam codicum scripturam retinuit Rhenanus: a malo accepit, ab impudentia violentiae alio deo. — Ed. Franeker. a Malo accepit, ab impudentis violentiae alio deo. — Rigaltius et Semler: a Malo accepit, ab impudentia, a violentia, ab odio. 2) COILLO, Rigaltius. 3) XV Kalend. Septembris Fr. Iunius. 4) Robiginem, Wouwer. e MS. et Rigaltius. 5) et ceteri quoque per ordinem. Et quibus idolis, Rhenanus et ed. Franeker.

Tranquillus accepit. Sed haec satis erunt ad originis de idololatria reatum.

6. Accedit ad testimonium antiquitatis subsecuta posteritas, formam originis de titulis huius quoque temporis praeferens, per quos signatum est, cui idolo et cui superstitioni utriusque[1]) generis ludi notarentur. Megalenses et Apollinares, item Cereales et Neptunales et Latiares et Florales in commune celebrantur; reliqui ludorum de natalibus et sollemnitatibus regum et publicis prosperitatibus et municipalibus fastis superstitiosis caussas originis habent[2]). Inter quos etiam privatorum memoriis legatariae editiones parentant; id quoque secundum institutionis antiquitatem. Nam et a primordio bifariam ludi censebantur, sacri et funebres, id est diis nationum et mortuis. Sed de idololatria nihil differt apud nos, sub quo nomine et titulo, dum ad eosdem spiritus perveniat, quibus renuntiamus, licet mortuis, licet diis suis faciant. Proinde mortuis suis ut diis faciant[3]): una conditio partis utriusque est, una idololatria, una renuntiatio nostra adversus idololatriam.

7. Communis igitur origo ludorum utriusque generis, communes et tituli, ut de communibus caussis, proinde apparatus communes habeant necesse est de reatu generali[4]) idololatriae conditricis suae. Sed circensium paulo pompatior suggestus, quibus proprie hoc nomen pompa: prae cedit, quorum sit in semetipsa probans[5]) de simulacrorum serie, de imaginum agmine, de curribus, de thensis, de armamaxis, de sedibus, de coronis, de exuviis. Quanta praeterea sacra, quanta sacrificia praecedant, intercedant, succedant, quot collegia, quot sacerdotia, quot officia moveantur, sciunt homines illius urbis, in qua daemoniorum conventus consedit. Ea si minore cura per provincias pro minoribus viribus administrantur, tamen omnes ubique cir-

---

1) uniuscuiusque alii; sed contra codicum fidem nihil est mutandum, quum ludi scenici et circenses notentur. 2) Rhenanus: fastis superstitionibusque c. o. h. — Rigaltius: et solemnibus regum — festis superstitionis caussas habent. Semler: fastis superstitionis caussas originis habent. Una litera in v. *superstitionis* mutata locus videtur satis emendatus. 3) mortuis. Licebit diis suis faciant, proinde mortuis faciunt, Rigaltius. 4) genitali, Fr. Iunius e MS. 5) nomen, pompa praecedens — probat Rigaltius.

censes illuc deputandi, unde et petuntur, inde inquinantur, unde sumuntur. Nam et rivulus tenuis ex suo fonte et surculus modicus ex sua fronde qualitatem originis continet. Viderit ambitio sive frugalitas eius, quod deum offendit qualiscunque pompa circi: etsi pauca simulacra circumferat, in uno idololatria est; etsi unam thensam trahat, Iovis tamen plaustrum est; quaevis idololatria sordide instructa vel modice locuples, splendida est censu criminis sui.

8. Ut et de locis, secundum propositum exsequar, circus Soli principaliter consecratur: cuius aedes medio spatio et effigies de fastigio aedis emicat, quod non putaverunt sub tecto consecrandum, quem in aperto habent. Quod spectaculum primum a Circe [habent.] Soli patri suo, ut volunt, editum affirmant: ab ea et circi appellationem argumentantur. Plane venefica eis utique negotium gessit hoc nomine quorum sacerdos erat, daemoniis et angelis scilicet. Quot igitur in habitu loci ipsius idololatrias recognoscis? singula ornamenta circi singula templa sunt. Ova honori Castorum adscribunt, qui illos ovo editos credendo de cygno Iove non erubescunt. Delphinos Neptuno vovent, columnas[1]) Sesias a sementationibus, Messias a messibus, Tutelinas a tutelis fructuum sustinent: ante has tres arae trinis diis parent, magnis, potentibus, valentibus. Eosdem Samothracas existimant. Obelisci enormitas, ut Hermateles affirmat, Soli prostituta: scriptura eius unde et census, de Aegypto superstitio est. Frigebat daemonum concilium sine sua matre magna; ea itaque illic praesidet euripo. Consus, ut diximus, apud metas sub terra delitescit. Murtias quoque idolum fecit[2]); Murtiam enim deam amoris volunt, cui in illa parte aedem vovere. Animadverte Christiane, quot nomina immunda possederint circum. Aliena est tibi religio, quam tot diaboli spiritus occupaverunt, de locis quidem locus est retractandi ad praeveniendam quorundam interrogationem. Quid enim, inquis, si alio in tempore circum adiero, periclitabor de inquinamento? Nulla est praescriptio de locis. Nam non sola ista conciliabula spectaculorum, sed etiam templa ipsa sine periculo disciplinae adire servus dei potest, urgente causса simplici

---

1) Delphinos Neptuno vomunt columnae: Sessias, Rigaltius. 2) delitescit Murcias. Has quoque, Rigaltius.

duntaxat, quae non pertineat ad proprium eius loci negotium vel officium. Ceterum et plateae et forum et balneae et stabula et ipsae domus nostrae sine idolis omnino non sunt; totum seculum satanas et angeli eius repleverunt. Non tamen quod in seculo sumus, a deo excidimus, sed si quid de seculi criminibus attigerimus. Proinde si Capitolium, si Serapeum sacrificator et adorator intravero, a deo excidam: quemadmodum circum vel theatrum spectator. Loca nos non contaminant per se, sed quae in locis fiunt, a quibus et ipsa loca contaminari altercati sumus: de contaminatis contaminamur. Propterea autem commemoramus, quibus eiusmodi loca dicentur, ut eorum demonstremus esse, quae in his locis fiunt, quibus ipsa loca dicantur.

9. Nunc de artificio quo Circenses exhibentur. Res equestris retro simplex de dorso agebatur, et utique communis usus reus non erat. Sed cum ad ludos coactus est, transiit a dei munere ad daemoniorum officia. Itaque Castori et Polluci deputatur haec species, quibus equos a Mercurio distributos Stesichorus docet. Sed et Neptunus equestris est, quem Graeci ἵππιον appellant. De iugo vero quadrigas soli, bigas lunae sanxerunt. Sed et[1])

> Primus Erichthonius currus et quatuor ausus
> Iungere equos rapidusque rotis insistere victor[2]).

Erichthonius, Minervae et Vulcani filius, et quidem de caduca in terram libidine, portentum est daemonicum, imo diabolus ipse, non coluber. Si vero Trochilus[3]) Argivus auctor est currus: patriae[4]) Iunoni id opus suum dedicavit. Si Romae Romulus quadrigam primus ostendit: puto, et ipse inter idola conscriptus est, si idem est Quirinus. Talibus auctoribus quadrigae productae, merito et aurigas coloribus idololatriae vestierunt[5]), et ab initio duo soli fuerunt[6]), albus et russeus. Albus hiemi ob nives candidas, russeus aestati ob solis ruborem voti erant. Sed

---

1) Sane Rigaltius. Fortasse scribendum: Sed est. 2) Virgilii Georg. III, 113 sq. 3) Acrophilus Rhenanus et ed. Paris. 4) Hanc scripturam e MS. dedit Wouwerius, assentiente Latinio et Rigaltio. Rhenanus: primae. Pamelius et Semler: primo. 5) Sic locum emendavit Wouwerius. Semler: aurigis coloribus idololatriam vestierunt. 6) et ab initio equi duo soli fuerunt, Wouwer. nam equi initio duo soli fuerunt, Rigaltius.

postea, tam voluptate quam superstitione provecta, russeum alii Marti, alii album Zephyris consecraverunt, prasinum vero Terrae matri vel verno, venetum Coelo et Mari vel autumno. Cum autem omnis species idololatriae damnata sit a deo, utique etiam illa damnatur, quae elementis mundialibus profanatur.

10. Transeamus ad scenicas res, quarum et originem communem et titulos pares secundum ipsam ab initio ludorum appellationem et administrationem coniunctam cum re equestri iam ostendimus. Apparatus etiam ex ea parte consortes, quae ad scenam spectat: nam a templis et aris, et illa infelicitate thuris et sanguinis inter tibias et tubas itur, duobus inquinatissimis arbitris, funerum et sacrorum designatore et haruspice. Ita cum de originibus ludorum ad circenses transimus, inde nunc ad scenicos ludos dirigimus. A loci initio [1]) theatrum proprie sacrarium Veneris est. Hoc denique modo id genus operis in seculo evasit. Nam saepe censores renascentia cum maxime theatra destruebant, moribus consulentes, quorum scilicet periculum ingens de lascivia providebant, ut iam hinc ethnicis in testimonium cedat sententia ipsorum nobiscum faciens, et nobis in exaggerationem disciplinae etiam humanae praerogativa. Itaque Pompeius Magnus solo theatro suo minor, cum illam arcem omnium turpitudinum exstruxisset, veritus quandoque memoriae suae censoriam animadversionem, Veneris aedem superposuit, et ad dedicationem edicto populum vocans, non theatrum, sed Veneris templum nuncupavit, cui subiecimus, inquit, gradus spectaculorum. Ita damnatum et damnandum opus templi titulo praetexuit, et disciplinam superstitione delusit. Sed Veneri et Libero convenit. Duo ista daemonia conspirata et coniurata inter se sunt ebrietatis et libidinis. Itaque theatrum Veneris Liberi quoque domus est. Nam et alios ludos scenicos Liberalia proprie vocabant, praeterquam Libero devotos, quod sunt Dionysia penes Graecos, etiam a Libero institutos. Et est plane in artibus quoque scenicis Liberi et Veneris patrocinium. Quae enim privata et propria sunt scenae, de

---

1) Suasit hanc emendationem Fr. Iunius. Rhenanus et Semler: dirigimus, a loci vitio. Theatrum etc. Rigaltius: a loci initio. Theatrum etc.

gestu et corporis flexu mollitiam Veneri et Libero immolant, illi per sexum, illi per flexum dissoluti [1]). Quae vero voce et modis et organis et lyris [2]) transiguntur, Apollines et Musas et Minervas et Mercurios mancipes habent. Oderis, Christiane, quorum auctores non potes non odisse. Iam nunc volumus suggerere de artibus, et de his, quorum auctores in nominibus exsecramur. Scimus nihil esse nomina mortuorum, sicut nec ipsa simulacra eorum: sed non ignoramus, qui sub istis nominibus et institutis simulacris operentur et gaudeant et divinitatem mentiantur, nequam spiritus scilicet daemones. Videmus igitur etiam artes eorum honoribus dicatas esse, qui nomina incolunt auctorum earum, nec ab idololatria vacare, quarum institutores etiam propterea dii habentur. Imo quod ad artes pertinet, altius praescripsisse debemus, daemonas, ab initio prospicientes sibi inter cetera idololatriae etiam spectaculorum inquinamenta, quibus hominem a deo avocarent et suo honori obligarent, eiusmodi quoque artium ingenia inspirasse. Neque enim ab aliis praeoccupatum [3]) fuisset, quod ad illos perventurum esset. Nec per alios tunc homines edidissent, quam per ipsos, in quorum nominibus et imaginibus et historiis fallaciam consecrationis sibi negotium acturae [4]) constituerant.

11. Ut ordo peragatur, ineamus etiam agonum retractatum. Origo istis de ludorum propinquitate est. Inde et ipsi sacri vel funebres instituti aut diis nationum aut mortuis fiunt: proinde [tituli:] [5]) Olympia Iovi, quae sunt Romae Capitolina, item Herculi Nemea, Neptuno Isthmia, ceteri mortuorum varii agones [6]). Quid ergo mirum, si apparatus agonum idololatria conspurcat de coronis

---

1) Rhenanus: patrocinium, quae — scenae. De — per fluxum dissolutis. Rigaltius: patrocinium. Quae — mollitiae Veneris et Liberi — per fluxum dissolutis. Wouwer e MS. per luxum diss. Ed. Franek. et Semler: patrocinium, quae — corporis fluxu. Nam mollitiam Veneri et Libero immolabant: illi — fluxum dissoluti. Quae recepimus, propius accedunt ad codicum scripturam, uno verbo addito, quod facile potuit a librario omitti. 2) literis, Rhenanus, ed. Paris., Fr. Iunius. 3) procuratum, Rigaltius. 4) acturi, Rigaltius. 5) tituli abest in ed. Rhenani et Paris. 6) Rhenanus et Rigaltius: ceteri mortuarii agones.

profanis, de sacerdotalibus praesidibus, de collegiariis ministris, de ipso postremo boum sanguine? Ut de loco suppleam, et de loco communi pro collegio artium Musicarum et Minervalium et Apollinarium, etiam Martialium per duellum, per tubam in stadio circum aemulantur[1]), quod utique templum est et ipsum eius idoli, cuius sollemnitates agit. Sed et gymnicas artes Castorum et Herculum et Mercuriorum disciplinae prodiderunt.

12. Superest illius insignissimi spectaculi atque acceptissimi recognitio[2]). Munus dictum est ab officio, quoniam officium etiam muneris nomen est. Officium autem mortuis hoc spectaculo facere se veteres arbitrabantur, posteaquam illud humaniore atrocitate temperaverunt. Nam olim quoniam animas defunctorum humano sanguine propitiari creditum erat, captivos vel malo ingenio servos mercati in exsequiis immolabant. Postea placuit impietatem voluptate adumbrare. Itaque quos paraverant armis, quibus tunc et qualiter poterant eruditos, tantum ut occidi discerent, mox edicto die inferiarum apud tumulos erogabant. Ita mortem homicidiis consolabantur. Haec muneris origo, sed paulatim provecti ad tantam gratiam, ad quantam et crudelitatem, quia ferrum voluptati satis non faciebat[3]), nisi et feris humana corpora dissiparentur. Quod ergo mortuis litabatur, utique parentationi deputabatur. Quae species proinde idololatria est, quoniam et idololatria parentationis est species. Tam haec quam illa mortuis ministrat. In mortuorum autem idolis daemonia consistunt, ut et titulos consideremus; licet transierit hoc genus editionis ab honoribus mortuorum ad honores viventium, quaesturas dico et magistratus, et flaminia et sacerdotia: cum

---

1) Locus corruptus, cui coniectura medendum erat; Rhenanus: sanguine, ut de loco suppleam. Ut de loco — tubam, ut stadio circum aemulentur. Rigaltius: sanguine. Ut de l. s., ac de loco — tubam, stadio circum aemulantur. Fr. Iunius: sanguine. Ut de loco, et loco communi — et stadio circum aemulantur. Semler: sanguine, ut de loco suppleam, ut de loco — ut stadio circum aemulentur. 2) In codd. insignissimis spectaculi acceptissimi recognitio. In plerisque edd. insignissimi sp. acceptissimi rec. Rigaltius coniecit: ac septissimi. Fr. Iunius: indignissimi sp., sed acceptissimi rec. 3) In cod. Agobardi: ferarum voluptati satis non fiebat.

tamen nominis dignitas idololatriae crimine teneatur, necesse est, quidquid dignitatis nomine administratur, communicet etiam maculas eius, a qua habet caussas. Idem de apparatibus interpretabimur in ipsorum honorum suggestu deputandis, quod purpurae, quod fasciae, quod vittae, quod coronae, quod denique conciones et edicta, et pultes pridianae sine pompa diaboli, sine invitatione daemonum non sunt. Quid ergo de horrido loco perorem, quem nec periuria sustinent? pluribus enim et asperioribus numinibus amphitheatrum consecratur, quam Capitolium: omnium daemonum templum est. Tot illic immundi spiritus considunt, quot homines capit. Ut et de artibus concludam, Martem et Dianam utriusque ludi praesides novimus.

13. Satis, opinor, implevimus ordinem, quot et quibus modis spectacula idololatriam committant, de originibus, de titulis, de apparatibus, de locis, de sacrificiis: quo[1]) certi sumus, nulla ex parte competere nobis ea, qui bis idolis renunciavimus: non quod idolum sit aliquid, ut apostolus ait[2]), sed quod quae faciunt, daemoniis faciunt, consistentibus scilicet in consecrationibus idolorum sive mortuorum, sive, ut putant, deorum. Propterea igitur, quoniam utraque species idolorum conditionis unius est, dum mortui et dii unum sunt, utraque idololatria abstinemus, nec minus templa quam monumenta despuimus; neutram aram novimus, neutram effigiem adoramus, non sacrificamus, non parentamus, sed neque de sacrificato et parentato edimus, quia non possumus coenam dei edere et coenam daemoniorum[3]). Si ergo gulam et ventrem ab inquinamentis liberamus, quanto magis augustiora nostra, oculos et aures, ab idolothytis et necrothytis voluptatibus abstinemus, quae non intestinis transiguntur, sed in ipso spiritu et anima digeruntur, quorum munditia magis ad deum pertinet, quam intestinorum.

14. Nunc interposito nomine idololatriae, quod solum subiectum sufficere deberet ad abdicationem spectaculorum, alia iam ratione tractemus ex abundanti: propter eos maxime qui sibi blandiuntur, quod non nominatim abstinentia ista

---

1) Rigaltius et Semler: de locis. De sacrificiis quidem certi sumus etc. Fr. Iunius coni. de artificiis. 2) 1 Cor. 8, 4. 10, 19. 20. 3) 1 Cor. 10, 21.

praescripta sit, quasi parum etiam de spectaculis pronuntietur[1]), cum concupiscentiae seculi damnantur. Nam sicut pecuniae vel dignitatis vel gulae vel libidinis vel gloriae, ita et voluptatis concupiscentia est; species autem voluptatis etiam spectacula. Opinor, generaliter nominatae concupiscentiae continent in se et voluptates; aeque generaliter intellectae voluptates specialiter et in spectacula disseruntur. Ceterum retulimus supra de locorum conditione, quod non per semetipsa nos inquinent, sed per ea quae illic geruntur, per quae simul inquinamentum combiberint, tunc et in alteros respuunt[2]).

15. Viderit ergo, ut diximus, principalis titulus idololatriae, reliquas ipsarum rerum qualitates contra dei[3]) omnes feramus. Deus praecepit[4]) spiritum sanctum, utpote pro naturae suae bono, tenerum et delicatum tranquillitate et lenitate et quiete et pace tractare, non furore, non bile, non ira, non dolore inquietare. Huic quomodo cum spectaculis poterit convenire? Omne enim spectaculum sine concussione spiritus non est. Ubi enim voluptas, ibi et studium, per quod scilicet voluptas sapit; ubi studium, ibi et aemulatio, per quam studium sapit. Porro et ubi aemulatio, ibi et furor et bilis et ira et dolor et cetera ex his, quae cum his non competunt disciplinae. Nam etsi quis modeste et probe spectaculis fruitur pro dignitatis vel aetatis vel etiam naturae suae conditione, non tamen immobilis animi est sine tacita spiritus passione. Nemo ad voluptatem venit sine affectu, nemo affectum sine casibus suis patitur. Ipsi casus incitamenta sunt affectus. Ceterum si cessat affectus, nulla est voluptas, et est reus iam ille vanitatis eo conveniens, ubi nihil consequitur. Puto autem, etiam vanitas extranea est nobis. Quid, quod et ipse se iudicat inter eos positus, quorum se similem nolens utique detestatorem confitetur? Nobis satis non est, si ipsi nihil tale faciamus, nisi et talia facientibus non conferamur. Si

1) Rhenanus et ed. Paris. de literis pronuntietur. Rigaltius: de spectaculis pronuntiemus. 2) Cod. Agobardi: et tum altero respuunt. 3) Sic locum e cod. Agobardi restituit Rigaltius, praeterquam quod scripsit: idololatria. In cet. edd. contrariis omnes feramus. Sed vel contrarias dei, vel contra res dei scribendum est. 4) Eph. 4, 30.

furem, inquit[1]), videbas, concurrebas cum eo. Utinam ne in seculo quidem simul cum illis moraremur: sed tamen in secularibus separamur, quia seculum dei est, secularia autem diaboli.

16. Cum ergo furor interdicitur nobis, ab omni spectaculo auferimur, etiam a circo, ubi proprie furor praesidet. Adspice populum ad spectaculum iam cum furore venientem, iam tumultuosum, iam caecum, iam de sponsionibus concitatum. Tardus est illi praetor, semper oculi in urna eius cum sortibus volutantur. Dehinc ad signum anxii pendent, unius dementiae una vox est. Cognosce dementiam de vanitate. Misit, dicunt, et nuntiant invicem, quod simul ab omnibus visum est. Teneo testimonium caecitatis, non vident missum quid sit, mappam putant: sed est diaboli ab alto praecipitati figura[2]). Ex eo itaque itur in furias et animos et discordias, et quidquid non licet sacerdotibus pacis. Inde maledicta, convicia sine iustitia odii, etiam suffragia sine merito amoris. Quid enim consecuturi suum illic agunt, qui sui non sunt? nisi forte hoc solum, per quod sui non sunt: de aliena infelicitate contristantur, de aliena felicitate laetantur. Quidquid optant, quidquid abominantur, extraneum ab illis est, ita et amor apud illos otiosus et odium iniustum. At forsitan sine caussa amare liceat, quam sine caussa odisse. Deus certe etiam cum caussa prohibet odisse, qui inimicos diligi iubet; deus etiam cum caussa maledicere non sinit, qui maledicentes benedici praecipit. Sed circo quid amarius, ubi ne principibus quidem aut civibus suis parcunt? Si quid horum, quibus circus furit, alicubi competit sanctis, etiam in circo licebit; si vero nusquam, ideo nec in circo.

17. Similiter impudicitiam omnem amoliri iubemur[3]). Hoc igitur modo etiam a theatro separamur, quod est privatum consistorium impudicitiae, ubi nihil probatur, quam quod alibi non probatur. Ita summa gratia eius de spurcitia plurimum concinnata est, quam Atellanus gesticulator, quam mimus etiam per mulieres repraesentat, sexum pudoris exterminans, ut facilius domi quam in scena

1) Ps. 49, 18. 2) Ed. Paris. et Fr. Iunius: praecitati figura. Rigaltius e MS. praecipitati gula. 3) Rigaltius e MS. Similiter nec impudicitiam omnem amare iubemur.

erubescant; quam denique pantomimus a pueritia patitur in corpore, ut artifex esse possit. Ipsa etiam prostibula, publicae libidinis hostiae, in scena proferuntur, plus miserae in praesentia feminarum, quibus solis latebant, perque omnis aetatis, omnis dignitatis ora transducuntur; locus, stipes, elogium, etiam quibus opus non est, praedicatur. Taceo de reliquis, ea quae in tenebris et in speluncis suis delitescere decebat, ne diem contaminarent. Erubescat senatus, erubescant ordines omnes. Ipsae illae pudoris sui interemtrices, de gestibus suis ad lucem et populum expavescentes, semel anno erubescunt. Quodsi nobis omnis impudicitia exsecranda est, cur liceat audire quae loqui non licet? Cum etiam scurrilitatem et omne vanum verbum iudicatum a deo sciamus, cur aeque liceat videre, quae facere flagitium est? Cur quae ore prolata communicant hominem, ea per oculos et aures admissa non videantur hominem communicare? Cum spiritui appareant aures et oculi, nec possit mundus praestari, cuius apparitores inquinantur. Habes igitur et theatri interdictionem de interdictione impudicitiae.

18. Sin et doctrinam secularis litteraturae, ut stultitiae apud deum deputatam, aspernamur, satis praescribitur nobis et de illis speciebus spectaculorum, quae seculari litteratura lusoriam vel agonisticam scenam dispungunt. Quodsi tragoediae et comoediae scelerum et libidinum auctrices cruentae et lascivae, impiae et prodigae: nullius rei aut atrocis aut vilis commemoratio melior est. Quod in facto reiicitur, etiam in dicto non est recipiendum. Quodsi et stadium contendas in scripturis nominari, sane obtinebis. Sed quae in stadio geruntur, indigna conspectui tuo non negabis, pugnos et calces et colaphos et omnem petulantiam manus, et quamcunque humani oris, id est, divinae imaginis depugnationem. Non probabis usquam vanos cursus et iaculatus et saltus vaniores; nusquam tibi vires aut iniuriosae aut vanae placebunt, sed nec cura factitii corporis, ut plasticam dei supergressa. Et propter otium Graeciae altiles homines oderis. Et palaestrica diaboli negotium est. Primos homines diabolus elisit. Ipse gestus colubrina vis, est tenax ad occupandum, tortuosa ad obligandum, liquida ad elabendum. Nullus tibi coronarum usus est, quid de coronis voluptates aucuparis?

19. Exspectabimus nunc et amphitheatri repudium de scripturis [1]. Si saevitiam, si impietatem, si feritatem permissam nobis contendere possumus, eamus in amphitheatrum. Si tales sumus, quales dicimur, delectemur sanguine humano. Bonum est, cum puniuntur nocentes. Quis hoc nisi nocens negabit? Et tamen innocens de supplicio alterius laetari non potest, cum magis competat innocenti dolere, quod homo par eius tam nocens factus est, ut tam crudeliter impendatur. Quis autem mihi sponsor est, nocentes semper vel ad bestias vel ad quodcunque supplicium decerni, ut non innocentia quoque inferatur aut ultione iudicantis aut infirmitate defendentis aut instantia quaestionis. Quam melius ergo est nescire cum mali puniuntur, ne sciam et quum boni pereunt, si tamen bonum sapiunt. Certe quidem gladiatores innocentes in ludum veniunt, ut publicae voluptatis hostiae fiant. Etiam qui damnantur in ludum, quale est, ut de leviore delicto in homicidas emendatione proficiant? Sed haec ethnicis respondi. Ceterum absit, ut de istius spectaculi aversione diutius discat Christianus; quamquam nemo haec omnia plenius exprimere potest, nisi qui adhuc spectat malo non implere, quam meminisse.

20. Quam vana igitur, imo desperata argumentatio eorum, qui sine dubio tergiversationem admittendae voluptatis [2] obtendunt, nullam eius abstinentiae mentionem specialiter [vel localiter] [3] in scripturis determinari, quae directo prohibeat eiusmodi conventibus interesse servum dei. Novam proxime defensionem suaviludii cuiusdam audivi. Sol, inquit, imo etiam ipse deus de coelo spectat, nec contaminatur. Sane sol et in cloacam radios suos defert [4], nec inquinatur. Utinam autem deus nulla flagitia hominum spectaret, ut omnes iudicium evaderemus. Sed spectat et latrocinia, spectat et falsa et adulteria et fraudes et idololatrias et spectacula ipsa. Idcirco ergo nos non spectabimus, ne videamur ab illo qui omnia spectat. Com-

---

1) Ed. Franeker. et Fr. Iunius: Expectabimus nunc, ut et amph. rep. de scr. petamus? 2) Rigaltius: tergiversatione amittendae voluptatis. 3) Verba uncis inclusa in ed. Franek. et Rhenana exstant. 4) Rigaltius: Sane sol etc. In ceteris edd. Plane. Pro defert Fr. Iunius e MS. deflexit.

pares, homo, reum et iudicem: reum, qui, quia videtur, reus est: iudicem, qui, quia videt, iudex est. Numquid ergo et extra limites circi furori studemus, et extra cardines theatri impudicitiae intendimus, et insolentiae extra stadium, et immisericordiae extra amphitheatrum, quod deus etiam extra cameras et gradus et apulias[1]) oculos habet. Erramus, nusquam et nunquam excusatur quod deus damnat. Nusquam et nunquam licet, quod semper et ubique non licet. Haec est veritatis integritas, et quae ei debetur disciplinae plenitudo et aequalitas timoris et fides obsequii, non immutare sententiam nec variare iudicium. Non potest aliud esse, quod vere quidem est bonum seu malum. Omnia autem penes veritatem dei fixa sunt.

21. Ethnici, quos penes nulla est veritatis plenitudo, quia nec doctor veritatis deus, malum ac bonum pro arbitrio ac libidine interpretantur, alibi bonum quod alibi malum, et alibi malum quod alibi bonum. Sic ergo evenit, ut qui in publico vix necessitate vesicae tunicam levet, idem in circo aliter non exsultet[2]), nisi totum pudorem in faciem omnium intentet; et qui filiae virginis ab omni spurco verbo aures tuetur, ipse eam in theatrum ad illas voces gesticulationesque deducat; et qui in plateis litem manu agentem aut compescit aut detestatur, idem in stadio gravioribus pugnis suffragium ferat; et qui ad cadaver hominis communi lege defuncti exhorret, idem in amphitheatro derosa et dissipata et in suo sanguine squalentia corpora patientissimis oculis desuper incumbat; imo qui propter homicidae poenam probandam ad spectaculum veniat, idem gladiatorem ad homicidium flagellis et virgis compellat invitum; et qui insigniori cuique homicidae leonem poscit, idem gladiatori atroci petat rudem et pileum praemium conferat; illum vero confectum etiam oris spectaculo repetat[3]), libentius recognoscens de proximo, quem voluit occidere de longinquo, tanto durior si noluit[4]).

22. Quid mirum inaequata ista hominum miscentium

---

1) *ἐπαυλίας* Wouwerus correxit probavitque Fr. Iunius. 2) Wouwer. e MS. exuat. 3) Rigaltius: et pileum, illum vero conf. etiam oris spect. rep. Rhenanus et ed. Franek. etiam amoris spect. 4) Wouwer. e MS. quem noluit occ. — si voluit. Rigaltius e MS. si non voluit.

et commutantium statum boni et mali per inconstantiam sensus et iudicii varietate? Etenim ipsi auctores et administratores spectaculorum quadrigarios, scenicos, xysticos, arenarios illos amantissimos, quibus viles animas[1]) feminae, aut illi etiam, corpora sua substernunt, propter quos in ea committunt, quae reprehendunt, ex eadem arte, qua magnifaciunt, deponunt [et deminuunt][2]), imo manifeste damnant ignominia et capitis minutione, arcentes curia, rostris, senatu, equite, ceterisque honoribus omnibus simul atque ornamentis quibusdam. Quanta perversitas! Amant quos mulctant, depretiant quos probant; artem magnificant, artificem notant. Quale iudicium est, ut ob ea quis offuscetur, per quae promeretur? Imo quanta confessio est malae rei, cuius auctores, cum acceptissimi sint, sine nota non sunt!

23. Quum igitur humana recordatio etiam obstrepente gratia voluptatis damnandos eos censeat, ademtis bonis dignitatum in quendam scopulum famositatis, quanto magis divina iustitia in eiusmodi artifices animadvertit? An deo placebit auriga ille tot animarum inquietator, tot furiarum minister, tot statuum, ut sacerdos coronatus, vel coloratus ut leno, quem curru rapiendum diabolus adversus Heliam exornavit? Placebit et ille, qui vultus suos novacula mutat? infidelis erga faciem suam, quam non contentus Saturno et Isidi et Libero proximam facere, insuper contumeliis alaparum sic obiicit, quasi de praecepto domini ludat? Docet scilicet et diabolus verberandam maxillam patienter offerre. Sic et tragoedos cothurnis extulit, quia nemo potest adiicere cubitum unum ad staturam suam, mendacem facere vult Christum. Iam vero ipsum opus personarum, quaero, an deo placeat, qui omnem similitudinem vetat fieri, quanto magis imaginis suae. Non amat falsum auctor veritatis; adulterium est apud illum omne quod fingitur. Proinde vocem, sexus, aetates mentientem, amores, iras, gemitus, lacrimas adseverantem non pro-

---

1) Rigaltius: amentissimos, quibus viri animas; feminae etc. Sed amantissimos et viles in ed. Rhenani et Franeker., Wouwer. e MS. amatissimos. 2) Rhenanus et ed. Franeker. ex eadem parte, quam magnif., deponunt et deminuunt. Rigaltius recte: arte, qua — deponunt, omissis vv. et deminuunt.

habit, qui omnem hypocrisin damnat. Ceterum cum in lege[1]) praescribit, maledictum esse, qui muliebribus vestiatur, quid de pantomimo iudicabit, qui etiam muliebribus utatur[2])? Sane et ille artifex pugnorum impunitus ibit? Tales enim cicatrices caestuum et callos pugnorum et aurium fungos a deo cum suo plasmate accepit. Ideo illi oculos deus plasmavit[3]), ut vapulando deficiant. Taceo de illo, qui hominem leoni prae se opponit, ne parum sit homicida, quam qui eundem postmodum iugulat.

24. Quot adhuc modis perorabimus, nihil ex his quae spectaculis deputantur, placitum deo esse aut congruens dei servis, quod domino placitum non sit. Si omnia propter diabolum instituta et ex diaboli rebus instructa monstravimus (nihil enim non diaboli est, quicquid dei non est vel deo displicet): hoc erit pompa diaboli, adversus quam in signaculo fidei eieramus. Quod autem eieramus, neque facto neque dicto neque visu neque prospectu participare debemus. Ceterum nonne eieramus et rescindimus signaculum rescindendo testationem eius? Numquid ergo superest, ut ab ipsis ethnicis responsum flagitemus? Illi iam nobis renuntient, an liceat Christianis spectaculo uti. Atquin hinc vel maxime intelligunt factum Christianum de repudio spectaculorum. Itaque negat manifeste, qui, per quod agnoscitur, tollit. Quid autem spei superest in huiusmodi homine? Nemo in castra hostium transit, nisi proiectis armis suis, nisi destitutis signis et sacramentis principis sui, nisi pactus simul perire.

25. An ille recogitabit eo tempore de deo, positus illic, ubi nihil est de deo? Pacem, opinor, habebit in animo contendens pro auriga, pudicitiam ediscet attonitus in mimos. Imo in omni spectaculo nullum magis scandalum occurret, quam ipse ille mulierum et virorum accuratior cultus: ipsa consensio, ipsa in favoribus aut conspiratio aut dissensio inter se de commercio scintillas libidinum conflabellant. Nemo denique in spectaculo ineundo prius cogitat, nisi videri et videre. Sed tragoedo vociferante exclamationes ille alicuius prophetae retractabit? et inter

---

1) Deut. 22, 5. 2) Wouwer. e MS. utatur, ceteri curatur. 3) Rigaltius: a deo cum plasmaretur accepit. Ideo illos oculos deus commendavit etc.

effeminati histrionis modos Psalmum secum comminiscetur? et cum athletae agent, ille dicturus est repercutiendum non esse? poterit et [de] misericordia moveri defixus in morsus ursorum et spongias retiariorum? Avertat deus a suis tantam voluptatis exitiosae cupiditatem. Quale est enim de ecclesia dei in diaboli ecclesiam tendere, de coelo, quod aiunt, in coenum? illas manus quas ad dominum extuleris, postmodum laudando histrionem fatigare? ex ore, quo Amen in Sanctum protuleris, gladiatori testimonium reddere, *εἰς αἰῶνας ἀπ' αἰῶνος* alii omnino dicere, nisi deo et Christo? [1])

26. Cur ergo non eiusmodi etiam daemoniis penetrabiles fiant? Nam et exemplum accidit, domino teste, eius mulieris quae theatrum adiit et inde cum daemonio rediit. Itaque in exorcismo cum oneraretur immundus spiritus, quod ausus esset fidelem adgredi, constanter et iustissime quidem, inquit, feci, in meo eam inveni. Constat et alii linteum in somnis ostensum eius diei nocte, qua tragoedum audierat, cum exprobratione nominato tragoedo, nec ultra quintum diem eam mulierem in seculo fuisse. Quot utique et alia documenta cesserunt de his, qui cum diabolo apud spectacula communicando a domino exciderunt. Nemo enim potest duobus dominis servire [2]). Quid luci cum tenebris? quid vitae et morti? [3])

27. Odisse debemus istos conventus et coetus ethnicorum, vel quod illic nomen dei blasphematur, illic quotidiani in nos leones expostulantur, inde persecutiones decernuntur, inde tentationes emittuntur. Quid facies in illo suffragiorum impiorum aestuario deprehensus? non quasi aliquid illic pati possis ab hominibus: nemo te cognoscit Christianum; sed recogita, quid de te fiat in coelo. Dubitas enim illo momento, quo in diaboli ecclesia fueris [4]), omnes angelos prospicere de coelo et singulos denotare, quis blasphemiam dixerit, quis audierit, quis linguam, quis aures diabolo adversus deum administraverit? Non ergo fugies sedilia hostium Christi, illam cathedram pestilen-

---

1) Sic scripsit Rigaltius. Rhenanus: *εἰς αἰῶνας* alii o. d. n. Deo Christo. In cod. Agobardi: *εἰς ἀπ' αἰῶνος*. 2) Matth. 6, 24. 3) 2 Cor. 6, 14. 4) Rigaltius et cod. Wouweri: quo diabolus in ecclesiam furit.

tiarum, ipsumque aërem, qui desuper incubat, scelestis vocibus constupratum? Sint dulcia licet et grata et simplicia, etiam honesta quaedam. Nemo venenum temperat felle et helleboro, sed conditis pulmentis et bene saporatis, et plurimum dulcibus id mali iniicit. Ita et diabolus letale, quod conficit, rebus dei gratissimis et acceptissimis imbuit. Omnia illic seu fortia, seu honesta, seu sonora, seu canora, seu subtilia, proinde habe, ac [si] stillicidia mellis de ranunculo [1]) venenato; nec tanti gulam facias voluptatis, quanti periculum per suavitatem.

28. Saginentur eiusmodi dulcibus convivae sui, et loca et tempora et invitator ipsorum est. Nostrae coenae, nostrae nuptiae nondum sunt, non possumus cum illis discumbere, quia nec illi nobiscum. Vicibus disposita res est. Nunc illi laetantur, nos conflictamur. Seculum, inquit [2]), gaudebit, vos tristes eritis. Lugeamus ergo dum ethnici gaudent, ut quum lugere coeperint, gaudeamus, ne pariter nunc gaudentes, tunc quoque pariter lugeamus. Delicatus es Christiane, si et in seculo voluptatem concupiscis, imo nimium stultus, si hoc existimas voluptatem. Philosophi quidam hoc nomen quieti et tranquillitati dederunt, in ea gaudent, in ea avocantur, in ea etiam gloriantur. Tu mihi metas et scenas et pulverem et arenas suspiras. Dicas velim. Non possumus vivere sine voluptate, qui mori cum voluptate debebimus? Nam quod est aliud votum nostrum, quam quod et apostoli, exire de seculo et recipi apud dominum? [3]) Hic voluptas, ubi et votum.

29. Iam nunc si putas delectamentis exigere spatium hoc, cur tam ingratus es, ut tot et tales voluptates a deo contributas tibi satis non habeas neque recognoscas? Quid enim iucundius, quam dei patris et domini reconciliatio, quam veritatis revelatio, quam errorum recognitio, quam tantorum retro criminum venia? Quae maior voluptas, quam fastidium ipsius voluptatis, quam seculi totius contemtus, quam vera libertas, quam conscientia integra, quam vita sufficiens, quam mortis timor nullus; quod calcas deos nationum, quod daemonia expellis, quod medicinas facis, quod revelationes petis, quod

---

1) Sic Rigaltius et Wouwer. e MS., ed. Franeker. libacunculo, Fr. Iunius: lucunculo. 2) Ioan. 16, 20. 3) Philipp. 1, 23.

deo vivis? Hae voluptates, haec spectacula Christianorum sancta, perpetua, gratuita; in his tibi ludos circenses interpretare, cursus seculi intuere, tempora labentia, spatia dinumera, metas consummationis exspecta, societates ecclesiarum defende, ad signum dei suscitare, ad tubam angeli erigere, ad martyrii palmas gloriare. Si scenicae doctrinae delectant, satis nobis litterarum est, satis versuum [est], satis sententiarum, satis etiam canticorum, satis vocum, nec fabulae, sed veritates, nec strophae, sed simplicitates. Vis et pugillatus et luctatus? praesto sunt, non parva, sed multa [1]). Adspice impudicitiam deiectam a castitate, perfidiam caesam a fide, saevitiam a misericordia contusam, petulantiam a modestia obumbratam, et tales sunt apud nos agones, in quibus ipsi coronamur. Vis autem et sanguinis aliquid? habes Christi.

30. Quale autem spectaculum in proximo est adventus domini iam indubitati, iam superbi, iam triumphantis! quae illa exsultatio angelorum, quae gloria resurgentium sanctorum! quale regnum exinde iustorum! qualis civitas nova Hierusalem! At enim supersunt alia spectacula, ille ultimus et perpetuus iudicii dies, ille nationibus insperatus, ille derisus, cum tanta seculi vetustas et tot eius nativitates uno igne haurientur. Quae tunc spectaculi latitudo! quid admirer? quid rideam? ubi gaudeam, ubi exsultem, spectans tot ac tantos reges, qui in coelum recepti nuntiabantur, cum ipso Iove et ipsis suis testibus in imis tenebris congemiscentes? item praesides, persecutores dominici nominis saevioribus flammis, quam ipsi saevierunt insultantibus contra Christianos, liquescentes? praeterea sapientes illos philosophos coram discipulis suis una conflagrantibus erubescentes, quibus nihil ad deum pertinere suadebant, quibus animas aut nullas aut non in pristina corpora redituras affirmabant? etiam poetas non ad Rhadamanti, nec ad Minois, sed ad inopinati Christi tribunal palpitantes? Tunc magis tragoedi audiendi, magis scilicet vocales in sua propria calamitate; tunc histriones cognoscendi solutiores multo per ignem; tunc spectandus auriga in flammea rota totus rubens; tunc xystici contemplandi non in gymnasiis, sed in igne iaculati, nisi quod nec tunc quidem illos velim visos, ut qui

---

1) Rigaltius: praesto sunt non pauca simul.

malim ad eos potius conspectum insatiabilem conferre, qui in dominum desaevierunt. Hic est ille, dicam, fabri aut quaestuariae filius, sabbati destructor, Samarites et daemonium habens. Hic est, quem a Iuda redemistis, hic est ille arundine et colaphis diverberatus, sputamentis dedecoratus, felle et aceto potatus. Hic est, quem clam discentes subripuerunt, ut resurrexisse dicatur, vel hortulanus detraxit, ne lactucae suae frequentia commeantium laederentur. Ut talia spectes, ut talibus exsultes, quis tibi, praetor aut consul, aut quaestor, aut sacerdos, de sua liberalitate praestabit? Et tamen haec iam quodammodo habemus per fidem spiritu imaginante repraesentata. Ceterum qualia illa sunt, quae nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascenderunt? Credo, circo et utraque cavea et omni stadio gratiora.

DE IDOLOLATRIA.

1. Principale crimen generis humani, summus seculi reatus, tota caussa iudicii idololatria. Nam etsi suam speciem tenet unumquodque delictum, etsi suo quodque [1]) nomine iudicio destinatur, in idololatriae tamen crimine expungitur. Omitte titulos, operas recognosce, idololatres idem homicida est. Quaeris quem occiderit? si quid ad elogii ambitionem facit, non extraneum, nec inimicum, sed seipsum. Quibus insidiis? erroris sui. Quo telo? offensa dei. Quot plagis? quotquot idololatriis. Qui negat idololatren perisse, is negabit idololatren homicidium fecisse. Proinde adulterium et stuprum in eodem recognoscas; nam qui falsis deis servit, sine dubio adulter est veritatis, quia omne falsum adulterium est. Sic et in stupro mergitur. Quis enim, immundis spiritibus operatus, non conspurcatus et constupratus incedit? Atque adeo scripturae

1) Edd. excepta Iun. ed. omnes quoque.

sanctae stupri vocabulo utuntur in idololatriae exprobratione. Fraudis conditio ea est opinor, si quis alienum rapiat aut alii debitum deneget, et utique erga hominem admissa fraus maximi criminis nomen est. At enim idololatria fraudem deo facit, honores illi suos denegans et conferens aliis, ut fraudi etiam contumeliam coniungat. Quodsi tam fraus quam stuprum atque adulterium mortem afferunt, iam in his aeque idololatria de homicidii reatu non liberatur. Post talia crimina, tam exitiosa, tam devoratoria salutis, cetera quoque aliquem ad modum et seorsum proinde disposita, in idololatria conditionem suam repraesentant. In illa et concupiscentiae seculi; quae enim idololatriae sollemnitas sine ambitione cultus et ornatus? In illa lasciviae et ebrietates, cum plurimum victus et ventris et libidinis caussa frequententur. In illa iniustitia; quid enim iniustius ea, quae iustitiae patrem nescit? In illa etiam vanitas, quum tota eius ratio vana sit. In illa mendacium, quum tota substantia eius mendax sit. Ita fit, ut omnia in idololatria et in omnibus idololatria deprehendatur. Sed et alias quum universa delicta adversus deum sapiant, nihil autem, quod adversus deum[1]) sapiat, non daemoniis et immundis spiritibus deputetur, quibus idola mancipantur: sine dubio idololatriam admittit, quicunque delinquit; id enim facit quod ad idolorum mancipes pertinet.

2. Sed universa nomina criminum discedant in operum suorum proprietates, remaneat idololatria in eo quod ipsa est: sufficit sibi tam inimicum deo nomen, tam locuples substantia criminis, quae tot ramos porrigit, tot venas diffundit, ut de hoc cum maxime materia suscepta sit, quot modis nobis praecavenda sit idololatriae latitudo, quoniam multifariam servos dei nec tantum ignorata, sed etiam dissimulata subvertit. Plerique idololatriam simpliciter existimant his solis modis interpretandam: si quis aut incendat aut immolet aut polluceat aut sacris aliquibus aut sacerdotiis obligetur; quemadmodum si quis existimet adulterium in osculis et in amplexibus et in ipsa carnis congressione censendum, aut homicidium in sola sanguinis profusione et in animae ereptione reputandum. At enim dominus quam

---

1) Rigaltius: deum sapiant — deum sapiat, ceteri: dominum s — dominum sapiat

extensius ista disponat, certi sumus, cum adulterium etiam in concupiscentia designat, si oculum quis impegerit libidinose et animam commoverit impudice; cum homicidium etiam in verbo maledicti vel convicii iudicat et in omni impetu irae et in negligentia charitatis in fratrem [1]). Sicut Ioannes [2]) docet homicidam esse qui oderit fratrem. Alioquin in modico consisteret et diaboli ingenium de malitia et dei dominium [3]) de disciplina, qua nos adversus diaboli altitudines [4]) munit, si in his tantum delictis iudicaremur, quae etiam nationes decreverunt vindicanda. Quomodo abundabit iustitia nostra super Scribas et Pharisaeos, ut dominus praescripsit, nisi abundantiam adversariae eius, id est iniustitiae, perspexerimus? Quod si caput iniustitiae idololatria est, prius est, uti adversus abundantiam idololatriae praemuniamur, dum illam non solum in manifestis recognoscimus.

3. Idolum aliquamdiu retro non erat. Priusquam huius monstri artifices ebullissent, sola templa et vacuae aedes erant, sicut in hodiernum quibusdam locis vetustatis vestigia permanent. Tamen idololatria agebatur, non in isto nomine, sed in isto opere. Nam et hodie extra templum et sine idolo agi potest. At ubi artifices statuarum et imaginum et omnis generis simulacrorum diabolus seculo intulit, rude illud negotium humanae calamitatis et nomen de idolis consequutum est et profectum. Exinde iam caput facta est idololatriae ars omnis, quae idolum quoquomodo edit. Neque enim interest, an plastes effingat, an caelator exsculpat, an phrygio detexat; quia nec de materia refert, an gypso, an coloribus, an lapide, an aere, an argento, an filo formetur idolum. Quando enim et sine idolo idololatria fiat: utique, cum adest idolum, nihil interest, quale sit, qua de materia, qua de effigie, ne quis putet id solum idolum habendum, quod humana effigie sit consecratum. Ad hoc necessaria est vocabuli interpretatio: *εἶδος* graece formam sonat, ab eo per deminutionem *εἴδωλον* deductum aeque apud nos formulam fecit. Igitur omnis forma vel formula idolum se dici exposcit. Inde idololatria omnis circa

---

1) Matth. 5, 22 sq. 28. 2) 1 Io. 3, 15. 3) Sic emendavit Fr. Iunius; ceteri: dei domini. 4) Rigaltius et Wouwer. e MS. latitudines; sed cf. Apocal. 2, 24. *τὰ βαθέα τοῦ σατανᾶ.*

omne idolum famulatus et servitus; inde et omnis idoli artifex eiusdem et unius est criminis, nisi parum idololatriam populus admisit, quia simulacrum vituli et non hominis sibi consecravit.

4. Idolum tam fieri quam coli deus prohibet. Quanto praecedit, ut fiat quod coli possit, tanto prius est, ne fiat, si coli non licet. Propter hanc caussam, ad eradicandam scilicet materiam idololatriae, lex divina proclamat: Ne feceritis idolum; et coniungens, neque similitudinem eorum quae in coelo sunt, et quae in terra, et quae in mari[1]). Toto mundo eiusmodi artibus interdixit servis dei. Antecesserat enim Enoch praedicens[2]), omnia elementa, omnem mundi sensum, quae coelo, quae mari, quae terra continentur, in idololatriam versuros daemonas et spiritus desertorum angelorum, ut pro deo adversus dominum consecrarentur. Omnia igitur colit humanus error praeter ipsum omnium conditorem. Eorum imagines idola, imaginum consecratio idololatria. Quicquid idololatria committit, in artificem quemcunque et cuiuscunque idoli deputetur necesse est. Denique idem Enoch simul et cultores idoli et fabricatores in comminatione praedamnat. Et rursus[3]): Iuro vobis peccatores, quod in diem sanguinis[4]) perditionis poenitentia parata est. Qui servitis lapidibus, et qui imagines facitis aureas et argenteas et ligneas et lapideas et fictiles, et servitis phantasmatibus et daemoniis et spiritibus insanis[5]) et omnibus erroribus non secundum scientiam, nullum ab iis invenietis auxilium. Esaias vero, testes, ait[6]), vos estis, si est deus absque me. Et non erant tunc qui fingunt et exsculpunt, omnes vani, qui faciunt libita sibi, quae illis non proderunt. Et deinceps tota illa pronuntiatio, qua in artifices, qua in cultores[7]) detestatur, cuius clausula est[8]): Cognoscite, quod cinis sit cor illorum

1) Lev. 26, 1. Exod. 20, 3. Deut. 5, 8. 2) Rhenanus: Antecesserat enim hoc praedicens, omnia etc. Ed. Franeker. Antec. enim hoc praedicens Enoch. Rigaltius: Antec. Enoch praedicens. In sequ. Ciaconius, Latinius et Fr. Iunius: mundi censum. 3) Fr. Iunius: praedamnat prorsus: Iuro. 4) Fr. Iunius: sanguinis et perditionis. Rig. perditionis iustitia. 5) Codd. Ursini et Wouweri: insanis; cod. Agobardi: infamis, et ita Rhenanus; ceteri: infamibus. 6) Ies. 44, 8. 7) Rig.: quam artifices, quam cultores. 8) Ies. 44, 20.

et terra[1]), et nemo animam suam liberare possit. Uti[2]) aeque David[3]), et[4]) tales fiant, inquit, qui faciunt ea. Et quid ego modicae memoriae homo? ultra quid suggeram? quid recolam de scripturis? quasi aut non sufficiat vox spiritus sancti, aut ultra deliberandum sit, an maledixerit atque damnaverit dominus ipsos prius artifices eorum, quorum cultores maledicit et damnat?

5. Plane impensius respondebimus ad excusationes huiusmodi artificum, quos nunquam in domum dei admitti oportet, si quis eam disciplinam norit. Iam illa obiici solita vox: Non habeo aliud quo vivam, districtius repercuti potest: vivere ergo habes. Quid tibi cum deo est, si tuis legibus[5])? Tum quod et de scripturis audent argumentari, dixisse apostolum[6]): ut quisque fuerit inventus, ita et perseveret: possumus igitur omnes in peccatis perseverare ex ista interpretatione. Nec enim quisquam nostrum non peccator inventus est, cum Christus non alia ex caussa descenderit, quam peccatorum liberandorum. Item eundem praecepisse[7]) dicunt secundum suum exemplum, ut manibus unusquisque operetur ad victum. Si hoc praeceptum ab omnibus manibus defendatur, credo et fures balnearios manibus suis vivere, et ipsos latrones manibus agere quo vivant; item falsarios utique non pedibus, sed manibus operari malas litteras; histriones vero non manibus solis, sed totis membris victum elaborare. Pateat igitur ecclesia omnibus, qui manibus et suo opere tolerantur, si nulla exceptio est artium, quas dei disciplina non recipit. Sed ait quidam adversus similitudinis interdictae propositionem: Cur ergo Moses in eremo simulacrum serpentis ex aere fecit? Seorsum figurae, quae dispositioni alicui arcanae praestruebantur, non ad derogationem[8]) legis, sed ad exemplarium caussae suae. Alioquin si haec ut adversarii legis interpretemur, numquid et nos, quod et Marcionitae, inconstantiam adscribimus omnipotenti, quem illi hoc modo destruunt ut mutabilem, dum alibi vetat, alibi mandat? Si

---

1) Pamelius et ed. Franek. et errant, quod recepit Semler. 2) Uti Fr. Iunius, ceteri: Ubi. 3) Ps. 115, 8. 4) Rhen., Rig. et Fr. Iunius: Et factores tales etc. 5) Cod. Wouweri: sit vis tuis legibus, Fulvii Ursini: fit vis etc. 6) 1 Cor. 7, 20. 7) 1 Thess. 4, 11. 8) Rig. derogationem; ceteri: erogationem.

quis autem dissimulat illam effigiem aerei serpentis suspensi in modum, figuram designasse dominicae crucis, a serpentibus, id est ab angelis diaboli, liberaturae nos, dum per semetipsam diabolum, id est serpentem interfectum, suspendit, sive quae alia figurae istius expositio dignioribus revelata est, dummodo apostolus affirmet omnia tunc figurate populo accidisse: bene, quod idem deus, qui lege vetuit similitudinem fieri, extraordinario praecepto serpentis similitudinem indixit [1]). Si eundem deum observas, habes legem eius, ne feceris similitudinem [2]). Si et praeceptum factae postea similitudinis respicis, et tu imitare Moysen, ne facias adversus legem simulacrum aliquod, nisi et tibi deus iusserit.

6. Si nulla lex dei prohibuisset idola fieri a nobis, si nulla vox spiritus sancti fabricatoribus idololorum non minus quam cultoribus comminaretur: de ipso sacramento nostro interpretaremur nobis adversas esse fidei eiusmodi artes. Quomodo enim renuntiavimus diabolo et angelis eius, si eos facimus? Quod repudium diximus iis, non dico cum quibus, sed de quibus vivimus? Quam discordiam suscepimus in eos, quibus exhibitionis nostrae gratia obligati sumus? Potes lingua negasse, quod manu confiteris? verbo destruere, quod facto struis? unum deum praedicare, qui tantos efficis? verum deum praedicare, qui falsos facis? Facio, ait quidam, sed non colo: quasi ob aliquam caussam colere non audeat, nisi ob quam et facere non debeat, scilicet ob dei offensam utrobique. Imo tu colis, qui facis, ut coli possint. Colis autem non spiritu vilissimi nidoris alicuius, sed tuo proprio; nec anima pecudis impensa, sed anima tua. Illis ingenium tuum immolas, illis sudorem tuum libas, illis prudentiam tuam accendis. Plus es illis, quam sacerdos, cum per te habeant sacerdotem. Diligentia tua nomen [3]) illorum est. Negas te quod facis colere? Sed illi non negant, quibus hanc saginatiorem et auratiorem et maiorem hostiam caedis, salutem tuam.

7. Tota die ad hanc partem zelus fidei perorabit, ingemens Christianum ab idolis in ecclesiam venire, [de ad-

1) Rhenanus et ed. Franek. interdixit, Fr. Iunius: interduxit, Latinius: fieri iussit. Rigaltius et Semler: indixit.
2) Exod. 20, 4. 3) Rig. e MS. nomen; ceteri: numen.

versaria officina in domum dei venire] attollere ad deum patrem manus matres idolorum, his manibus adorare, quae foris adversus deum adorantur, eas manus admovere corpori domini, quae daemoniis corpora conferunt. Nec hoc sufficit. Parum sit, si ab aliis manibus accipiant quod contaminent, sed etiam ipsi [1]) tradunt aliis quod contaminaverunt. Alleguntur in ordinem ecclesiasticum artifices idolorum. Pro scelus! Semel Iudaei Christo manus intulerunt, isti quotidie corpus eius lacessunt. O manus praecidendae! Viderint iam, an per similitudinem dictum sit: Si te manus tua scandalizat, amputa eam [2]). Quae magis amputandae, quam in quibus domini corpus scandalizatur?

8. Sunt et aliae complurium artium species, quae etsi non contingunt idolorum fabricationem, tamen ea, sine quibus idola nil possunt, eodem crimine expediunt. Nec enim differt, an exstruas vel exornes, si templum, si aram, si aediculam eius instruxeris, si bracteam expresseris, aut insignia aut etiam domum fabricaveris. Maior est eiusmodi opera, quae non effigiem confert, sed auctoritatem. Si ita necessitas exhibitionis obtenditur [3]), habent et alias species, quae sine exorbitatione disciplinae, id est sine idoli confectura, opem victus praestent. Scit albarius tector et tecta sarcire, et tectoria inducere, et cisternam liare, et cymatia distendere, et multa alia ornamenta praeter simulacra parietibus incrustare [4]). Scit et pictor et marmorarius et aerarius et quicunque caelator latitudines suas utique multo faciliores. Nam qui signum describit, quanto facilius abacum linit? Qui de tilia Martem exsculpsit, quanto citius armarium compingit? Nulla ars non alterius artis aut mater aut propinqua est; nihil alterius vacat. Tot sunt artium venae, quot hominum concupiscentiae. Sed de mercedibus et manus pretiis interest; proinde interest et de labore. Minor merces frequentiore actu repensatur. Quot parietes signa desiderant? Quot templa et aedes idolis aedificantur? Domus vero et praetoria et balnea et insulae quantae? Soccus et baxa quotidie deaurantur, Mercurius et Serapis non quotidie.

---

1) Rhen. et ed. Fran.: ipsae. 2) Matth. 18, 8. 3) Sic Rigaltius et Wouwer e MS.; Rhen. et Semler: extenditur. 4) Rhen. Pamel., Rig. et Fr. Iunius: incrispare.

Sufficiat ad quaestum artificiorum frequentior [est][1]) omni superstitione luxuria et ambitio. Lances et scyphos facilius ambitio, quam superstitio desiderabit. Coronas quoque magis luxuria, quam sollemnitas erogat. Qum igitur ad haec artificiorum genera cohortemur, quae idolum quidem et quae idolo competunt non attingant, sint autem et hominibus communia saepe quae et idolis: hoc quoque cavere debemus, ne quid scientibus nobis ab aliquibus de manibus nostris in rem idolorum postuletur. Quodsi concesserimus et non remediis tam usitatis egerimus, non puto nos a contagio idololatriae vacare, quorum manus non ignorantium in officio vel in honore et usu daemoniorum deprehenduntur.

9. Animadvertimus inter artes etiam professiones quasdam obnoxias idololatriae. De astrologis ne loquendum quidem est. Sed quoniam quidam istis diebus provocavit defendens sibi perseverantiam professionis istius, paucis utar. Non allego, quod idola honoret, quorum nomina coelo inscripsit, quibus omnem dei potestatem addixit; quod propterea homines non putant deum requirendum, praesumentes stellarum nos immutabili arbitrio agi. Unum propono, angelos esse illos desertores dei, amatores feminarum[2]), proditores etiam huius curiositatis, propterea quoque damnatos a deo. O divina sententia usque ad terram pertinax, cui etiam ignorantes testimonium reddunt! Expelluntur mathematici, sicut angeli eorum. Urbs et Italia interdicitur mathematicis, sicut coelum angelis eorum. Eadem poena est exilii discipulis et magistris. Sed magi et astrologi ab oriente venerunt[3]). Scimus magiae et astrologiae inter se societatem. Primi igitur stellarum interpretes natum Christum annuntiaverunt, primi muneraverunt. Hoc nomine Christum, opinor, sibi obligaverunt. Quid tum? Ideo nunc et mathematicis patrocinabitur illorum magorum religio? De Christo scilicet est mathesis hodie; stellas[4]) Christi, non Saturni et Martis et cuiusque ex eodem ordine mortuorum, observat et praedicat. At enim scientia ista usque ad evangelium fuit concessa, ut Christo edito nemo exinde nativitatem alicuius de coelo interpre-

---

1) Ed. Franek.: Sufficiant — frequentiores omni etc.
2) Gen. 6, 2. 3) Matth. 2. 4) Rigalt. et Wouwer e MS. stellam.

tetur. Nam et thus illud et myrrham et aurum ideo infanti tunc domino obtulerunt, quasi clausulam sacrificationis et gloriae secularis, quam Christus erat ademturus. Quod igitur iisdem magis somnium sine dubio ex dei voluntate suggessit, ut irent in sua, sed alia, non qua venerant, via, id est, ne pristina secta sua incederent, non, ne [1]) illos Herodes persequeretur, qui nec persecutus est, etiam ignorans alia via digressos, quoniam et qua venerant ignorabat. Adeo viam rectam et disciplinam intelligere debemus. Itaque magis praeceptum, ut exinde aliter incederent. Sic et alia illa species magiae, quae miraculis operatur, etiam adversus Moysen aemulata, patientiam dei traxit ad evangelium usque. Nam exinde et Simon Magus iam fidelis, quoniam aliquid adhuc de circulatoria secta cogitaret, ut scilicet inter miracula professionis suae etiam spiritum sanctum per manuum impositionem enundinaret, maledictus ab apostolis de fide eiectus est [2]): et alter magus qui cum Sergio Paulo, quoniam iisdem adversabatur apostolis, luminum amissione mulctatus est [3]). Hoc et astrologi retulissent, credo, si qui in apostolos incidissent. Attamen cum magia punitur, cuius est species astrologia, utique et species in genere damnatur. Post evangelium nusquam invenias aut sophistas, aut Chaldaeos, aut incantatores, aut coniectores, aut magos, nisi plane punitos. Ubi sapiens, ubi litterator, ubi conquisitor huius aevi? Nonne infatuavit deus sapientiam huius seculi [4])? Nihil scis, mathematice, si nesciebas te futurum Christianum. Sin sciebas, hoc quoque scire debueras, nihil tibi futurum cum ista professione. Ipsa te de periculo suo instrueret, quae aliorum climacterica praecanit, non est tibi pars neque sors in ista ratione [5]). Non potest regna coelorum sperare, cuius digitus aut radius abutitur coelo.

10. Quaerendum autem est etiam de ludimagistris et de ceteris professoribus litterarum; imo non dubitandum affines illos esse multimodae idololatriae. Primum quibus necesse est deos nationum praedicare, nomina, genealogias, fabulas, ornamenta honorifica quaeque eorum enun-

---

1) Sic in edd. Rhen. et Rigaltii e cod. Agobardi; ed. Fran. et Semler: incederent: ne illos etc. 2) Act. App. 8, 18 sqq. 3) Act. App. 13, 6 sqq. 4) 1 Cor. 1, 20. 5) Act. App. 8, 21.

tiare, tum sollemnia festaque eorundem observare, ut quibus vestigalia sua suppetant. Quis ludimagister, sine tabula septem idolorum, quinquatria tamen frequentabit[1])? Ipsam primam novi discipuli stipem Minervae et honori et nomini consecrat, ut, etsi non profanatus alicui idolo, verbotenus de idolothyto esse dicatur, pro idololatra vitetur. Quid minus est inquinamenti eo, quod praestat quaestus et nominibus et honoribus idolo nuncupatus? tam Minervalia Minervae, quam Saturnalia Saturni, quae etiam serviculis sub tempore Saturnalium celebrari necesse est. Etiam strenae captandae, et septimontium et brumae et carae cognationis honoraria exigenda omnia; Florae scholae coronandae; flaminicae et aediles sacrificant, creatis[2]) schola honoratur feriis. Idem fit idoli natali, omnis diaboli pompa frequentatur. Quis haec competere Christiano existimabit, nisi qui putabit convenire etiam non magistro? Scimus dici posse: si docere litteras dei servis non licet, etiam nec discere licebit. Et quomodo quis institueretur ad prudentiam interim humanam, vel ad quemcunque sensum vel actum, cum instrumentum sit ad omnem vitam litteratura? Quomodo repudiamus secularia studia, sine quibus divina non possunt? Videamus igitur necessitatem litteratoriae eruditionis, respiciamus ex parte eam admitti non posse, ex parte vitari. Fideles magis discere quam docere litteras capit; diversa est enim ratio discendi et docendi. Si fidelis litteras doceat inserta idolorum praedicatione, sine dubio, dum docet, commendat, dum tradit, affirmat, dum commemorat, testimonium dicit. Deos ipsos hoc nomine obsignat, cum lex[3]) prohibeat, ut diximus, deos pronuntiari et nomen hoc in vano collocari. Hinc prima diabolo fides aedificatur ab initiis eruditionis. Quaere, an idololatriam committat, qui de idolis catechizat. At cum fidelis haec discit; si iam sapit qui sit, neque recipit neque admittit, multo magis si dudum[4]) sapit. Aut ubi coeperit

---

1) Sic scriptum est in cod. Agobardi. Rhen.: Quis ludimagister, si non tabularia idolorum, quinquatria tamen frequentabit? Rigaltius: tamen non frequentabit? Sed ante sine videtur voc. etsi excidisse. 2) Rhenanus: flore scholae coronandae. Flaminicae et aed. sacr. Cereri, sch. h. f. 3) Exod. 23, 13. 4) Rhen. et ed. Fran. nondum.

sapere, prius sapiat oportet, quod prius didicit, id est, de deo et fide: proinde illa respuet nec recipiet. Et erit tam tutus, quam qui sciens venenum ab ignaro accipit, nec bibit. Huic necessitas ad excusationem deputatur, quia aliter discere non potest. Tanto autem facilius est litteras non docere, quam non discere, quanto et reliqua scholarum de publicis ac propriis sollemnitatibus inquinamenta facilius discipulus fidelis non adibit, quam magister non frequentabit.

11. De negotiationibus [1]), si cetera delictorum recogitemus, inprimis cupiditatem, radicem omnium malorum, qua quidam irretiti, circa fidem naufragium sunt passi (quamvis et idololatria ab eodem apostolo dicta sit cupiditas), tum mendacium, cupiditatis ministrum (taceo de periurio, quando ne iurare quidem liceat) — negotiatio servo dei apta est? Ceterum si cupiditas abscedat, quae est caussa acquirendi? cessante caussa acquirendi, non erit necessitas negotiandi. Sit nunc aliqua iustitia quaestus, secura de cupiditatis et mendacii observatione, in crimen offendere idololatriae eam opinor, quae ad ipsam idolorum animam et spiritum pertinet, quae omne daemonium saginat. Sane an non illa principalis idololatria? Viderint, si eaedem merces, thura dico et cetera peregrinitatis ad sacrificium idolorum, etiam hominibus ad pigmenta medicinalia, nobis quoque insuper ad solatia sepulturae usui sunt. Certe cum pompae, cum sacerdotia, cum sacrificia idolorum de periculis, de damnis, de incommodis, de cogitationibus, de discursibus negotiationibusve instruuntur, quid aliud quam procurator idolorum demonstraris? Nemo contendat posse hoc modo omnibus negotiationibus controversiam fieri. Graviora delicta quaeque pro magnitudine periculi diligentiam extendunt observationis, ut non ab his tantum abscedamus, sed et ab iis per quae fiunt. Licet enim ab aliis fiat, non interest, si per me. In nullo necessarius esse debeo alii, cum facit quod

---

1) Degenerabimus ed. Fran. De generationibus Rhen. et Iunius. De gravioribus, Lat. De negotiatione vero, si cetera etc. Wouw. e MS. De negotiationibus cetera delictorum etc. Rigalt. — Auctore Iunio verba aliter, ac Semlerus, distinximus.

mihi non licet. Ex hoc, quod vetor facere, intelligere debeo, curandum mihi esse, ne fiat per me. Denique in alia caussa non levioris reatus praeiudicium istud observo. Nam quod mihi de stupro interdictum sit, aliis ad eam rem nihil aut operae aut conscientiae exhibeo. Nam quod ipsam carnem meam a lupanaribus segregavi, agnosco me neque lenocinium neque id genus lucrum alterius caussa exercere posse. Sic et homicidii interdictio ostendit mihi lanistam quoque ab ecclesia arceri; nec per se non faciet, quod faciendum aliis subministrat. Ecce magis proximum praeiudicium. Si publicarum victimarum redemtor ad fidem accedat, permittes ei in eo negotio permanere? Aut si iam fidelis id agere susceperit, retinendum in ecclesia putabis? Non opinor, nisi si quis et de thurario dissimulabit; scilicet ad alios pervenit procuratio sanguinis, ad alios odorum. Si, antequam idola in seculo essent, his mercibus adhuc informis idololatria transigebatur, si et nunc fere sine idolo opus idololatriae incendiis odorum perpetratur, ecquid maioris operae et erga daemonia thurarius [1])? nam facilius sine idolo idololatria, quam sine thurarii merce. Ipsius fidei conscientiam perrogemus. Quo ore Christianus thurarius per templa transibit, fumantes aras despuet et exsufflabit, quibus ipse prospexit? Qua constantia exorcizabit alumnos suos, quibus domum suam cellariam praestat? Ille quidem si excluserit daemonium, non sibi placeat de fide. Neque enim inimicum exclusit. Facile debuit de eo impetrare, quem quotidie pascit. Nulla igitur ars, nulla professio, nulla negotiatio, quae quid aut instruendis aut formandis idolis administrat, carere poterit titulo idololatriae; nisi si aliud omnino interpretemur idololatriam, quam famulatum idolorum colendorum.

12. Male nobis de necessitatibus humanae exhibitionis supplaudimus, si post fidem obsignatam dicimus: non habeo quo vivam. Iam hic enim plenius illi abruptae propositioni respondebo: sero dicitur. Ante enim fuit deliberandum, ex similitudine providentissimi aedificis illius, qui prius sumtus operis cum viribus suis supputat, ne, ubi ceperit, defectus postea erubescat. Sed et nunc habes dicta domini

---

1) Nescio an sit scribendum: ecquid maioris operae est erga daemonia, quam thurarius?

et exempla adimentia tibi omnem caussationem. Quid enim dicis? Egebo. Sed felices egenos dominus appellat [1]). Victum non habebo: sed nolite, inquit, cogitare de victu; et vestitus habemus exemplum lilia [2]). Substantia mihi opus erat: atquin omnia vendenda sunt et egentibus dividenda [3]). Sed filiis et posteritati providendum: nemo aratro manum imponens et retro spectans aptus est operi [4]). Sed conditionalis eram: nemo duobus dominis servire potest [5]). Si vis domini discipulus esse, crucem tuam tollas et dominum sequaris necesse est [6]), id est, angustias et cruciatus tuos, vel corpus solum, quod in modum crucis est; parentes, coniuges, liberi propter deum relinquendi erunt. De artibus et negotiationibus, et de professionibus etiam liberorum et parentum caussa dubitas? Iam tunc demonstratum est nobis et pignora et artificia et negotia propter dominum derelinquenda, cum Iacobus et Ioannes vocati a domino et patrem navemque derelinquunt [7]); cum Matthaeus de teloneo suscitatur [8]); cum etiam sepelire patrem tardum fuit fidei [9]). Nemo eorum, quos dominus allegit, non habeo, dixit, quo vivam. Fides famem non timet; scit etiam famem non minus sibi contemnendam propter deum, quam omne mortis genus. Didicit non respicere vitam, quanto magis victum? Quotusquisque haec adimplevit? Sed quae penes homines difficilia, penes deum facilia [10]).

13. Sic tamen nobis de mansuetudine et clementia dei blandiamur, ut non usque ad idololatriae affinitates necessitatibus largiamur; sed omnem afflatum eius vice pestis etiam de longinquo devitemus, non his tantum quae praemisimus, sed in universa serie humanae superstitionis, sive deis suis, sive defunctis, sive regibus mancipatae, ut ad eosdem spiritus immundos pertinentis, modo per sacrificia et sacerdotia, modo per spectacula et hoc genus, modo per festos dies. Sed de sacrificiis et de sacerdotiis quid loquar? De spectaculis autem et voluptatibus eiusmodi suum iam volumen implevimus. Hoc loco retractari oportet de festis diebus, et aliis extraordinariis sollemnitatibus,

---

1) Matth. 5, 3. 2) Matth. 6, 25. 28. 3) Luc. 18, 22. 4) Luc. 9, 62. 5) Matth. 6, 24. 6) Matth. 16, 24. 7) Matth. 4, 21. 22. 8) Matth. 9, 9. 9) Matth. 8, 21 sq. Luc. 9, 59 sq. 10) Luc. 18, 26. 27.

quas interdum lasciviae, interdum timiditati nostrae subscribimus, adversus fidei disciplinam communicantes nationibus in idolicis rebus. De hoc quidem primo consistam, an cum ipsis quoque nationibus communicare in huiusmodi servus dei debeat, sive habitu, sive victu, vel quo alio genere laetitiae earum. Gaudere cum gaudentibus et lugere cum lugentibus, de fratribus dictum est ab apostolo[1]) ad unanimitatem cohortante. Ceterum ad haec nihil communionis est lumini et tenebris, vitae et morti[2]): aut scindimus quod est scriptum: seculum gaudebit, vos vero lugebitis[3]). Si cum seculo gaudemus, verendum est, ne cum seculo et lugeamus. Seculo autem gaudente lugeamus, et seculo postea lugente gaudebimus. Sic et Lazarus[4]) apud inferos in sinu Abrahae refrigerium consecutus, contra dives in tormento ignis constitutus, alternas malorum et bonorum vices aemula retributione compensant. Sunt quidam dies munerum, quae apud alios honoris titulum, apud alios mercedis debitum expungunt. Nunc ergo, inquis, recipiam meum, vel rependam alienum. Si hunc morem sibi homines de superstitione consecraverunt, tu extraneus ab omni eorum vanitate, quid participas idolothyta sollemnia, quasi tibi quoque praescriptum sit de die, quominus id, quod homini debes vel tibi ab homine debetur, citra diei observationem luas vel recipias. Da formam, in quam velis agi tecum. Cur enim et lateas, cum ignorantia alterius tuam conscientiam contamines? Non, si[5]) ignoraris quod sis Christianus, tentaris et contra conscientiam alterius agis tanquam non Christianus? Enimvero etsi dissimulaveris, tentatus, addictus es. Certe sive hac sive illac, reus es confusionis in deo. Qui autem confusus super me fuerit penes homines, et ego confundar super illo, inquit, penes patrem meum, qui est in coelis[6]).

14. Sed enim plerique iam induxerunt animo, ignoscendum esse, si quando, quae ethnici, faciunt, ne nomen blasphemetur. Porro blasphemia, quae nobis omnino devitanda est, haec opinor est: si quis nostrum ad iustam

---

1) Rom. 12, 15. 2) 2 Cor. 6, 14. 3) Ioan. 16, 20. 4) Eleazar alii, atque ita, non Lazarus ubique in cod. Agobardi scriptum est. 5) Sic locum emendavit Havercampus; ceteri: si non ign. 6) Matth. 10, 32 sq. Luc. 9, 26.

blasphemiam ethnicum deducat aut fraude aut iniuria aut contumelia aliave materia dignae querelae, in qua nomen merito percutitur, ut merito irascatur ei dominus[1]). Ceterum si de omni blasphemia dictum est: vestra[2]) caussa nomen meum blasphematur[3]), perimus universi, cum totus circus scelestis suffragiis nullo merito nomen lacessit. Desinamus, et non blasphemabitur. Imo blasphemetur, dum sumus in observatione, non in exorbitatione disciplinae, dum probamur, non dum reprobamur. O blasphemiam martyrii affinem, quae tunc me testatur Christianum, cum propter eam detestatur, benedictio est nominis, maledictio custoditae disciplinae. Si hominibus, inquit, vellem placere, servus Christi non essem[4]). Sed idem alibi iubet: omnibus placere curemus. Quemadmodum ego, inquit, omnibus per omnia placeo[5]). Nimirum Saturnalia et Kalendas Ianuarias celebrans hominibus placebat? an modestia et patientia, an gravitate, an humanitate, an integritate? Proinde cum dicit: Omnia omnibus factus sum, ut omnes lucrifaciam[6]), numquid idololatris idololatres, numquid ethnicis ethnicus, numquid secularibus secularis? Sed etsi non prohibet nos conversari cum idololatris et adulteris et ceteris criminosis, dicens[7]): ceterum de mundo exiretis[8]); non utique eas habenas conversationis immutat, ut quoniam necesse sit et convivere nos et commisceri cum peccatoribus, ideo et cum eis peccare possimus[9]). Ibi est commercium vitae, quod apostolus concedit: hic peccare, quod nemo permittit. Licet convivere cum ethnicis, commori non licet. Convivamus cum omnibus, conlaetemur ex communione naturae, non superstitionis. Pares anima sumus, non disciplina, compossessores mundi, non erroris. Quod si nobis nullum ius est communionis in eiusmodi cum extraneis, quanto scelestius est, haec inter fratres frequentare. Quis hoc sustinere aut defendere potest? Iudaeis dies suos festos exprobrat spiritus sanctus. Sabbata, in-

---

1) Edd. omnes: irascatur et dominus. 2) Rhen.: vae, cuius caussa etc. Rig. et Semler: vestri caussa. 3) Rom. 2, 24. Ies. 52, 5. Ezech. 36, 20. 4) Gal. 1, 10. 5) 1 Cor. 10, 33. 6) 1 Cor. 9, 22. 7) 1 Cor. 5, 10. 8) Semler: exissetis, sed Rhen. et Rigalt.: exiretis. 9) In cod. Agob.: idem et compeccare possimus, quae vv. recepit Rigalt.

quit, vestra et neomenias et ceremonias odit anima mea [1]). Nobis, quibus sabbata extranea sunt, et neomeniae et feriae a deo aliquando dilectae, Saturnalia et Ianuariae et Brumae et Matronales frequentantur, munera commeant, strenae consonant, lusus, convivia constrepunt. O melior fides nationum in suam sectam, quae nullam sollemnitatem Christianorum sibi vindicat; non dominicum diem, non pentecosten, etiamsi nossent, nobiscum communicassent; timerent enim, ne Christiani viderentur. Nos ne ethnici pronuntiemur, non veremur. Si quid et carni indulgendum est, habes, non dicam tuos dies tantum, sed et plures [2]). Nam ethnicis semel annuus dies quisque festus est, tibi octavus quisque dies. Excerpe singulas sollemnitates nationum, et in ordinem texe, pentecosten implere non poterunt.

15. Sed luceant, inquit, opera vestra [3]). At nunc lucent tabernae et ianuae nostrae; plures iam invenies ethnicorum fores sine lucernis et laureis, quam Christianorum. De ista quoque specie quid videtur? Si idoli honor est, sine dubio idoli honor idololatria est. Si hominis caussa est, recogitemus omnem idololatriam in hominis caussam esse. Recogitemus omnem idololatriam in homines esse culturam, cum ipsos deos nationum homines retro fuisse etiam apud suos constet. Itaque nihil interest, superioris an huius seculi viris superstitio ista praestetur. Idololatria non propter personas quae apponuntur [4]), sed propter officia ista damnata est, quae ad daemones pertinent. Reddenda sunt caesari quae sunt caesaris: bene quod apposuit: et quae sunt dei deo [5]). Quae ergo sunt caesaris? scilicet de quibus tunc consultatio movebatur, praestandusne esset census caesari, an non. Ideo et monetam ostendi sibi dominus postulavit, et de imagine, cuius esset, requisivit. Et cum audisset, caesaris, reddite, ait, quae sunt caesaris caesari, et quae sunt dei deo, id est imaginem caesaris caesari, quae in nummo est, et imaginem dei deo, quae in homine est; ut caesari quidem pecuniam

---

1) Ies. 1, 14. 2) Sic Rhenanus scripsit; Rigaltius: habes. Non tamen dies tantum, sed et plures. Ciacc. et Iunius: non dicam suos d. t., Latin.: duos dies. In sequ. pro texe Rig. exsere. 3) Matth. 5, 16. 4) Sic Rigaltius, Lat. et Fr. Iunius; ceteri: opponuntur. 5) Matth. 22, 21. Luc. 20, 25.

reddas, deo temetipsum. Alioquin, quid erit dei, si omnia caesaris? Ergo, inquis, honor dei est, lucernae pro foribus et laurus in postibus? Non utique quod dei honor est, sed quod eius qui pro deo huiusmodi officiis honoratur, quantum in manifesto est, salva operatione, quae est in occulto, ad daemonia perveniens. Certi enim esse debemus, si quos latet per ignorantiam litteraturae secularis, etiam ostiorum deos apud Romanos, Cardeam a cardinibus appellatam, et Forculum[1]) a foribus, et Limentinum a limine, et ipsum Ianum a ianua: et utique scimus, licet nomina inania atque conficta sint, cum tamen in superstitionem deducuntur, rapere ad se daemonia et omnem spiritum immundum per consecrationis obligamentum. Alioquin daemonia nullum habent nomen singulatim, sed ibi nomen inveniunt, ubi et pignus. Etiam apud Graecos Apollinem *θυραῖον* et Antelios daemonas ostiorum praesides legimus. Haec igitur ab initio praevidens spiritus sanctus, etiam ostia in superstitionem ventura praececinit per antiquissimum propheten Enoch. Nam et alia ostia in balneis adorari videmus. Si autem eorum sunt, quae in ostiis adorentur, ad eos et lucernae et laureae pertinebunt. Idolo feceris, quicquid ostio feceris. Hoc in loco ex auctoritate quoque dei contestor, quia nec tutum est subtrahere, quodcunque uni fuerit ostensum utique omnium caussa. Scio fratrem per visionem eadem nocte castigatum graviter, quod ianuam eius subito annuntiatis gaudiis publicis servi coronassent. Et tamen non ipse coronaverat aut praeceperat, nam ante processerat, et regressus reprehenderat factum: adeo apud deum in huiusmodi etiam disciplina familiae nostrae aestimamur[2]). Igitur quod attinet ad honores regum vel imperatorum, satis praescriptum habemus, in omni obsequio esse nos oportere, secundum apostoli[3]) praeceptum, subditos magistratibus et principibus et potestatibus; sed intra limites disciplinae, quousque ab idololatria separamur. Propterea enim et illud exemplum trium fratrum[4]) praecucurrit, qui alias obsequentes erga regem Nabuchodonosor, honorem imaginis eius constantissime re-

---

1) In Rigaltii codd. scriptum est: F o r i c u l u m aut F o r e c u l u m.
2) Praeter Rigaltium ceteri: a p u d d o m i n u m — a e s t i m a t u r.
3) Rom. 13, 7. 4) Dan. 3, 12 sqq.

spuerunt, probantes idololatriam esse, quicquid ultra humani honoris modum ad instar divinae sublimitatis extollitur. Sic et Daniel cetera Dario subnixus, tamdiu fuit in officio, quamdiu a periculo disciplinae vacaret[1]). Nam id ne subiret, non magis leones regios timuit, quam illi regios ignes. Accendant igitur quotidie lucernas, quibus lux nulla est; affigant postibus lauros postmodum arsuras, quibus ignes imminent: illis competunt et testimonia tenebrarum et auspicia poenarum. Tu lumen es mundi et arbor virens semper: si templis renuntiasti, ne feceris templum ianuam tuam. Minus dixi: si lupanaribus renuntiasti, ne indueris domi tuae faciem novi lupanaris.

16. Circa officia vero privatarum et communium sollemnitatum, ut togae purae, ut sponsalium, ut nuptialium, ut nominalium, nullum putem periculum observari de flatu idololatriae, quae intervenit: caussae enim sunt considerandae, quibus praestatur officium. Eas mundas esse opinor per semetipsas, quia neque vestitus virilis neque annulus aut coniunctio maritalis de alicuius idoli honore descendit. Nullum denique cultum a deo maledictum invenio, nisi muliebrem in viro. Maledictus enim, inquit[2]), omnis qui muliebribus induitur. Toga vero etiam appellatione virilis est. Nuptias quoque celebrari non magis deus prohibet, quam nomen imponi. Sed his accommodantur sacrificia. Si in vocatu, nec in sacrificiis, sit titulus officii et operae meae expunctio: quid tum? si libet[3]). Utinam quidem nec videre possimus, quae facere nobis nefas est. Sed quoniam ita malus circumdedit seculum idololatria, licebit adesse in quibusdam, quae nos homini, non idolo, officiosos habent. Plane ad sacerdotium et sacrificium vocatus non ibo (proprium enim idoli officium est), [sed] neque consilio neque sumptu aliave opera in eiusmodi fungar. Si propter sacrificium vocatus adsistam, ero particeps idololatriae; si

---

1) Dan. 6, 5 sqq. 2) Deut. 22, 5. 3) Haec verba, uti a Rhenano sunt edita, et opponuntur sententiae priori et sequenti respondent optime. Rigaltius, novum vocabulum Tertulliano obtrudens, e cod. Agobardi locum sic emendavit: Sim vocatus; nec adsacrificii sit titulus officii et operae meae expunctio, quantum sibi libet. Utinam quantum sibi quidem; nec videre possemus etc. Semler: Sim vocatus nec adsacrificii sit etc.

me alia caussa coniungit sacrificanti, ero tantum spectator sacrificii.

17. Ceterum quid facient servi vel liberi fideles, item officiales sacrificantibus dominis vel patronis vel praesidibus suis adhaerentes? Sed si merum quis sacrificanti tradiderit, imo si verbo quoque aliquo sacrificio necessario adiuverit, minister habebitur idololatriae. Huius regulae memores etiam magistratibus et potestatibus officium possumus reddere secundum patriarchas et ceteros maiores, qui regibus idololatris usque ad finem idololatriae apparuerunt. Hinc proxime disputatio suborta est, an servus dei alicuius dignitatis aut potestatis administrationem capiat, si ab omni specie idololatriae intactum se aut gratia aliqua aut astutia etiam praestare possit: secundum quod et Ioseph et Daniel mundi ab idololatria et dignitatem et potestatem administraverunt, et in ornamento et purpura exstitere totius Aegypti sive Babyloniae. Credamus itaque succedere alicui posse, ut in quoquo honore [ut] in solo honoris nomine incedat, neque sacrificet, neque sacrificiis auctoritatem suam accommodet, non hostias locet, non curas templorum deleget, non vectigalia eorum procuret, non spectacula edat de suo aut de publico aut edendis praesit, nihil sollemne pronuntiet vel edicat, ne iuret quidem; iam vero, quae sunt potestatis, neque iudicet de capite alicuius vel pudore (feras enim de pecunia) neque damnet neque praedamnet[1]), neminem vinciat, neminem recludat aut torqueat; si haec credibile est fieri posse:

18. iam vero de solo suggestu et apparatu honoris retractandum. Proprius habitus uniuscuiusque est, tam ad usum quotidianum, quam ad honorem et dignitatem. Igitur purpura illa et aurum cervicis ornamentum eodem more apud Aegyptios et Babylonios insignia erant dignitatis, quo more nunc praetextae vel trabeae vel palmatae et coronae aureae sacerdotum provincialium, sed non eadem conditione. Tantum enim honoris nomine conferebantur his, qui familiaritatem regum merebantur. Unde et purpurati re-

---

1) Fr. Iunius: neque iudicia de c. a. v. p. ferat, etiam de pecunia neque d. n. pr. Quae coniectura etsi non displicet, tamen scribendum videtur: neque iudicia — ferat, neminem etc.

gum vocabantur a purpura, sicut apud nos a toga candida candidati; sed non ut suggestus ille sacerdotiis quoque aut aliquibus idolorum officiis adstringeretur. Nam si ita esset, utique tantae sanctitatis et constantiae viri statim habitus inquinatos recusassent, statimque apparuisset, Danielem idolis non deservisse nec Belem nec draconem colere, quod multo postea apparuit. Simplex igitur purpura illa nec iam dignitatis erat, sed ingenuitatis apud barbaros insigne. Quemadmodum enim et Ioseph, qui servus fuerat, et Daniel, qui per captivitatem statum verterat, civitatem Babyloniam et Aegyptiam sunt consecuti per habitum barbaricae ingenuitatis: sic penes nos quoque fideles, si necesse fuerit, poterit et pueris praetexta concedi et puellis [1]) stola, nativitatis insignia, non potestatis, generis, non honoris, ordinis, non superstitionis. Ceterum purpura vel cetera insignia dignitatum et potestatum, insertae dignitati et potestatibus idololatriae ab initio dicata, habent profanationis suae maculam: cum praeterea ipsis etiam idolis induantur praetextae et trabeae et laticlavi; fasces quoque et virgae praeferantur, et merito. Nam daemonia magistratus sunt seculi, huius collegii insignia fasces et purpuras gestant. Quid ergo proficies, si suggestu quidem utaris, opera vero eius non administres? Nemo in immundis mundus videri potest. Tunicam si induas inquinatam per se, poterit forsitan illa non inquinari per te, sed tu per illam mundus esse non poteris. Iam nunc qui de Ioseph et Daniel argumentaris, scito, non semper comparanda esse vetera et nova, rudia et polita, coepta et explicita, servilia et liberalia. Nam illi etiam servi conditione erant: tu vero, nullius servus, in quantum solius Christi, qui te etiam captivitate seculi liberavit, ex forma dominica agere debebis. Ille dominus in humilitate et ignobilitate incessit domicilio incertus: nam filius, inquit, hominis non habet ubi caput suum collocet [2]); vestitu incultus, neque enim dixisset: ecce qui teneris vestiuntur, in domibus regum sunt [3]); vultu denique et aspectu inglorius, sicut et Esaias [4]) pronuntiaverat. Si potestatem quoque nullam ne in suos

---

1) Rigalt. penes nos quoque fideli — puerilis praetexta concedi et puerilis stola. 2) Luc. 9, 58. 3) Matth. 11, 8. 4) Es. 53, 2.

quidem exercuit, quibus sordido ministerio functus est; si regem se denique fieri, conscius sui regni, refugit: plenissime dedit formam suis derigendo omni fastigio et suggestu tam dignitatis quam potestatis. Quis enim magis his usus fuisset, quam dei filius? quales et quanti eum[1]) fasces producerent, qualis purpura de humeris eius floreret, quale aurum de capite radiaret, nisi gloriam seculi alienam et sibi et suis iudicasset? Igitur quae noluit, reiecit; quae reiecit, damnavit; quae damnavit, in pompa diaboli deputavit. Non enim damnasset, nisi non sua: alterius autem esse non possunt, nisi diaboli, quae dei non sunt. Tu si diaboli pompam eierasti, quicquid ex ea attigeris, id scias esse idololatriam; vel hoc te commonefaciat: omnes huius seculi potestates et dignitates non solum alienas, verum et inimicas dei esse, quod per illas adversus dei servos supplicia consulta sunt, per illas et poenae ad impios paratae irrogantur[2]). Sed et nativitas et substantia tua molestae tibi sunt adversus idololatriam. Ad evitandum remedia deesse non possunt; cum etsi defuerint, supersit unicum illud, quo felicior factus non in terris magistratus, sed in coelis.

19. Possit in isto capitulo etiam de militia definitum videri, quae inter dignitatem et potestatem est. At nunc de isto quaeritur, an fidelis ad militiam converti possit, et an militia ad fidem admitti, etiam caligata vel inferior quoque, cui non sit necessitas immolationum vel capitalium iudiciorum. Non convenit sacramento divino et humano, signo Christi et signo diaboli, castris lucis et castris tenebrarum; non potest una anima duobus deberi, deo et caesari. Et virgam portavit Moyses; fibulam et Aaron; cingitur loro et Ioannes; agmen agit et Iesus Nave; bellavit et populus, si placet ludere. Quomodo autem bellabit? imo quomodo etiam in pace militabit sine gladio, quem dominus abstulit? Nam etsi adierant milites ad Ioannem et formam observationis acceperant, si etiam centurio crediderat; omnem postea militem dominus in Petro exarmando discinxit: nullus habitus licitus est apud nos illicito actui adscriptus.

---

1) Scribendum fortasse: quales ante eum. 2) In cod. Agob. et ed. Rhenani: ignorantur.

20. Sed enim cum conversatio divinae disciplinae non factis tantum, verum etiam verbis periclitetur, (nam sicut scriptum est: ecce homo et facta eius, ita[1]): ex ore tuo iustificaberis) meminisse debemus esse in verbis quoque idololatriae incursum praecavendum aut de consuetudinis vitio aut timiditatis. Deos nationum nominari lex[2]) prohibet, non utique, ne nomina eorum pronuntiemus, quae nobis ut dicamus conversatio extorquet. Nam id plerumque dicendum est: in templo Aesculapii illum habes, et in vico Isidis habito, et sacerdos Iovis factus est, et multa alia in hunc modum, quando et hominibus hoc genus nomina inducuntur. Neque enim Saturnum honoro, si quem ita vocavero suo nomine; tam non honoro, quam Marcum, si vocavero Marcum. Sed ait[3]): Nomen aliorum deorum ne commemoremini[4]), neque audiatur de ore tuo. Hoc praecepit, ne deos vocemus illos. Nam et in prima parte legis[5]), non sumes, inquit, nomen domini dei tui in vano, id est, idolo. Cecidit igitur in idololatriam, qui idolum nomine dei honoraverit. Quodsi deos dicendum erit, adiiciendum est aliquid, quo appareat, quia non ego illos deos dico. Nam et scriptura deos nominat; sed adiicit suos vel nationum; sicut David, cum deos nominasset, ubi ait[6]): dei autem nationum daemonia. Sed hoc mihi ad sequentia magis praestructum est. Ceterum consuetudinis vitium est Mehercule dicere, me Dius fidius, accedente ignorantia quorundam, qui ignorant iusiurandum esse per Herculem. Porro quid erit deieratio per eos quos eierasti, quam praevaricatio fidei cum idololatria? quis enim, per quos deierat, non honorat?

21. Timiditatis est autem, cum te alius per deos suos obligat iuratione vel aliqua testificatione, et tu, ne intelligaris, quiescis. Nam aeque quiescendo confirmas maiestatem eorum, cuius caussa videberis obligatus. Quid refert, deos nationum dicendo deos an audiendo confirmes? iures per idola, an ab alio adiuratus acquiescas? Cur non agnoscamus versutias satanae, qui quod ore nostro perficere non potest, id agit, ut suorum ore perficiat per aures in-

---

1) Matth. 12, 37. 2) Exod. 23, 13. 3) Exod. 23, 13.
4) Wouwer e MS. commemorabitur. 5) Exod. 20, 7.
6) Ps. 115, 4.

ferens nobis idololatriam? Certe quisquis ille est, aut amica aut inimica congressione adstringit: si inimica, iam ad pugnam vocaris, et scis tibi dimicandum esse; si amica, quanto securius in dominum transferes responsionem tuam, ut dissolvas obligationem eius, per quem te malus honori idolorum, id est, idololatriae quaerebat annectere. Omnis patientia eiusmodi idololatria. Honoras eos, quibus impositis obsequium praestitisti. Scio quendam, cui dominus ignoscat, quum illi in publico per litem dictum esset: Iupiter tibi sit iratus, respondisse: imo tibi. Quid aliter fecisset ethnicus, qui Iovem deum credidit? etiamsi non per eundem retorsisset maledictum, nec per ullum Iovis similem, confirmaverat Iovem deum, per quem se maledictum indigne tulisse demonstraverat remaledicens. Ad quid enim indigneris per eum maledictus, quem scis nihil esse? Nam si insanis, iam esse confirmas, et erit idololatria professio timoris tui; quanto magis cum per ipsum remaledicis, eodem Iovi honorem facis, quo et ille, qui te provocavit? Fidelis autem in eiusmodi ridere debet, non insanire, imo secundum praeceptum, ne per deum quidem remaledicere, sed plane benedicere per deum, ut et idola destruas et deum praedices et adimpleas disciplinam.

22. Aeque benedici per deos nationum Christo initiatus non sustinebit, ut semper reiiciat immundam benedictionem, et eam sibi in deum convertens emundet. Benedici per deos nationum, maledici est per deum. Si cui dedero eleemosynam vel aliquid praestitero beneficii, et ille mihi deos suos vel coloniae genium propitios imprecetur, iam oblatio mea vel operatio idolorum honor erit, per quae benedictionis gratiam compensat. Cur autem non sciat me dei caussa fecisse, ut et deus potius glorificetur et daemonia non honorentur in eo, quod propter deum feci? Sed deus videt, quoniam propter ipsum feci; pariter videt, quoniam propter ipsum fecisse me nolui ostendere, et praeceptum eius idolothytum quodammodo feci. Multi dicunt: nemo se debet promulgare; puto autem nec negare: negat enim, quicunque dissimulat in quacunque caussa pro ethnico habitus. Et utique omnis negatio idololatria est, sicut omnis idololatria negatio, sive in factis sive in verbis.

23. Sed est quaedam eiusmodi species in facto et in

4*

verbo bis[1]) acuta et infesta utrinque, licet tibi blandiatur, quasi vacet in utroque, dum factum non videtur, quia dictum non tenetur. Pecuniam de ethnicis mutuantes sub pignoribus fiduciati, iurati cavent et sic negant. Scire volunt scilicet tempus persecutionis et locum tribunalis et personam praesidis. Praescribit Christus, non esse iurandum. Scripsi, inquit, sed nihil dixi: lingua, non littera occidit. Hic ego naturam et conscientiam advoco: naturam, quia nihil potest manus scribere, etiamsi lingua in dictitando cessat immobilis et quieta, quod non anima dictaverit, quamquam et ipsi linguae anima dictaverit aut a se conceptum aut ab alio traditum. Iam ne dicatur: alius dictavit, hic conscientiam appello, an, quod alius dictavit, anima suscipiat et sive comitante sive residente lingua ad manum transmittat. Et bene, quod in animo et conscientia delinqui dominus dixit. Si, inquit[2]), concupiscentia vel malitia in cor hominis ascenderit, pro facto teneris[3]). Cavisti igitur, quod in cor tuum plane ascendit, quod neque ignorasse te contendere potes neque noluisse. Nam cum caveres, scisti; cum scires, utique voluisti, et es tam in facto quam in cogitatu, nec potes leviore crimine maius[4]) excludere, ut dicas, falsum plane effici cavendo, quod non facis. Tamen non negavi, quia non iuravi. Imo etsi nihil tale fecisses, tamen dicereris deierare, si consenseris. Non valet tacita vox in stilo, et mutus in litteris sonus. At enim Zacharias temporali vocis orbatione mulctatus, cum animo collocutus linguam irritam transit, manibus suis a corde dictat et nomen filii sine ore pronuntiat: loquitur in stilo, auditur in cera manus omni sono clarior, littera omni ore vocalior. Quaere, an dixerit, qui dixisse compertus est. Dominum oremus, ne qua nos eiusmodi contractus necessitas circumsistat. Et si ita evenerit, det fratribus operandi copiam vel nobis abrumpendae omnis necessitatis constantiam, ne illae litterae negatrices vicariae oris nostri in die iudicii adversus nos proferantur signatae signis, non iam advocatorum, sed angelorum.

24. Inter hos scopulos et sinus, inter haec vada et

---

1) Rigaltius: in facto et in verbis, acute etc. 2) Matth. 5, 28. 3) Wouwer e MS. teneri. 4) Rhenanus, ed. Franck, et Semler: manus, Latinius et Rigalt.: maius.

freta idololatriae velificata spiritu dei fides navigat, tuta si cauta, secura si attonita[1]). Ceterum inenatabile excussis profundum est, inextricabile impactis naufragium est, irrespirabile devoratis hypobrychium in idololatria: quicunque fluctus eius offocant, omnis vertex eius ad inferos desorbet. Nemo dicat, quis tam tuto praecavebit? Exeundum de seculo erit, quasi non tanti sit exire, quam idololatren in seculo stare. Nihil esse facilius potest, quam cautio idololatriae, si timor eius in capite sit: quaecunque necessitas minor est periculo tanto comparata. Propterea spiritus sanctus consultantibus tunc apostolis vinculum et iugum nobis relaxavit, ut idololatriae devitandae vacaremus. Haec erit lex nostra, quo expedita, hoc plenius administranda, propria Christianorum, per quam ab ethnicis agnoscimur et examinamur: haec accedentibus ad fidem proponenda, et ingredientibus in fidem inculcanda est, ut accedentes deliberent, observantes perseverent, non observantes[2]) renuntient sibi. Viderimus enim, si secundum arcae typum et corvus et milvus et lupus et canis et serpens in ecclesia erit, certe idololatres in arcae typo[3]) non habetur nec ullum animal in idololatren figuratum est: quod in arca non fuit, in ecclesia non sit.

APOLOGETICUS

ADVERSUS GENTES PRO CHRISTIANIS.

1. Si non licet vobis, Romani imperii antistites, in aperto et edito ipso fere vertice civitatis praesidentibus ad iudicandum, palam dispicere et coram examinare, quid sit

1) Quae sequuntur, desunt in cod. Agobardi, sed reperiuntur in cod. F. Ursini atque in ed. Rhenani et all. 2) Vocabula perseverent, non observantes desunt in ed. Rigaltii. 3) Ed. Franek. secundum archetypum — in archetypo etc. In sequ. correximus: habetur nec ullum etc.; licet in omnibus edd. scriptum sit: habetur. Nullum etc.

liquido in caussa Christianorum; si ad hanc solam speciem auctoritas vestra de iustitiae diligentia in publico aut timet aut erubescit inquirere: si denique, quod proxime accidit, domesticis iudiciis[1]) nimis operata sectae huius infestatio obstruit viam[2]) defensioni: liceat veritati vel occulta via tacitarum litterarum ad aures vestras pervenire. Nihil illa de caussa sua deprecatur, quia nec de conditione miratur. Scit se peregrinam in terris agere, inter extraneos facile inimicos invenire, ceterum genus, sedem, spem, gratiam, dignitatem in coelis habere. Unum gestit interdum, ne ignorata damnetur. Quid hinc deperit legibus in suo regno dominantibus, si audiatur? An hoc magis gloriabitur potestas earum, quod etiam auditam[3]) damnabunt veritatem? Ceterum inauditam si damnent, praeter invidiam iniquitatis etiam suspicionem merebuntur alicuius conscientiae, nolentes audire, quod auditum damnare non possint. Hanc itaque primam caussam apud vos collocamus iniquitatis odii erga nomen Christianorum. Quam iniquitatem idem titulus et onerat et revincit, qui videtur excusare, ignorantia scilicet. Quid enim iniquius, quam ut oderint homines, quod ignorant, etiamsi res meretur[4]) odium? Tunc etenim meretur[5]), cum cognoscitur, an mereatur. Vacante autem meriti notitia, unde odii iustitia defenditur quae non de eventu, sed de conscientia probanda est? Cum ergo propterea oderint homines, quia ignorant, quale sit quod oderunt, cur non liceat eiusmodi illud esse, quod non debeant odisse? Ita utrumque ex alterutro redarguimus, et ignorare illos, dum oderunt, et iniuste odisse, dum ignorant. Testimonium ignorantiae est, quae iniquitatem, dum excusat, condemnat; cum omnes, qui retro oderant, quia ignorabant, [quale esset quod oderant,] simul ut desinunt ignorare, cessent et odisse. Ex his fiunt Christiani, utique de comperto et incipiunt odisse quod fuerant, et profiteri

---

1) Vett. edd. et cod. Fuldensis: indiciis: Des. Heraldus, Rigalt., Havercampus e codd. iudiciis. 2) viam delent Fr. Iunius, Heraldus, Rig. et Haverc. ex MS.; obstruit os defensioni MS. Fuld. 3) Rhen., Pamelius et La Cerda: quo etiam inauditam; Cod. Fuld. quod inauditam; codd. Puteani, Iac. Bongarsii et Lugd.: quo etiam auditam, quod rec. Heraldus et Rig.; Havercampus scribere maluit: At — earum, quod — veritatem. 4) Pamel., ed. Fran. et Semler. utroque loco: mereretur, ceteri: meretur.

quod oderant, et sunt tanti, quanti et denotamur[1]). Obsessam vociferantur civitatem, in agris, in castellis, in insulis Christianos; omnem sexum, aetatem, conditionem, etiam dignitatem transgredi ad hoc nomen quasi detrimento moerent. Nec tamen hoc ipso modo ad aestimationem alicuius latentis boni promovent animos; non licet rectius suspicari, non libet propius experiri. Hic tantum humana[2]) curiositas torpescit, amant ignorare, cum alii gaudeant cognovisse. Quanto magis hos Anacharsis denotasset imprudentes de prudentibus iudicantes, quam immusicos de musicis! Malunt nescire, quia iam oderunt; adeo quod nesciunt, praeiudicant id esse, quod, si sciant, odisse non poterant; quando si nullum odii debitum deprehendatur, optimum utique sit desinere iniuste odisse; si vero de merito constet, non modo nihil odii detrahatur, sed amplius acquiratur ad perseverantiam, etiam iustitiae ipsius auctoritate. Sed non ideo, inquit, bonum, quia multos convertit. Quanti enim ad malum praeformantur[3]), quanti transfugae in perversum? Quis negat? tamen quod vere malum est, ne ipsi quidem, quos rapit, defendere pro bono audent. Omne malum aut timore aut pudore natura perfudit. Denique malefici gestiunt latere, devitant apparere, trepidant deprehensi, negant accusati, ne torti quidem facile aut semper confitentur; certe condemnati moerent; dinumerant in semetipsos, mentis malae impetus[4]) vel fato vel astris imputant; nolunt enim suum esse, quod malum agnoscunt. Christianos vero, nihil simile[5]); neminem pudet, neminem poenitet, nisi plane retro non fuisse. Si denotatur, gloriatur; si accusatur, non defendit; interrogatus vel ultro confitetur; damnatus gratias agit. Quid hoc mali est, quod naturam[6]) mali non habet, timorem, pudorem, tergiversationem, poenitentiam, deplorationem?

---

1) Gangnaeus et Gelenius: denotantur. 2) Rhen.: Hic. t. urbana, al. Sic t. urbana. 3) Rhen., Herald., Rigalt. et Haverc. e codd. Put., Bong. et Lugd. performantur; cod. Fuld. reformantur; Pamel. et Barraeus: praeformantur. 4) Cod. Fuld. mentis m. ignaviam. 5) Pamel., Semler, all.: Christianus v. quid simile? Rhenanus in ed. I. Christianis v. quid s. Cod. Lugd. B. Christianorum v. q. s. Sed recte statuit Havercampus cod. Fuld. scripturam restituendam esse; nec repugnant quae sequuntur. 6) Al. naturalia mali.

Quid hoc mali est, cuius reus gaudet? cuius accusatio votum est, et poena felicitas [1])? Non potes dementiam dicere, qui revinceris ignorare.

2. Si certum est denique nos nocentissimos esse, cur a vobis ipsis aliter tractamur, quam pares nostri, id est ceteri nocentes? cum eiusdem noxae eadem tractatio deberet intervenire. Quodcunque dicimur, cum alii dicuntur, et proprio ore et mercenaria advocatione utuntur ad innocentiae suae commendationem. Respondendi, altercandi facultas patet, quando nec liceat indefensos et inauditos omnino damnari. Sed Christianis solis nihil permittitur loqui, quod caussam purget, quod veritatem defendat, quod iudicem non faciat iniustum. Sed illud solum exspectatur [2]), quod odio publico necessarium est, confessio nominis, non examinatio criminis: quando si de aliquo nocente cognoscitis, non statim confesso eo nomen homicidae, vel sacrilegi, vel incesti, vel publici hostis (ut de nostris [3]) elogiis loquar) contenti sitis ad pronuntiandum, nisi et consequentia exigatis, qualitatem facti, numerum, locum, modum, tempus, conscios, socios. De nobis nihil tale, cum aeque extorqueri oporteret, quodcunque falso iactatur, quot quisque iam infanticidia degustasset, quot incesta contenebrasset [4]), qui coci, qui canes affuissent. O quanta illius praesidis gloria, si eruisset aliquem, qui centum iam infantes comedisset! Atquin invenimus inquisitionem quoque in nos prohibitam. Plinius enim Secundus cum provinciam regeret, damnatis quibusdam Christianis, quibusdam gradu pulsis, ipsa tamen multitudine perturbatus, quid de cetero ageret, consuluit [tunc] Traianum imperatorem, allegans praeter obstinationem non sacrificandi, nihil aliud se de sacramentis [5]) eorum comperisse, quam coetus antelucanos ad canendum Christo ut [6]) deo et ad confoederandam disciplinam, homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam, et cetera scelera prohibentes. Tunc Traianus rescripsit, hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri oportere.

---

1) Cod. Fuld. poena victoria. 2) spectatur corrigit Haverc. 3) Semler aliique: vestris. 4) Rhenanus in ed. I. et Gelenius: concelebrasset. 5) Heraldus e MS. et Haverc. e cod. Fuld. sacramentis; Semler all.: sacris. Cf. Plinii epp. 10, 96. 6) Ita cod. Fuld.; Rhen. et Ch. et deo; alii: Ch. et deo.

O sententiam necessitate confusam! Negat inquirendos ut innocentes, et mandat puniendos ut nocentes. Parcit et saevit, dissimulat et animadvertit. Quid temetipsum [1]) censura circumvenis? si damnas, cur non et inquiris? si non inquiris, cur non et absolvis? Latronibus vestigandis per universas provincias militaris statio sortitur; in reos maiestatis et publicos hostes omnis homo miles est, ad socios, ad conscios usque inquisitio extenditur. Solum Christianum inquiri non licet, offerri licet, quasi aliud esset actura inquisitio, quam oblationem. Damnatis ergo oblatum; quem nemo voluit requisitum, qui, puto, iam non ideo meruit poenam, quia nocens est, sed quia, non requirendus, inventus est. Itaque nec in illo ex forma malorum iudicandorum agitis erga nos, quod ceteris negantibus adhibetis tormenta ad confitendum, solis Christianis ad negandum; cum, si malum esset, nos quidem negaremus, vos vero confiteri tormentis compelleretis. Neque enim ideo putaretis non requirenda quaestionibus scelera, quia certi essetis admitti ea ex nominis confessione, qui hodie de confesso homicida, scientes homicidium quid sit, nihilominus ordinem extorquetis admissi: quo perversius, cum praesumatis de sceleribus nostris ex nominis confessione, cogitis tormentis de confessione decedere, ut negantes nomen pariter utique negemus et scelera, de quibus ex confessione nominis praesumpseratis. Sed, opinor, non vultis nos perire, quos pessimos creditis. Sic enim soletis dicere homicidae: nega; laniari iubere sacrilegum, si confiteri perseveraverit. Si non ita agitis circa nos nocentes, ergo nos innocentissimos iudicatis, cum quasi innocentissimos non vultis in ea confessione perseverare, quam necessitate, non iustitia damnandam a vobis sciatis. Vociferatur homo: Christianus sum. Quod est dicit; tu vis audire, quod non est. Veritatis extorquendae praesides, de nobis solis mendacium elaboratis audire. Hoc sum, inquit, quod quaeris, an sim; quid me torques in perversum? confiteor, et torques; quid faceres, si negarem? Plane aliis negantibus non facile fidem accommodatis; nobis, si negaverimus, statim creditis. Suspecta sit vobis [2]) ista perversitas, ne qua vis lateat in oc-

1) Wouw., Rig. et Haverc. temetipsam. 2) Barraeus: sit nobis, Pamel. et Semler: fit nobis, ceteri omnes: sit vobis; legendum fortasse: sit in vobis.

culto, quae vos adversus formam, adversus naturam iudicandi, contra ipsas quoque leges ministret. Nisi enim fallor, leges malos erui iubent, non abscondi; confessos damnari praescribunt, non absolvi. Hoc senatusconsulta, hoc principum mandata definiunt, hoc imperium, cuius ministri estis. Civilis, non tyrannica dominatio [vestra] est. Apud tyrannos enim tormenta etiam pro poena adhibentur; apud vos soli quaestioni temperantur. Vestram illis servate legem usque ad confessionem; et si[1]) confessione praeveniantur, vacabunt. Sententia opus est; debito poenae nocens expungendus est, non eximendus. Denique illum nemo gestit absolvere; non licet hoc velle; ideo nec cogitur quisquam negare. Christianum hominem omnium scelerum reum, deorum, imperatorum, legum, morum, naturae totius inimicum existimas, et cogis negare, ut absolvas, quem non poteris absolvere, nisi negaverit. Praevaricaris in leges. Vis ergo neget se nocentem, ut eum facias innocentem, et quidem invitum iam, nec de praeterito reum. Unde ista perversitas? ut etiam illud non recogitetis, sponte confesso magis credendum esse, quam per vim neganti; vel ne compulsus negare, non ex fide negarit; et absolutus ibidem post tribunal de vestra rideat aemulatione, iterum Christianus. Cum igitur in omnibus nos aliter disponatis, quam ceteros nocentes[2]), id unum contendendo, ut de eo nomine excludamur (excludimur enim, si facimus, quae faciunt non Christiani), intelligere potestis non scelus aliquod in caussa esse, sed nomen, quod quaedam ratio aemulae operationis insequitur, hoc primum agens, ut homines nolint scire pro certo, quod se nescire pro certo sciunt. Ideo et credunt de nobis quae non probantur, et nolunt inquiri, ne probentur non esse, quae malunt credi esse, ut nomen illius aemulae rationis inimicum, praesumptis, non probatis criminibus, de sua sola confessione damnetur. Ideo torquemur confitentes, et punimur perseverantes, et absolvimur negantes, quia nominis proelium est. Denique quid de tabella recitatis illum

1) Al. ad conf. necessariam; et iam si conf. etc.

2) Semler aliique: in nos aliter disponitis (Rhen. disponatis), quam in cet. Sed tuenda est scriptura cod. Fuld., respondet enim voc. disponere gr. διατίθεσθαι.

Christianum, cur non et homicidam? Si homicida Christianus, cur non et incestus? vel quodcunque aliud nos esse creditis? In nobis solis pudet aut piget ipsis nominibus scelerum pronuntiare? Christianus si nullius criminis reus est, nomen valde infestum, si solius nominis crimen est[1]).

3. Quid? quod ita plerique clausis oculis in odium eius impingunt, ut bonum alicui testimonium ferentes admisceant nominis exprobrationem: Bonus vir Caius Seius, tantum quod Christianus. Item alius: Ego miror[2]) Lucium sapientem virum repente factum Christianum. Nemo retractat: Nonne ideo bonus Caius, et prudens Lucius, quia Christianus? aut ideo Christianus, quia prudens et bonus? Laudant quae sciunt, vituperant quae ignorant, et id quod sciunt, eo quod ignorant, corrumpunt; cum sit iustius occulta de manifestis praeiudicare, quam manifesta de occultis praedamnare. Alii, quos retro ante hoc nomen vagos, viles, improbos noverant, ex ipso denotant, quo laudant; caecitate odii in suffragium impingunt. Quae mulier! quam lasciva, quam festiva! Qui iuvenis! quam lascivus[3]), quam amasius! Facti sunt Christiani. Ita nomen emendationi imputatur. Nonnulli etiam de utilitatibus suis cum odio isto paciscuntur, contenti iniuria, dum ne domi habeant, quod oderunt. Uxorem iam pudicam maritus iam non zelotypus eiecit, filium iam subiectum pater retro patiens abdicavit, servum iam fidelem dominus olim mitis ab oculis relegavit: ut quisque hoc nomine emendatur, offendit. Tanti non est bonum, quanti est odium Christianorum. Nunc igitur, si nominis odium est, quis nominum reatus? Quae accusatio vocabulorum, nisi si aut barbarum sonat aliqua vox nominis, aut infaustum, aut maledicum, aut impudicum? Chri-

---

1) Haec est lect. vulg.; Rhen. si nullius criminis nomine reus est, valde infestum etc. Cod. Fuld. Chr. si nullius criminis nomen est, valde ineptum; (codd. Put. et Bong. incestum, codd. Agobardi et Lugd. ineptum incestus) si sol. nom. crimen est. Recepit hanc lect. Haverc. additis in fine verbis: valde infestum, eumque secutus est Ios. Ign. Ritter. 2) Rigatl. et Haverc. e cod. Fuld. Ego miror Luc. etc.; ceteri: Ego Lucium — Chr. defero, quod v. in plurimis codd. non magis desideratur, quam v. miror. Sed cf. ad nat. c. 4. 3) Codd. plerique: Lucius s. Lutius s. Lusius; codd. Ursini et Scriverii: lascivus.

stianus vero, quantum interpretatio est, de unctione deducitur. Sed et cum perperam Chrestianus pronuntiatur a vobis (nam nec nominis certa est notitia penes vos), de suavitate vel benignitate compositum est. Oditur ergo in hominibus innocuis etiam nomen innocuum. At enim secta oditur in nomine utique sui auctoris. Quid novi, si aliqua disciplina de magistro cognomentum sectatoribus suis inducit? Nonne philosophi de auctoribus suis nuncupantur Platonici, Epicurei, Pythagorici? etiam a locis conventiculorum et stationum suarum Stoici, Academici? atque medici ab Erasistrato, et grammatici ab Aristarcho, coci etiam ab Apicio? Nec tamen quemquam offendit professio nominis, cum institutione transmissa ab institutore. Plane si qui probet malam sectam et ita malum auctorem, is probabit et nomen malum dignum odio de reatu sectae et auctoris. Ideoque ante odium nominis competebat prius de auctore sectam recognoscere, vel auctorem de secta. At nunc utriusque inquisitione et agnitione neglecta nomen detinetur, nomen expugnatur, et ignotam sectam, ignotum et auctorem vox sola praedamnat, quia nominantur, non quia revincuntur.

4. Atque adeo quasi praefatus haec ad suggillandam odii erga nos publici iniquitatem, iam de caussa innocentiae consistam, nec tantum refutabo, quae nobis obiiciuntur, sed etiam in ipsos retorquebo, qui obiiciunt; ut ex hoc quoque sciant omnes in Christianis non esse quae in se non nesciunt esse, simul uti erubescant accusantes, non dico pessimi optimos, sed iam, ut volunt, compares suos. Respondebimus ad singula, quae in occulto admittere dicimur, quae illos palam admittentes invenimus, in quibus scelesti, in quibus vani, in quibus damnandi, in quibus irridendi deputamur. Sed quoniam, cum ad omnia occurrit veritas nostra, postremo legum obstruitur auctoritas adversus eam, ut aut nihil dicatur retractandum esse post leges, aut ingratis necessitas obsequii praeferatur veritati: de legibus prius concurram vobiscum ut cum tutoribus legum. Iam primum quam dure[1]) definitis dicendo: Non licet esse vos! Et hoc sine ullo retractatu humaniore praescribitis; vim profitemini et iniquam ex arce dominationem, si ideo

1) Al. cum dure; Rhen., Fr. Iunius et Wouwer quam dure; Havercamp. cum iure.

negatis licere, quia vultis, non quia debuit, non licere. Quodsi quia non debet, ideo non vultis licere, sine dubio id non debet licere, quod male fit, et utique hoc ipso praeiudicatur licere, quod bene fit. Si bonum invenero esse, quod lex tua prohibuit, nonne ex illo praeiudicio prohibere me non potest[1]), quod si malum esset, iure prohiberet? Si lex tua erravit, puto, ab homine concepta est; neque enim de coelo ruit. Miramini hominem aut errare potuisse in lege condenda, aut resipuisse in reprobanda? Nonne et ipsius Lycurgi leges a Lacedaemoniis emendatae, tantum auctori suo doloris incusserunt, ut in secessu inedia de semetipso iudicarit? Nonne et vos quotidie experimentis illuminantibus tenebras antiquitatis totam illam veterem et squalentem silvam legum novis principalium rescriptorum et edictorum securibus truncatis[2]) et caeditis? Nonne vanissimas Papias leges, quae ante liberos suscipi cogunt, quam Iuliae[3]) matrimonium contrahi, post tantae auctoritatis senectutem heri Severus constantissimus principum exclusit? Sed et iudicatos retro in partes secari a creditoribus leges erant; consensu tamen publico crudelitas postea erasa est et in pudoris notam capitis poena conversa; bonorum adhibita proscriptio suffundere maluit hominis sanguinem, quam effundere. Quot adhuc vobis repurgandae leges latent, quas neque annorum numerus, neque conditorum dignitas commendat, sed aequitas sola? et ideo cum iniquae recognoscuntur, merito damnantur, licet damnent. Quomodo iniquas dicimus? imo, si nomen puniunt, etiam stultas. Si vero facta, cur in nobis de solo nomine puniunt facta, quae in aliis de admisso, non de nomine probata defendunt[4])? Incestus sum, cur non requirunt? infanticida, cur non extorquent? in deos, in caesares aliquid committo, cur non audior, qui habeo, quo purger? Nulla lex vetat discuti, quod prohibet admitti; quia neque iudex iuste ulciscitur, nisi cognoscat

1) Sic cod. Lugd., Herald. et Seml.; Gelenius: prohibuit nomen, ex illo prohibere me non potest; Rigalt. et Haverc.: n. e. i. praeiudico prohibere eam non posse. 2) Pamel., Heraldus aliique: truncatis; Scaliger et Scriver.: runcatis; Rigalt. rustatis; Haverc. ruscatis. 3) Wouwer. e MS. quam Iuliae permittunt matr. etc. 4) Wouwer. et Rigalt.: probanda definiunt, Haverc.: probanda defendunt, Heraldus: probata defendunt.

admissum esse quod non licet; neque civis fideliter legi obsequitur, ignorans, quale sit, quod ulciscitur. Nulla lex sibi soli conscientiam iustitiae suae debet, sed eis, a quibus obsequium exspectat. Ceterum suspecta lex est, quae probari se non vult, improba autem, si non probata dominetur.

5. Ut de origine aliquid retractemus eiusmodi legum, vetus erat decretum, ne qui deus ab imperatore consecraretur, nisi a senatu probatus. Scit[1]) M. Aemilius de deo suo Alburno. Facit et hoc ad caussam nostram, quod apud vos de humano arbitratu divinitas pensitatur. Nisi homini deus placuerit, deus non erit; homo iam deo propitius esse debebit. Tiberius ergo, cuius tempore nomen Christianum in seculum introivit, annuntiatum sibi ex Syria Palaestina, quod illic veritatem illius divinitatis revelaverat[2]), detulit ad senatum cum praerogativa suffragii sui. Senatus, quia non ipse probaverat, respuit; Caesar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum. Consulite commentarios vestros; illic reperietis primum Neronem in hanc sectam cum maxime Romae orientem Caesariano gladio ferocisse. Sed tali dedicatore damnationis nostrae etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest, non nisi grande aliquod bonum a Nerone damnatum. Tentaverat et Domitianus, portio Neronis de crudelitate; sed qua et homo, facile coeptum repressit, restitutis etiam quos relegaverat. Tales semper nobis insecutores, iniusti, impii, turpes, quos et ipsi damnare consuestis, et a quibus damnatos restituere soliti estis. Ceterum de tot exinde principibus, [usque] ad hodiernum divinum humanumque sapientibus, edite aliquem debellatorem Christianorum. At nos e contrario edimus protectorem, si litterae M. Aurelii gravissimi imperatoris requirantur, quibus illam Germanicam sitim Christianorum forte militum precationibus impetrato imbri discussam contestatur. Qui sicut non palam ab eiusmodi hominibus poenam dimovit, ita alio modo palam dispersit, adiecta etiam

---

1) Heraldus et Haverc. Scit; Pamel. et Seml.: Ut; Rhen.: Ut — Alburno fecit; Gangnaeus: Ut — Alburno facit. Et etc.
2) Heraldus: annuntiatum — quae — revelarat; Rig. et Haverc.: annuntiata — quae — revelarant.

accusatoribus damnatione, et quidem tetriore. Quales ergo leges istae, quas adversus nos soli exsequuntur impii, iniusti, turpes, truces, vani, dementes? quas Traianus ex parte frustratus est vetando inquiri Christianos; quas nullus Hadrianus, quamquam curiositatum omnium explorator, nullus Vespasianus, quamquam Iudaeorum debellator, nullus Pius, nullus Verus impressit. Facilius utique pessimi ab optimis quibusque, ut ab aemulis, quam a suis sociis eradicandi iudicarentur.

6. Nunc religiosissimi legum et paternorum institutorum protectores et ultores [1]) respondeant velim de sua fide et honore et obsequio erga maiorum consulta, si a nullo desciverunt, si in nullo exorbitaverunt, si non necessaria et aptissima quaeque disciplinae oblitteraverunt. Quonam illae leges abierunt sumptum et ambitionem comprimentes? quae centum aera non amplius in coenam subscribi iubebant, nec amplius quam unam inferri gallinam, et eam non saginatam; quae patricium, quod decem pondo argenti habuisset, pro magno titulo ambitionis senatu summovebant; quae theatra stuprandis moribus orientia statim destruebant; quae dignitatum et honestorum natalium insignia non temere nec impune usurpari sinebant? Video enim et centenarias coenas, a centenis iam sestertiis dicendas, et in lances (parum est [enim] si senatorum et non libertinorum vel adhuc flagra rumpentium) argentaria metalla producta. Video et theatra nec singula satis esse, nec nuda. Nam ne vel hieme voluptas impudica frigeret, primi Lacedaemonii odium penulae ludis [2]) excogitaverunt. Video et inter matronas atque prostibulas nullum de habitu discrimen relictum. Circa feminas quidem etiam illa maiorum instituta ceciderunt, quae modestiae, quae sobrietati patrocinabantur, cum aurum nulla norat, praeter unico digito [3]), quem sponsus oppignerasset pronubo annulo; cum mulieres usque adeo a vino abstinerent, ut matronam ob resignatos cellae vinariae loculos sui inedia necarint. Sub Romulo vero quae vinum

---

1) Herald., Rig., Haverc.: cultores; codd. Fuld., Agob. et Lugd.: ultores. 2) Sic Rig. et Hav. e cod. Fuld.; Her., Seml. aliique: Lacedaemonii penulam etc.; Rhen. penulam nudis etc. 3) Rhenanus: cum aurum nulla membra norant praeter unicum digitum, quem etc.

attigerat, impune a Mecenio marito trucidata est. Iccirco et oscula propinquis offerre necessitas erat, ut spiritu iudicarentur. Ubi est illa felicitas matrimoniorum de moribus utique prosperata, qua per annos ferme sexcentos ab urbe condita nulla repudium domus scripsit? At nunc in feminis prae auro nullum leve est membrum; prae vino nullum liberum est osculum; repudium vero iam et votum est, quasi matrimonii fructus. Etiam circa ipsos deos vestros quae perspecte [1]) decreverant patres vestri, iidem vos obsequentissimi rescidistis. Liberum patrem cum mysteriis suis consules senatus auctoritate non modo urbe, sed universa Italia eliminaverunt. Serapidem et Isidem et Harpocratem cum suo cynocephalo, Capitolio prohibitos [inferri], id est curia deorum pulsos, Piso et Gabinius consules, non utique Christiani, eversis etiam aris eorum abdicaverunt, turpium et otiosarum superstitionum vitia cohibentes. His vos restitutis summam maiestatem contulistis. Ubi religio, ubi veneratio maioribus debita a vobis? Habitu, victu, instructu, sensu [2]), ipso denique sermone proavis renuntiastis. Laudatis semper antiquitatem, et nove de die vivitis. Per quod ostenditur, dum a bonis maiorum institutis deceditis, ea vos retinere et custodire, quae non debuistis, cum quae debuistis non custodistis. Ipsum adhuc quod videmini fidelissime tueri a patribus traditum, in quo principaliter reos transgressionis Christianos destinatis, studium dico deorum colendorum, de quo maxime erravit antiquitas, licet Serapidi iam Romano aras restruxeritis, licet Baccho iam Italico furias vestras immolaveritis, suo loco ostendam proinde despici et negligi et destrui a vobis adversus maiorum auctoritatem. Nunc enim ad illam occultorum facinorum infamiam respondebo, ut viam mihi ad manifestiora purgem [3]).

7. Dicimur sceleratissimi de sacramento infanticidii, et pabulo inde [4]), et post convivium incesto, quod eversores luminum canes, lenones scilicet, tenebrarum et libidinum impiarum inverecundia procurent [5]). Dicimur tamen

---

1) Rhen.: perspecte, Rig., Hav., Seml.: prospecte, cod. Fuld. specte. 2) Sic libri mss. omnes, Rig.: censu. 3) Ita e codd. locum restituerunt Herald., Rig., Hav. all. Edd. vett.: ut iam inde ad manifestiora pergam. 4) Rhen.: pabulo crudae. 5) Rigalt. e MS. emendavit: tenebras, tum et libidinum impiarum inverecundiam procurent.

semper, nec vos quod tam diu dicimur eruere curatis. Ergo aut eruite, si creditis, aut nolite credere, qui non eruistis. De vestra vobis dissimulatione praescribitur, non esse, quod nec ipsi audetis eruere. Longe aliud munus carnifici in Christianos imperatis, non ut dicant quae faciunt, sed ut negent quod sunt. Census istius disciplinae, ut iam edidimus, a Tiberio est. Cum odio sui coepit veritas, simul atque apparuit, inimica esse. Tot hostes eius, quot extranei, et quidem proprii ex aemulatione Iudaei, ex concussione milites, ex natura ipsi etiam domestici nostri. Quotidie obsidemur, quotidie prodimur, in ipsis plurimum coetibus et congregationibus nostris opprimimur. Quis unquam taliter vagienti infanti supervenit? quis cruenta, ut invenerat, Cyclopum et Sirenum ora iudici reseravit[1])? Quis vel in uxoribus aliqua immunda vestigia deprehendit? quis talia facinora, cum invenisset, celavit, aut vendidit ipsos trahens homines? Si semper latemus, quando proditum est, quod admittimus? imo a quibus prodi potuit? Ab ipsis enim reis non utique, cum vel ex forma omnibus mysteriis silentii fides debeatur. Samothracia et Eleusinia reticentur: quanto magis talia, quae prodita interim etiam humanam animadversionem provocabunt, dum divina servatur? Si ergo non ipsi proditores sui, sequitur ut extranei. Et unde extraneis notitia? cum semper etiam piae initiationes arceant profanos et ab arbitris caveant, nisi si impii minus metuunt? Natura famae omnibus nota est. Vestrum est: Fama malum, quo non aliud velocius ullum[2]). Cur malum fama? quia velox? quia index? an quia plurimum mendax? quae ne tunc quidem, quum aliquid veri affert, sine mendacii vitio est, detrahens, adiiciens, demutans de veritate. Quid? quod ea illi conditio est, ut non nisi quum mentitur perseveret, et tamdiu vivit, quamdiu non probat. Siquidem ubi probavit, cessat esse, et quasi officio nuntiandi functa, rem tradit, et exinde res tenetur, res nominatur. Nec quisquam dicit verbi gratia: Hoc Romae aiunt factum; aut: Fama est, illum provinciam sortitum; sed: Sortitus est ille provinciam, et: Hoc factum est Romae. Fama, nomen in-

---

1) Codd. Agob. et Lugd. iudicium reservavit; Her., Rig. et Hav. iudici reservavit; Rhen. indicium reservavit; Gangnaeus et Seml. iudici reseravit. 2) Virg. Aen. 4, 174.

certi, locum non habet, ubi certum est. An vero famae credat, nisi inconsideratus? Qui est sapiens, non credit incerto [1]. Omnium est aestimare, quantacunque illa ambitione diffusa sit, quantacunque asseveratione constructa. Quod ab uno aliquando principe exorta sit, necesse est exinde in traduces linguarum et aurium serpat. Et ita modici seminis vitium cetera rumoris obscurat, ut nemo recogitet, ne primum illud os mendacium seminaverit, quod saepe fit aut ingenio aemulationis, aut arbitrio suspicionis, aut non nova, sed ingenita quibusdam mentiendi voluptate. Bene autem, quod omnia tempus revelat, testibus etiam vestris proverbiis atque sententiis, ex dispositione naturae, quae ita ordinavit, ut nihil diu lateat, etiam quod fama non distulit. Merito igitur fama tamdiu conscia sola est scelerum Christianorum. Hanc indicem adversus nos profertis, quae, quod aliquando iactavit tantoque temporis spatio in opinionem corroboravit, usque adhuc probare non valuit.

8. Ut fidem naturae ipsius appellem adversus eos, qui talia credenda esse praesumunt, ecce proponimus horum facinorum mercedem; vitam aeternam repromittunt. Credite interim. De hoc enim quaero, an et qui credideris, tanti habeas ad eam tali conscientia pervenire. Veni, demerge ferrum in infantem nullius inimicum, nullius reum, omnium filium; vel si alterius officium est, tu modo assiste morienti homini antequam vixit; fugientem animam novam exspecta; excipe rudem sanguinem, eo panem tuum satia, vescere libenter. Interea discumbens dinumera loca, ubi mater, ubi soror; nota diligenter, ut, quum tenebrae ceciderint caninae, non erres. Piaculum enim admiseris, nisi incestum feceris. Talia initiatus et consignatus vivis in aevum. Cupio respondeas, si tanti aeternitas, aut si non, ideo nec credenda. Etiamsi credideris, nego te velle, etiamsi volueris, nego te posse. Cur ergo alii possint, si vos non potestis? cur non possitis, si alii possunt? Alia nos, opinor, natura; cynopaene aut sciapodes? alii ordines dentium, alii ad incestam libidinem nervi? Qui ista credis de homine, potes et facere. Homo es et ipse, quod et Christianus. Qui non potes facere, non debes credere. Homo est enim et

---

1) Ita hunc locum emendavit Haverc.; alii: quia sapiens non credit incerto.

Christianus, et quod et tu. Sed ignorantibus subiicitur et imponitur. Nihil enim tale de Christianis asseverari sciebant, observandum utique sibi et omni vigilantia investigandum. Atquin volentibus initiari moris est, opinor, prius patrem illum sacrorum adire, quae praeparanda sint describere. Tum ille: infans tibi necessarius, adhuc tener, qui nesciat mortem, qui sub cultro tuo rideat; item panis, quo sanguinis iurulentiam[1]) colligas; praeterea candelabra et lucernae, et canes aliqui et offulae, quae illos ad eversionem luminum extendant; ante omnia cum matre et sorore tua venire debebis. Quid, si noluerint, vel nullae fuerint? quid denique singulares Christiani? Non erit, opinor, legitimus Christianus, nisi frater aut filius. Quid nunc, etsi ista omnia ignaris praeparantur? Certe postea cognoscunt et sustinent et ignoscunt. Timent plecti, qui si proclament, defendi merebuntur, qui etiam ultro perire malint, quam sub tali conscientia vivere. Age nunc timeant, cur etiam perseverant? Sequitur enim, ne ultra velis id te esse, quod si prius scisses, non fuisses.

9. Haec quo magis refutaverim, a vobis fieri ostendam partim in aperto, partim in occulto, per quod forsitan et de nobis credidistis. Infantes penes Africam Saturno immolabantur palam usque ad proconsulatum Tiberii, qui ipsos sacerdotes in eisdem arboribus templi sui obumbratricibus scelerum votivis crucibus[2]) exposuit, teste militia patriae nostrae, quae id ipsum munus illi proconsuli functa est. Sed et nunc in occulto perseverat hoc sacrum facinus. Non soli vos contemnunt Christiani, nec ullum scelus in perpetuum eradicatur, aut mores suos aliqui deus mutat. Cum propriis filiis Saturnus non pepercit, extraneis utique non parcendo perseverabat, quos quidem ipsi parentes sui offerebant, et libentes respondebant[3]), et infantibus blandiebantur, ne lacrimantes immolarentur. Et tamen multum homicidio parricidium differt. Maior aetas apud Gallos Mercurio prosecabatur. Remitto Tauricas fabulas theatris

---

1) Rhen., Barraeus et cod. Agob. virulentiam. 2) vivos addit Haverc. e cod. Fuld. 3) Vocem in rebus sacris sollemnem habent codd. Put., Bong., Fuld., Lugd., edd. Rhen., Pam. et Seml.: exponebant. Sed in cod. Agob. et in altero Lugd. desunt vv.: et libentes resp. et inf. blandiebantur.

suis. Ecce in illa religiosissima urbe Aeneadarum piorum est Iupiter quidam, quem ludis suis humano proluunt sanguine. Sed bestiarii, inquitis. Hoc, opinor, minus quam hominis. An hoc turpius, quod mali hominis? Certe tamen de homicidio funditur. O Iovem Christianum et solum patris filium de crudelitate! Sed quoniam de infanticidio nihil interest, sacro an arbitrio perpetretur (licet parricidium homicidio[1]) intersit) convertar ad populum. Quot vultis ex his circumstantibus et in Christianorum sanguinem hiantibus, ex ipsis etiam vobis iustissimis et severissimis in nos praesidibus apud conscientias pulsem, qui natos sibi liberos enecent? Siquidem et de genere necis[2]) differt, utique crudelius in aqua spiritum extorquetis, aut frigori et fami et canibus exponitis; ferro enim mori aetas quoque maior optaverit. Nobis vero, homicidio semel interdicto, etiam conceptum utero, dum adhuc sanguis in hominem delibatur, dissolvere non licet. Homicidii festinatio est prohibere nasci; nec refert natam quis eripiat animam, an nascentem disturbet: homo est, et qui est futurus; etiam fructus omnis iam in semine est. De sanguinis pabulo et eiusmodi tragicis ferculis legite, nuncubi relatum sit[3]), [est apud Herodotum, opinor] defusum brachiis sanguinem ex alterutro degustatum nationes quasdam foederi comparasse. Nescio quid et sub Catilina tale degustatum est. Aiunt et apud quosdam gentiles Scytharum defunctum quemque a suis comedi. Longe excurro. Hodie istic Bellonae sacratos sanguis de femore proscisso parmula exceptus et suis datus signat[4]). Item illi, qui munere in

1) Sic ed. Rhen., Her., Seml.; cod. Agob. homicidium parricidio, Rig. et Hav. licet de parricidio intersit. Sed tota sententia videtur non a Tertull. profecta esse. 2) Haverc. e collatione Modiana: Si quid et de genere necis? Differt. Utique etc. Quam scripturam servato eodem ordine verborum Semlerus quoque praetulit ceterorum librorum auctoritati. 3) Edd. omnes: legite necubi rel. sit (cod. Agob. et Lugd. est), praeter unum Scriverium, qui recte habet: nuncubi. Verba uncis inclusa, quae desunt in Rhenani ed., nescio an debeantur manui librarii male sedulae. Ritum autem istum Scytharum describit Herodot. 4, 70. 4) Cod. Lugd. Hodie istic Bellonae sacratus sanguis de fem. proscisso in palmulam exceptus et sui datus signat. Cod. Fuld. Hodie i. B. secator s. de f. pr. palmula exceptus et usui datus signat. Cod. Put. et Bong. exceptus et sui datus signat. Rhen.: parmula.

arena noxiorum iugulatorum sanguinem recentem [de iugulo decurrentem exceptum] avida siti comitiali morbo medentes hauserunt, ubi sunt? item illi, qui de arena ferinis obsoniis coenant, qui de apro, qui de cervo petunt? Aper ille, quem cruentavit, colluctando detersit; cervus ille in gladiatoris sanguine se iactavit. Ipsorum ursorum alvei appetuntur cruditantes adhuc de visceribus humanis. Ructatur proinde ab homine caro pasta de homine. Haec qui editis, quantum abestis a conviviis Christianorum? Minus autem et illi faciunt, qui libidine fera humanis membris inhiant, quia vivos vorant? minus humano sanguine ad spurcitiam consecrantur, quia futurum sanguinem lambunt? non edunt infantes plane, sed magis puberes. Erubescat error vester Christianis, qui ne animalium quidem sanguinem in epulis esculentis habemus, qui propterea suffocatis quoque et morticinis abstinemus, ne quo sanguine contaminemur vel intra viscera sepulto. Denique inter tentamenta Christianorum botulos etiam cruore distentos admovetis, certissimi scilicet, illicitum esse penes illos, per quod exorbitare eos vultis. Porro quale est, ut quos sanguinem pecoris horrere confiditis, humano inhiare credatis, nisi forte suaviorem eum experti? Quem quidem et ipsum proinde examinatorem Christianorum adhiberi ut foculum, ut acerram oportebat. Proinde enim probarentur sanguinem humanum appetendo, quemadmodum sacrificium respuendo; alioquin necandi si gustassent, quemadmodum si non immolassent[1]). Et utique non deesset vobis in auditione custodiarum et damnatione sanguis humanus. Proinde incesti qui magis, quam quos ipse Iupiter docuit? Persas cum suis matribus misceri Ctesias refert. Sed et Macedones suspecti, quia quum primum Oedipum tragoediam audissent, ridentes incesti dolorem, *ἤλαυνε*, dicebant, *εἰς τὴν μητέρα*[2]). Iam nunc recogitate, quantum liceat erroribus ad incesta miscenda, suppeditante materias passivitate

---

1) Sic Her., Wouw., Rig., Hav. e MS.; Cod. Fuld. necandi (Pamel. aliique: negandi) si non gustassent, qu. si immolassent, 2) In codd. *μέμηνε*, *ἔμινε*, *ἔμηνε* vel *ἔμεεν* dic. *εἰς τὴν μητέρα*; emene, elline dic. eis tena ligera; Gothofredus in lib. ad nat. I, 16. *ἤλαυνε* dic. *τὴν μητέρα*, et ita Hav., Seml., Ritt. Sed v. *εἰς* non est delendum.

luxuriae[1]). Inprimis filios exponitis suscipiendos ab aliqua praetereunte misericordia extranea, vel adoptandos melioribus parentibus emancipatis. Alienati generis necesse est quandoque memoriam dissipari; et semel error impegerit, exinde iam tradux proficiet incesti, serpente genere cum scelere. Tunc deinde quocunque in loco, domi, peregre, trans freta, comes est libido, cuius ubique saltus facile possunt alicubi ignaris filios pangere vel ex aliqua seminis portione[2]; ut ita sparsum genus per commercia humana concurrat in memorias suas, neque eas coetus incesti sanguinis agnoscat. Nos ab isto eventu diligentissima et fidelissima castitas sepsit, quantumque ab stupris et ab omni post matrimonium excessu, tantum et ab incesti casu tuti sumus. Quidam multo securiores totam vim huius erroris virgine continentia depellunt, senes pueri. Haec in vobis esse si consideraretis, proinde in Christianis non esse perspiceretis. Iidem oculi renuntiassent utrumque. Sed caecitatis duae species facile concurrunt, ut qui non vident quae sunt, videre videantur quae non sunt. Sic per omnia ostendam. Nunc de manifestioribus dicam[3]).

10. Deos, inquitis, non colitis, et pro imperatoribus sacrificia non impenditis. Sequitur ut eadem ratione pro aliis non sacrificemus, quia nec pro nobis ipsis, semel deos non colendo. Itaque sacrilegii et maiestatis rei convenimur. Summa haec caussa, imo tota est, et utique digna cognosci, si non praesumptio aut iniquitas iudicet, altera quae desperat, altera quae recusat veritatem. Deos vestros colere desinimus, ex quo illos non esse cognoscimus. Hoc igitur exigere debetis, uti probemus non esse illos deos, et iccirco non colendos, quia tunc demum coli debuissent, si dii fuissent. Tunc et Christiani puniendi, si quos non colerent, quia putarent non esse, constaret illos deos esse. Sed nobis inquitis, dii sunt. Appellamus et provocamus a vobis ipsis ad conscientiam vestram, illa nos iudicet, illa nos condemnet, si poterit negare omnes istos deos vestros

---

1) Rhen.: suppeditare materias passim invitante luxuria. 2) Rig. et Hav. pangere, velut ex al. sem. sparsione etc. 3) Vv. Sic per omnia ostendam desunt in ed. Rhenani, et quae sequuntur: Nunc de manifestioribus dicam, cap. X. adscripta. Rig. et Hav. Nunc de manifestis.

homines fuisse. Sed et ipsa inficias si ierit, de suis antiquitatum instrumentis revincetur, de quibus eos didicit, testimonium perhibentibus ad hodiernum et civitatibus, in quibus nati sunt, et regionibus, in quibus aliquid operati vestigia reliquerunt, in quibus etiam sepulti demonstrantur. Nec ego per singulos decurram, tot ac tantos, novos, veteres, barbaros, Graecos, Romanos, peregrinos, captivos, adoptivos, proprios, communes, masculos, feminas, rusticos, urbanos, nauticos, militares; otiosum est etiam titulos persequi, ut colligam in compendium, et hoc non quo cognoscatis, sed recognoscatis; certe enim oblitos agitis. Ante Saturnum deus penes vos nemo est, ab illo census totius vel potioris vel notioris divinitatis. Itaque quod de origine constiterit, id de posteritate conveniet. Saturnum itaque, si quantum [1]) litterae docent, neque Diodorus Graecus, aut Thallus, neque Cassius Severus, aut Cornelius Nepos, neque ullus commentator eiuscemodi antiquitatum aliud quam hominem promulgaverunt; si quantum rerum argumenta, nusquam invenio fideliora, quam apud ipsam Italiam, in qua Saturnus post multas expeditiones postque Attica hospitia consedit, exceptus a Iano, vel Iane, ut Salii volunt. Mons, quem incoluerat, Saturnius dictus; civitas, quam depalaverat, Saturnia usque nunc est; tota denique Italia, post Oenotriam, Saturnia cognominabatur [2]). Ab ipso primum tabulae et imagine signatus numus, et inde aerario praesidet. Tamen si homo Saturnus, utique ex homine, et quia ab homine, non utique de coelo et terra. Sed cuius parentes ignoti erant, facile fuit eorum filium dici, quorum et omnes possumus videri. Quis enim non coelum et terram matrem et patrem venerationis et honoris gratia appellet, vel ex consuetudine humana, qua ignoti vel ex inopinato apparentes de coelo supervenisse dicuntur? Proinde Saturno repentino [3]) ubique coelitem contigit dici. Nam et terrae filios vulgus vocat,

---

1) Cod. Lugd. si quantum, ceteri: quantum; atque in altera periodi parte pro eo, quod Gelenius aliique substituerant: si quaeras rer. arg., e codd. Herald. et Rig. restituerunt: si quantum rer. argumenta etc. 2) Rhen. et Gelen.: Mons quem coluerat Saturnius dictus, civitas quam debellaverat Saturnia cognominabatur. 3) Ita Her. et Hav. e codd.; Wouw.: Saturno de repentino adventu.

quorum genus incertum est. Taceo quod ita rudes tunc[1]) homines agebant, ut cuiuslibet novi viri adspectu quasi divino commoverentur, quum hodie iam politi, quos ante paucos dies luctu publico mortuos sint confessi, in deos consecrent. Satis iam de Saturno, licet paucis. Etiam Iovem ostendemus tam hominem quam ex homine, et deinceps totum generis examen tam mortale quam seminis sui par.

11. Et quoniam, sicut illos homines fuisse non audetis negare, ita post mortem deos factos instituistis asseverare, caussas quae hoc exegerint retractemus. Inprimis quidem necesse est concedatis esse aliquem sublimiorem deum et mancipem quendam divinitatis, qui ex hominibus deos fecerit. Nam neque sibi illi potuissent sumere divinitatem, quam non habebant, nec alius praestare eam non habentibus, nisi qui proprie possidebat. Ceterum si nemo esset, qui deos faceret, frustra praesumitis deos factos auferendo factorem. Certe quidem si ipsi se facere potuissent, nunquam homines fuissent, possidentes apud se scilicet melioris conditionis potestatem. Igitur si est qui faciat deos, revertor ad caussas examinandas faciendorum ex hominibus deorum, nec ullas invenio, nisi si ministeria et auxilia officiis divinis desideravit ille magnus deus. Primo indignum est, ut alicuius opera indigeret, et quidem mortui, quum dignius ab initio deum aliquem fecisset, qui mortui erat operam desideraturus. Sed nec operae locum video. Totum enim hoc mundi corpus sive innatum et infectum secundum Pythagoram, sive natum et factum secundum Platonem, semel utique in ista constructione dispositum et instructum et ordinatum cum omnis rationis gubernaculo inventum est. Imperfectum non potuit esse, quod perfecit omnia. Nihil Saturnum et Saturniam gentem exspectabat. Vani erunt homines, nisi certi sint, a primordio et pluvias de coelo ruisse, et sidera radiasse, et lumina floruisse, et tonitrua mugisse et ipsum Iovem, quae in manu eius ponitis, fulmina timuisse[2]); item omnem frugem ante Liberum et Cererem et Minervam, imo ante illum aliquem principem hominem de terra exuberasse, quia nihil continendo et sustinendo homini prospectum

---

1) Cod. Fuld. tunc; cf. ad Nat. 2, 12. Ceteri: adhuc. 2) In ed. Rhen. et Gelenii desunt vv. et ipsum — timuisse.

post hominem potuit inferri. Denique invenisse dicuntur necessaria ista vitae, non instituisse. Quod autem invenitur, fuit; et quod fuit, non eius deputabitur, qui invenit, sed eius qui instituit. Erat enim, antequam inveniretur. Ceterum si propterea Liber deus, quod vitem demonstravit, male cum Lucullo actum est, qui primus cerasa ex Ponto Italiae promulgavit, quod non est propterea consecratus, ut novae frugis auctor, quia inventor et ostensor. Quamobrem si ab initio et instructa et certis exercendorum officiorum suorum rationibus dispensata universitas constitit, vacat ex hac parte caussa allegendae humanitatis in divinitatem, quia quas illis stationes et potestates distribuistis, tam fuerunt ab initio, quam et fuissent, etiamsi deos istos non creassetis. Sed convertimini ad caussam aliam, respondentes collationem divinitatis meritorum remunerandorum fuisse rationem. Et hinc concedetis, opinor, illum deum deificum iustitia praecellere, qui nec temere, nec indigne nec prodige tantum praemium dispensarit. Volo igitur merita recensere, an eiusmodi sint, ut illos in coelum extulerint, et non potius in imum tartarum demerserint, quem carcerem poenarum infernarum cum multis affirmatis. Illuc enim abstrudi solent impii quique in parentes, et in sorores incesti, et maritarum adulteri, et virginum raptores et puerorum contaminatores, et qui saeviunt, et qui occidunt, et qui furantur, et qui decipiunt, et quicunque similes sunt alicuius dei vestri, quem neminem [1]) integrum a crimine aut vitio probare poteritis, nisi hominem negaveritis. Atquin ut illos homines fuisse non potestis negare, etiam istae notae accedunt, quae nec deos postea factos credi permittunt. Si enim talibus vos puniendis praesidetis, si commercium, colloquium, convictum malorum et turpium probi quique respuitis, horum autem pares deus ille maiestatis suae consortio ascivit, quid ergo damnatis, quorum collegas adoratis? Suggillatio est in coelo [2]) vestra iustitia. Deos facite criminosissimos quosque, ut placeatis diis vestris. Illorum est honor consecratio coaequalium. Sed ut omittam huius indignitatis retractatum, probi et integri et boni fuerint. Quot tamen potiores viros

1) Rhen. et Gelen.: Quem hominem — negaveritis?
2) Cod. Fuld. et Hav.: in coelum.

apud inferos reliquistis? aliquem de sapientia Socratem, de iustitia Aristidem, de militia Themistoclem, de sublimitate Alexandrum, de felicitate Polycratem, de copia Croesum, de eloquentia Demosthenem. Quis ex illis diis vestris gravior et sapientior Catone, iustior et militarior Scipione? quis sublimior Pompeio, felicior Sylla, copiosior Crasso, eloquentior Tullio? Quanto dignius istos deos ille assumendos expectasset, praescius utique potiorum? Properavit, opinor, et coelum semel clusit, et nunc utique melioribus apud inferos mussitantibus erubescit.

12. Cesso iam de istis, ut qui sciam me ex ipsa veritate demonstraturum quid non sint, quum ostendero quid sint. Quantum igitur de diis vestris, nomina solummodo video quorundam veterum mortuorum et fabulas audio, et sacra de fabulis recognosco; quantum autem de simulacris ipsis, nihil aliud deprehendo, quam materias[1]) sorores esse vasculorum instrumentorumque communium, vel ex iisdem vasculis et instrumentis quasi fatum consecratione mutantes, licentia artis transfigurante, et quidem contumeliosissime et in ipso opere sacrilege, ut revera nobis maxime, qui propter deos ipsos plectimur, solatium poenarum esse possit, quod eadem et ipsi patiuntur, ut fiant. Crucibus et stipitibus imponitis Christianos: quod simulacrum non prius argilla deformat cruci et stipiti superstructa? In patibulo primum corpus dei vestri dedicatur. Ungulis deraditis latera Christianorum; at in deos vestros per omnia membra validius incumbunt asciae et runcinae et scobinae. Cervices ponimus: ante plumbum et glutinum et gomphos sine capite sunt dii vestri. Ad bestias impellimur, certe quas Libero et Cybele et Coelesti[2]) applicatis. Ignibus urimur: hoc et illi a prima quidem massa. In metalla damnamur: inde censentur dii vestri. In insulas relegamur: solet et in insulis aliquis deus vester aut nasci aut mori. Si per haec constat divinitas aliqua, ergo qui puniuntur consecrantur, et numina erunt dicenda supplicia. Sed plane non sentiunt has iniurias et contumelias suae fabricationis dii vestri, sicut nec obsequia. O impiae

1) Her. et Rig.: materias sorores, Haverc. ex uno cod. Ald.: matres sorores, Seml.: matre sorores. 2) Rhen. et Seml.: Cereri.

voces, o sacrilega convicia! infrendite, inspumate! iidem estis, qui Senecam aliquem pluribus et amarioribus de vestra superstitione perorantem reprehendistis [1]. Igitur si statuas et imagines frigidas mortuorum suorum simillimas non adoramus, quas milvi et mures et araneae intelligunt, nonne laudem magis, quam poenam, merebatur repudium agniti erroris? Possumus enim videri laedere eos, quos certi sumus omnino non esse? Quod non est, nihil ab ullo patitur, quia non est.

13. Sed nobis dei sunt, inquitis. Et quomodo vos e contrario impii et sacrilegi et irreligiosi erga deos vestros deprehendimini, qui quos praesumitis esse, negligatis, quos timetis, destruatis, quos etiam vindicatis, illudatis? Recognoscite, si mentiar. Primo quidem, cum alii alios colitis, utique quos non colitis, offenditis. Praelatio alterius sine contumelia alterius non potest procedere, quia nec electio sine reprobatione. Iam ergo contemnitis, quos reprobatis, quos reprobando offendere non timetis. Nam ut supra perstrinximus, status dei cuiusque in senatus aestimatione pendebat. Deus non erat, quem homo consultus noluisset et nolendo damnasset. Domesticos deos, quos lares dicitis, domestica potestate tractatis pignerando, venditando, demutando, aliquando in cacabulum de Saturno [2], aliquando in trullam de Minerva, ut quisque contritus atque contusus est, dum diu colitur, ut quisque dominus sanctiorem expertus est domesticam necessitatem. Publicos aeque publico iure foedatis, quos in hastario vectigales habetis. Sic Capitolium, sic olitorium forum petitur; sub eadem voce praeconis, sub eadem hasta, sub eadem annotatione quaestoris divinitas addicta conducitur. Sed enim agri tributo onusti viliores, hominum capita stipendio censa ignobiliora; nam hae sunt notae captivitatis. Dii vero, qui magis tributarii, magis sancti, imo qui magis sancti,

---

1) Herald. e codd. Put. et Borg.: quam pluribus et amarioribus — reprehendistis. Wouwer. e codd. Pithoei et F. Ursini: non reprehendistis. Cod. Lugd., ed. Rhen. et Ald.: plur. et a maioribus — reprehendistis vel reprehenditis. Cod. Fuld.: perorantem probetis. Rig. et Haverc.: aliquem — peror. probatis. 2) In edd. Rhen. et Gelenii desunt vv. aliquando in cac. de Saturno. Codd. Fuld. et Lugd.: caccabulum.

magis tributarii. Maiestas quaestuaria efficitur. Circuit cauponas religio mendicans. Exigitis mercedem pro solo templi, pro aditu sacri; non licet deos nosse gratis, venales sunt. Quid omnino ad honorandos eos facitis, quod non etiam mortuis vestris conferatis? aedes proinde, aras proinde. Idem habitus et insignia in statuis. Ut aetas, ut ars, ut negotium mortui fuit, ita deus est. Quo differt ab epulo Iovis silicernium? a simpulo [1]) obba? ab haruspice pollinctor? nam et haruspex mortuis apparet. Sed digne imperatoribus defunctis honorem divinitatis dicatis, quibus et viventibus eum addicitis. Accepto ferent dii vestri, imo gratulabuntur, quod pares eis fiant domini sui. Sed quum Larentinam [2]) publicum scortum, velim saltem Laidem aut Phrynen, inter Iunones et Cereres ac Dianas adoratis; quum Simonem Magum statua et inscriptione sancti dei inauguratis; quum de paedagogiis aulicis nescio quem synodi deum facitis: licet non nobiliores dii veteres, tamen contumeliam a vobis deputabunt, hoc et aliis licuisse, quod solis antiquitas contulit [3]).

14. Nolo [4]) et ritus vestros recensere; non dico, quales sitis in sacrificando, cum enecta et tabidosa et scabiosa quaeque mactatis; cum de opimis et integris supervacua quaeque truncatis capitula et ungulas, quae domi quoque pueris vel canibus destinassetis; cum de decima Herculis nec tertiam partem in aram eius imponitis. Laudo magis sapientiam, quod de perdito aliquid eripitis. Sed conversus ad litteras vestras, quibus informamini ad prudentiam, et ad liberalia officia, quanta invenio ludibria? deos inter se propter Troianos et Achivos ut gladiatorum paria congressos depugnasse; Venerem humana sagitta sauciatam, quod filium suum Aenean paene interfectum ab eodem Diomede rapere vellet [5]); Martem tredecim mensibus in vinculis paene consumptum; Iovem, ne eandem

---

1) Rhen. et Gelen.: simpuvio. 2) Rhen., Ald., Scaliger: Larentiam. Cf. Minucii Fel. Oct. c. 25. 3) Hav. e cod. Fuld.: quod soli ab antiquitate praeceperant. Rig.: perceperant. 4) Codd. excepto Lugd. omnes: Volo; illam Lugd. scripturam Nolo Haverc. auctore probarunt Semler et Ritter. 5) Cod. Fuld. cum filium suum Aeneam, ne interimeretur, rapere voluisset. Quae scripturae diversitas movit Rigaltium, ut ista verba prorsus deleret.

vim a ceteris coelitibus experiretur, opera cuiusdam monstri liberatum, et nunc flentem Sarpedonis casum, nunc foede subantem in sororem sub commemoratione non ita delictarum iampridem amicarum. Exinde quis non poëta ex auctoritate principis sui dedecorator invenitur deorum? Hic Apollinem Admeto regi pascendis pecoribus addicit, ille Neptuni structorias operas Laomedonti locat. Est et ille de lyricis (Pindarum dico) qui Aesculapium canit avaritiae merito, qua medicinam nocenter exercebat, fulmine vindicatum[1]. Malus Iupiter, si fulmen illius est, impius in nepotem, invidus in artificem. Haec neque vera prodi, neque falsa confingi apud religiosissimos oportebat. Nec tragici quidem aut comici parcunt, ut non aerumnas vel errores domus alicuius dei praefentur. Taceo de philosophis, Socrate contentus, qui in contumeliam deorum quercum et hircum et canem deierabat. Sed propterea damnatus est Socrates, quia deos destruebat. Plane olim, id est semper, veritas odio est. Tamen cum poenitentia sententiae Athenienses et criminatores Socratis postea afflixerint[2], et imaginem eius auream in templo collocarint, rescissa damnatio testimonium Socrati reddidit. Sed et Diogenes nescio quid in Herculem ludit, et Romanus Cynicus Varro trecentos Ioves, sive Iupiteres dicendum, sine capitibus introducit.

15. Cetera lasciviae ingenia etiam voluptatibus vestri, per deorum dedecus operantur. Dispicite Lentulorum et Hostiliorum venustates, utrum mimos an deos vestros in iocis et strophis rideatis: moechum Anubim, et masculum Lunam, et Dianam flagellatam, et Iovis mortui testamentum recitatum, et tres Hercules famelicos irrisos. Sed et histrionum litterae[3] omnem foeditatem eorum designant. Luget Sol filium iactatum de coelo laetantibus vobis, et Cybele pastorem suspirat fastidiosum, non erubescentibus vobis. Et sustinetis Iovis elogia cantari, et Iunonem, Venerem, Minervam a pastore iudicari. Quid, quod imago

---

1) Rig. et Hav. e cod. Fuld.: iudicatum (i. e. punitum).
2) Cod. Fuld. Tamen cum poenitet sententiae Athenienses, ut criminatores Socr. efflixerint, et — rescissa damnatione test. Socr. reddiderunt. 3) Rhen.: latera; sed cf. ad Natt. I, 10.

dei vestri ignominiosum caput et famosum vestit? quod corpus impurum et ad istam artem effeminatione productum Minervam aliquam vel Herculem repraesentat? Nonne violatur maiestas et divinitas constupratur plaudentibus vobis? Plane religiosiores estis in cavea, ubi super sanguinem humanum, super inquinamenta poenarum proinde saltant dii vestri, argumenta et historias noxiis ministrantes, nisi quod et ipsos deos vestros saepe noxii induunt. Vidimus aliquando castratum Atyn, illum deum ex Pessinunte, et qui vivus ardebat, Herculem induerat. Risimus et inter ludicras meridianorum crudelitates Mercurium mortuos cauterio examinantem. Vidimus et Iovis fratrem gladiatorum cadavera cum malleo deducentem. Singula ista quaeque adhuc investigare quis possit? Si honorem inquietant divinitatis, si maiestatis vestigia obsoletant[1]), de contemtu utique censentur, tam eorum qui eiusmodi factitant, quam eorum quibus factitant. Sed ludicra ista sunt. Ceterum si adiiciam, quae non minus conscientiae omnium recognoscent, in templis adulteria componi, inter aras lenocinia tractari, in ipsis plerumque aedituorum et sacerdotum tabernaculis, sub iisdem vittis et apicibus et purpuris, thure flagrante libidinem expungi: nescio, plusne de vobis dii vestri, quam de Christianis querantur. Certe sacrilegi de vestris semper apprehenduntur. Christiani enim templa nec interdiu norunt; spoliarent forsitan ea et ipsi, si et ipsi ea adorarent. Quid ergo colunt, qui talia non colunt? Iam quidem intelligi subiacet veritatis esse cultores, qui mendacii non sint: nec errare amplius in eo, in quo errasse se recognoscendo cessaverint. Hoc prius capite, et omnem hinc sacramenti nostri ordinem haurite, repercussis ante tamen opinionibus falsis.

16. Nam, ut quidam, somniastis caput asininum esse deum nostrum. Hanc Cornelius Tacitus suspicionem eiusmodi inseruit[2]). Is enim in quinta historiarum suarum

---

1) Rig. et Hav. e cod. Fuld.: maiestatis fastigium adsolant, uti etiam scriptum est in lib. I. ad Natt. c. 10 extr. 2) Rhen., Ald., Barraeus, Gangnaeus: Nam quidam etc.; Gelen., Fr. Iunius, la Cerda: Iam ut quidam; Her. et Rig.: Nam et quidam (ed. a. 1754. Nam et quidem). Haverc. Nam, ut quidam somniastis, caput — nostrum, hanc — eiusmodi inseruit. Fr. Iunius: Iudaismo inseruit. Sed antiquiorem verborum di-

bellum Iudaicum exorsus ab origine gentis, etiam de ipsa tam origine, quam de nomine et religione gentis quae voluit argumentatus, Iudaeos refert Aegypto expeditos, sive, ut putavit, extorres, in vastis Arabiae locis aquarum egentissimis, cum siti macerarentur, onagris, qui forte de pastu potum petituri aestimabantur, indicibus fontis usos ob eam gratiam consimilis bestiae superficiem consecrasse. Atque ita inde, opinor, praesumptum, nos quoque ut Iudaicae religionis propinquos, eidem simulacro initiari. At enim idem Cornelius Tacitus, sane ille mendaciorum loquacissimus, in eadem historia refert Cnaeum Pompeium, cum Hierusalem cepisset, proptereaque templum adiisset speculandis Iudaicae religionis arcanis, nullum illic reperisse simulacrum. Et utique si id colebatur, quod aliqua effigie repraesentabatur, nusquam magis quam in sacrario suo exhiberetur, eo magis, quia nec verebatur extraneos arbitros quamquam vana cultura. Solis enim sacerdotibus adire licitum, et conspectus ceterorum velo oppanso interdicebatur. Vos tamen non negabitis, et iumenta omnia et totos cantherios cum sua Epona[1]) coli a vobis. Hoc forsitan improbamur, quod inter cultores omnium pecudum bestiarumque asinarii tantum sumus. Sed et qui crucis nos religiosos putat, consecraneus noster erit. Cum lignum aliquod propitiatur, viderit habitus, dum materiae qualitas eadem sit; viderit forma dum id ipsum dei corpus sit. Et tamen quanto distinguitur a crucis stipite Pallas Attica, et Ceres Pharia[2]), quae sine effigie rudi palo et informi ligno prostat? Pars crucis est omne robur, quod erecta statione defigitur; nos, si forte, integrum et totum deum colimus. Diximus originem deorum vestrorum a plastis de cruce induci. Sed et Victorias adoratis, cum in tropaeis cruces intestina sint tropaeorum[3]). Religio Romanorum

---

stinctionem retinuimus, quo facto v. hanc non delendum est, ut voluerunt Heinrichius et Ritter, sed insevit pro inseruit scribendum.

1) Rhen. aliique: Hippona; cf. ad Natt. I, 11. 2) Rhen., Her. et Semler: farrea; Rig. et Hav. Pharia, nam in codd. Faria, Fariam, Farina. 3) Haverc. emend. cum in eis cruces int. sed tr. Sed maluerim singula vocabula ita transponere, ut legatur: Sed et vict. ador. in tropaeis, cum cruces int. s. tropaeorum.

tota castrensis signa veneratur, signa iurat, signa omnibus diis praeponit. Omnes illi imaginum suggestus in signis monilia crucum sunt. Siphara[1]) illa vexillorum et cantabrorum stolae crucum sunt. Laudo diligentiam, noluistis nudas et incultas cruces consecrare. Alii plane humanius et verisimilius Solem credunt deum nostrum. Ad Persas, si forte, deputabimur (licet solem non in linteo depictum adoremus) habentes ipsum ubique in suo clypeo. Denique inde suspicio, quod innotuerit nos ad orientis regionem precari. Sed et plerique vestrum affectatione aliquando et coelestia adorandi ad solis ortum labia vibratis. Aeque si diem solis laetitiae indulgemus, alia longe ratione quam de religione solis, secundo loco ab eis sumus, qui diem Saturni otio et victui decernunt, exorbitantes et ipsi a Iudaico more, quem ignorant. Sed nova iam dei nostri in ista civitate proxime editio publicata est, ex quo quidam in frustrandis bestiis mercenarius noxius picturam proposuit cum eiusmodi inscriptione: DEUS CHRISTIANORUM *ONOKOITHΣ*[2]). Is erat auribus asininis, altero pede ungulatus, librum gestans, et togatus. Risimus et nomen et formam. Sed illi debebant adorare statim biforme numen, quia et canino et leonino capite commistos, et de capro et de ariete cornutos, et a lumbis hircos, et a cruribus serpentes, et planta vel tergo alites deos receperunt. Haec ex abundanti, ne quid rumoris irrepercussum quasi de conscientia praeterissemus. Quae omnia, conversi iam ad demonstrationem religionis nostrae, repurgavimus.

17. Quod colimus [nos], deus unus est; qui totam molem istam cum omni instrumento elementorum, corporum, spirituum, verbo, quo iussit, ratione, qua disposuit, virtute, qua potuit, de nihilo expressit, in ornamentum maiestatis suae: unde et Graeci nomen mundo *κόσμον* accommodaverunt. Invisibilis est, etsi videatur; incomprehensibilis, etsi per gratiam repraesentetur; inaestimabilis, etsi humanis sensibus aestimetur; ideo verus et tantus

---

1) Rhen.: Sypara illa vex. et candelabrorum etc.
2) Rhen., Her., Gangnaeus: Ononychites; codd. Bong. et Lugd.: Onochotasis; cod. Vatic.: Onochorsites; codd. Agob., Put., Fuld. et Lugd. alter: Onochoitis; Rig.: Onochoetes; Hav.: Onokoitis.

est. Ceterum quod videri communiter, quod comprehendi, quod aestimari potest, minus est et oculis quibus occupatur, et manibus quibus contaminatur, et sensibus quibus invenitur. Quod vero immensum est, soli sibi notum est. Hoc est quod deum aestimari facit, dum aestimari non capit. Ita eum vis magnitudinis et notum hominibus obiicit et ignotum. Et haec est summa delicti nolentium recognoscere, quem ignorare non possunt. Vultis ex operibus ipsius tot ac talibus, quibus continemur, quibus sustinemur, quibus oblectamur, etiam quibus exterremur, vultis ex animae ipsius testimonio comprobemus? Quae licet carcere corporis pressa, licet institutionibus pravis circumscripta, licet libidinibus ac concupiscentiis evigorata, licet falsis diis exancillata, cum tamen resipiscit, ut ex crapula, ut ex somno, ut ex aliqua valetudine, et sanitatem suam patitur, deum nominat, hoc solo nomine, quia proprio dei veri: deus magnus, deus bonus, et quod deus dederit, omnium vox est. Iudicem quoque contestatur illum, deus videt, et deo commendo, et deus mihi reddet. O testimonium animae naturaliter Christianae! Denique pronuntians haec, non ad Capitolium, sed ad coelum respicit. Novit enim sedem dei vivi; ab illo, et inde descendit.

18. Sed quo plenius et impressius tam ipsum dispositiones eius et voluntates adiremus, instrumentum adiecit litteraturae, si qui velit de deo inquirere, et inquisito invenire, et invento credere, et credito deservire. Viros enim iustitia et innocentia dignos deum nosse et ostendere a primordio in seculum emisit spiritu divino inundatos, quo praedicarent deum unicum esse, qui universa condiderit, qui hominem de humo struxerit; hic enim est verus Prometheus; qui seculum certis temporum dispositionibus et exitibus ordinaverit; exinde qui signa maiestatis suae iudicantis ediderit per imbres, per ignes; qui demerendo sibi disciplinas determinaverit, quas ignoratis aut deseritis; sed et observantibus his praemia destinarit, ut qui prodacto aevo isto iudicaturus sit suos cultores in vitae aeternae retributionem, profanos in ignem aeque perpetem et iugem, suscitatis omnibus ab initio defunctis et reformatis et recensitis ad utriusque meriti dispunctionem. Haec et nos risimus aliquando. De vestris fuimus; fiunt, non nascuntur Christiani. Quos diximus praedicatores, prophetae de

officio praefandi vocantur. Voces eorum itemque virtutes, quas ad fidem divinitatis edebant, in thesauris litterarum manent, nec istae nunc latent. Ptolemaeorum eruditissimus, quem Philadelphum supernominant, et omnis litteraturae sagacissimus, cum studio bibliothecarum Pisistratum, opinor, aemularetur, inter cetera memoriarum, quibus aut vetustas aut curiositas aliqua ad famam patrocinabatur, ex suggestu Demetrii Phalerei grammaticorum tunc probatissimi, cui praefecturam mandaverat, libros a Iudaeis quoque postulavit, proprias [scilicet] atque vernaculas litteras, quas soli habebant. Ex ipsis enim et ad ipsos semper prophetae peroraverant, scilicet ad domesticam dei gentem ex patrum gratia. Hebraei retro, qui nunc Iudaei; igitur et litterae Hebraeae, et eloquium. Sed ne notitia vacaret, hoc quoque Ptolemaeo a Iudaeis subscriptum est, septuaginta et duobus interpretibus indultis, quos Menedemus quoque philosophus providentiae vindex de sententiae communione suspexit. Affirmavit haec vobis etiam Aristaeas. Ita in Graecum stylum ex aperto monimenta reliquit. Hodie apud Serapeum Ptolemaei bibliothecae cum ipsis Hebraicis litteris exhibentur. Sed et Iudaei palam lectitant; vectigalis libertas vulgo aditur sabbatis omnibus. Qui audierit, inveniet deum; qui etiam studuerit intelligere, cogetur et credere.

19. Primam igitur instrumentis istis auctoritatem summa antiquitas vindicat. Apud vos quoque religionis est instar, fidem de temporibus asserere.

[*Quae sequuntur uncis inclusa primus e cod. Fuldensi Havercampus publici iuris fecit, sed alteri scriptoris recognitioni tribuens sub finem editionis suae exprimenda curavit.*]

[Primus enim prophetes Moyses, qui mundi conditionem et generis humani pullulationem et mox ultricem iniquitatis illius aevi vim cataclysmi de praeterito exorsus est, per vaticinationem usque ad suam aetatem et deinceps per res suas[1]) futurorum imagines edidit, penes quem et temporum ordo digestus ab initio supputationem seculi praestitit: superior invenitur annis circiter trecentis, quam ille antiquissimus penes vos Danaus in Argo transvenisset;

1) Haverc. corr. verissimas.

Troiano denique proelio ad mille annos ante est, unde et ipso Saturno. Secundum enim historiam Thalli, qua relatum est bellum Assyriorum et Saturnum Titanorum regem cum Iove dimicasse, ostenditur bellum CCCXX et duobus annis Iliacum exitium antecessisse. Per hunc Moysen etiam illa lex propria Iudaeis a deo missa est. Deinceps multa [1]) et alii prophetae vetustiores litteris vestris. Nam et qui ultimo cecinit, aut aliquantulo praecucurrit, aut certe concurrit aetate sapientiae auctoribus, etiam latoribus legis. Cyri enim et Darii regno fuit Zacharias, quo in tempore Thales, physicorum princeps, sciscitanti Croeso [2]) nihil certum de divinitate respondit, turbatus scilicet vocibus prophetarum. Solon eidem regi finem longae vitae intuendum praedicavit non aliter, quam prophetae [3]); adeo respici potest, tam iura vestra quam studia de lege deque divina doctrina concepisse. Quod prius est, hoc sit semen necesse est. Inde quaedam nobiscum vel prope nos habetis. De sophia amor eius philosophia vocitatus est, de prophetia affectatio eius poeticam vaticinationem deputavit. Gloriae homines, si quid invenerant, ut proprium facerent, adulteraverunt; etiam fructibus a semine degenerare contigit. Multis adhuc de vetustate modis consisterem divinarum litterarum, si non maior auctoritas illis ad fidem de veritatis suae viribus, quam de aetatis annalibus suppetisset. Quid enim potentius patrocinabitur testimonio earum, nisi dispunctio quotidiana seculi totius, cum dispositiones [4]) regnorum, cum casus urbium, cum exitus gentium, cum status temporum ita omnibus respondent, quemadmodum ante millia annorum praenuntiabantur? Unde et spes nostra, quam ridetis, animatur, et fiducia, quam praesumptionem vocatis, corroboratur. Idonea est enim recognitio praeteritorum ad disponendam fiduciam futurorum: eadem voces praedicaverunt utramque partem, eadem litterae notaverunt. Unum est tempus apud illas, quod apud nos separari videtur. Ita omnia quae supersunt improbata [5]) sunt nobis, quia cum illis, quae pro-

---

1) Haverc. coni. multi; sed verbum aliquod excidisse veri similius est. 2) Cod. Ms. Cyro. 3) Ps. 39, 5. 4) Cod. cum dispositione regnorum etc. 5) Scioppius: iam probata, Haverc. in probato. Sed legendum statuo: quae supersunt improbata, probata sunt nobis etc.

bata sunt, tunc futuris praedicabantur. Habetis, quod sciam, et vos Sibyllam, quatenus appellatione ista vera vates dei veri passim super ceteros, qui vaticinari videbantur, usurpata est, sicut vestrae Sibyllae nomen de veritate mentitae, quemadmodum et dei vestri. [1])]

Omnes itaque substantias, omnesque materias, origines, ordines, venas veterani cuiusque styli vestri, gentes etiam plerasque et urbes insignes, historiarum canas [2]) et memoriarum, ipsas denique effigies litterarum, indices custodesque rerum, et (puto adhuc minus dicimus) ipsos inquam deos vestros, ipsa templa et oracula et sacra unius interim prophetae scrinium seculis vincit, in quo videtur thesaurus collocatus totius Iudaici sacramenti, et inde etiam nostri. Si quem [3]) audistis interim Moysen, Argivo Inacho pariter aetate est; quadringentis paene annis, nam et septem minus, Danaum, et ipsum apud vos vetustissimum, praevenit, mille circiter cladem Priami antecedit; possem etiam dicere, quingentis amplius et Homerum, habens quos sequar. Ceteri quoque prophetae, etsi Moysi postumant, extremissimi tamen eorum non retrosiores deprehenduntur primoribus vestris sapientibus et legiferis et historicis. Haec quibus ordinibus probari possint, non tam difficile est nobis exponere, quam enorme, nec arduum, sed interim longum. Multis instrumentis, cum digitorum supputariis gesticulis assidendum est. Reseranda antiquissimarum etiam gentium archiva, Aegyptiorum, Chaldaeorum, Phoe-

---

1) Cod. Ms. Habetis, quod sciam, et nos Sibyllam, quatinus appellatio ista — dei nostri. Haverc. locum ita restituit: Habemus, quod sciam, et nos Sibyllam, quatenus appellatio ista verae vatis dei veri passim super ceteras, quae vaticinari videbantur, usu probata est. Sciunt vestrae Sibyllae, nomen de veritate mentitae, quemadmodum et dei vestri. 2) Rhen. et Gangn. historias et caussas memoriarum etc.; Ald. historiarum et caussas canas ipsas et mem.; Herald. historiarum causas et memoriarum; cod. Fuld. historiarum et arcana memoriarum; codd. Put. et Lugd. historiarum et canas memoriarum. 3) Rhen. Gangn. et Aldus: Siquidem audistis interim Moysen, Argivo Inacho parem aetate (par est aetate, Franek.) octingentis pene annis ante urbem conditam, nam et centum septuaginta Danaum ipsum apud vos vetustissimum praevenit, trecentos circiter cladem Priami antecedit.

nicum; advocandi etiam municipes eorum, per quos notitia subministrata est; aliqui Manethon Aegyptius, et Berosus Chaldaeus, sed et Iromus Phoenix Tyri rex; sectatores quoque eorum Mendesius Ptolemaeus, et Menander Ephesius, et Demetrius Phalereus, et rex Iuba, et Appion, et Thallus, et qui istos aut probat aut revincit, Iudaeus Iosephus antiquitatum Iudaicarum vernaculus vindex. Graecorum etiam censuales conferendi, et quae quando sint gesta, ut concatenationes temporum aperiantur, per quae luceant annalium numeri. Peregrinandum est in historias et litteras orbis. Et tamen quasi partem iam probationis intulimus, quum per quae probari possint, aspersimus. Verum differre praestat, ne vel minus persequamur festinando, vel diutius evagemur persequendo.

20. Plus iam offerimus pro ista dilatione, maiestatem scripturarum, si non vetustatem; divinas probamus, si dubitatur antiquas. Nec hoc tardius aut aliunde discendum; coram sunt, quae docebunt, mundus, et seculum, et exitus. Quicquid agitur, praenuntiabatur; quicquid videtur, audiebatur. Quod terrae vorant urbes, quod insulas maria fraudant; quod externa atque interna bella dilaniant; quod regnis regna compulsant; quod fames et lues et locales quaeque clades et frequentiae pleraque montium[1]) vastant; quod humiles sublimitate, sublimes humilitate mutantur; quod iustitia rarescit, iniquitas increbrescit, bonarum omnium disciplinarum cura torpescit; quod etiam officia temporum et elementorum munia exorbitant; quod et monstris et portentis naturalium forma turbatur, providenter scripta sunt. Dum patimur, leguntur; dum recognoscimus, probantur. Idoneum, opinor, testimonium divinitatis veritas divinationis. Hinc igitur apud nos futurorum quoque fides tuta est, iam scilicet probatorum, quia cum illis, quae quotidie probantur, praedicebantur. Eadem voces sonant, eadem litterae notant, idem spiritus pulsat, unum tempus est divinationi futura praefanti apud homines, si forte di-

---

1) Rhenan. in ed. I. frequentium (in ed. II. et Barraeus: efferventium) plerumque montium, Herald. et cod. Lugd. frequentiae plerunque mortium; Gelen. frequentiae pleraeque mortuae; Gangnaeus: frequentiae plerumque montium; Wouw., Rig. et Hav. frequentiae pleraque montium.

stinguitur dum expungitur, dum ex futuro praesens, dehinc ex praesenti praeteritum deputatur. Quid delinquimus, oro vos, futura quoque credentes, qui iam didicimus illis per duos gradus credere?

21. Sed quoniam edidimus, antiquissimis Iudaeorum instrumentis sectam istam esse suffultam, quam aliquanto novellam, ut Tiberiani temporis, plerique sciunt, profitentibus nobis quoque; fortasse an hoc nomine de statu eius retractetur, quasi sub umbraculo insignissimae religionis, certe licitae, aliquid propriae praesumptionis abscondat, vel quia praeter aetatem neque de victus exceptionibus, neque de sollemnitatibus dierum, neque de ipso signaculo corporis, neque de consortio nominis cum Iudaeis agimus, quod utique oporteret, si eidem deo manciparemur? Sed et vulgus iam scit Christum, hominem utique aliquem, qualem Iudaei iudicaverunt, quo facilius quis nos hominis cultores existimaverit. Verum neque de Christo erubescimus, quum sub nomine eius deputari et damnari iuvat, neque de deo aliter praesumimus. Necesse est igitur pauca dicamus[1]) de Christo ut deo. Tantum Iudaeis erat apud deum gratia, ubi et insignis iustitia et fides[2]) originalium auctorum, unde illis et generis magnitudo et regni sublimitas floruit et tanta felicitas, ut dei vocibus, quibus edocebantur, de promerendo deo, et non offendendo, praemonerentur.[3]) Sed quanta deliquerint, fiducia patrum inflati [ad delirandum], derivantes[4]) a disciplina in profanum modum, etsi ipsi non confiterentur, probaret exitus hodiernus ipsorum. Dispersi, palabundi, et coeli et soli sui extorres vagantur per orbem sine homine, sine deo rege[5]), quibus nec advenarum iure terram patriam saltem vestigio salutare conceditur. Cum haec illis sanctae voces prae-

---

1) Voc. dicamus recepimus auctoritate cod. Fuld. 2) Rig. et Hav. ob insignem iustitiam et fidem etc. 3) Cod. Fuld. et t. fel. de dei vocibus affuit, quibus docebantur, et promerendo deo et non off. praemonebantur. 4) Vv. ad delirandum, quae Hav. e cod. Fuld. recepit, delevit Rigaltius. Rhen. et Herald. ad declinandum. — Derivantes ita cod. Lugd. et edd. pleraeque; Gelen. declinantes, Rig. et Iun. e cod. Urs. deviantes. 5) Scaliger emend. sine nomine, sine deo rege; cod. Lugd. II. sine homine (Lugd. I. sine honore), sine deo, sine rege.

minarentur, eaedem fere semper omnes ingerebant fore, uti sub extimis curriculis seculi ex omni iam gente et populo et loco cultores sibi allegeret deus multo fideliores, in quos gratiam transferret, et pleniorem quidem ob disciplinae auctioris capacitatem.[1]) [Venit igitur, qui ad reformandam et illuminandam eam venturus a deo praenuntiabatur, Christus ille filius dei.][2]) Huius igitur gratiae disciplinaeque arbiter et magister, illuminator atque deductor generis humani, filius dei annunciabatur, non quidem ita genitus, ut erubescat de filii nomine aut de patris semine; non de sororis incesto, nec de stupro filiae aut coniugis alienae deum patrem passus est, squamatum aut cornutum aut plumatum amatorem, aut in aurum conversum: Iovis enim ista sunt numina vestri. Ceterum dei filius nullam de impudicitia[3]) habet matrem, etiam quam videtur habere non nupserat. Sed prius substantiam edisseram, et ita nativitatis qualitas intelligetur. Iam ediximus deum universitatem hanc mundi verbo et ratione et virtute molitum. Apud vestros quoque sapientes λόγον, id est sermonem atque rationem, constat artificem videri universitatis. Hunc enim Zeno determinat factitatorem, qui cuncta in dispositione formaverit, eundem et fatum vocari, et deum et animum Iovis, et necessitatem omnium rerum. Haec Cleanthes in spiritum congerit, quem permeatorem universitatis affirmat. Et nos etiam sermoni atque rationi itemque virtuti, per quae omnia molitum deum ediximus, propriam substantiam spiritum inscribimus, cui et sermo insit pronuntianti, et ratio adsit disponenti, et virtus praesit perficienti. Hunc ex deo prolatum didicimus, et prolatione generatum, et iccirco filium dei et deum dictum ex unitate substantiae. Nam et deus spiritus. Et cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa; sed sol erit in radio, quia solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur. Ita de spiritu spiritus, et de deo deus[4]), ut lumen

---

1) Ita h. locum emend. Fr. Iunius, vulgo scriptum: transferret, pl. qu. ob disc. auctoris (cod. Gorz.: altioris, cod. Put. auctioris) capacitatem. 2) Uncis inclusa delent Rig. et Haverc. 3) Rhen., Lat., Pam. et Hav. de pudicitia, quam scripturam defendit etiam Rigalt. 4) Ita de sp. — deus desunt in cod. Fuld. et ed. Rhen.

de lumine accensum. Manet integra et indefecta materiae matrix, etsi plures inde traduces qualitatum[1]) mutueris: ita et quod de deo profectum est, deus est, et dei filius, et unus ambo. Ita et de spiritu spiritus, et de deo deus modulo alterum, non numero, gradu, non statu fecit, et a matrice non recessit, sed excessit. Iste igitur dei radius, ut retro semper praedicabatur, delapsus in virginem quandam, et in utero eius caro figuratus, nascitur homo deo mistus. Caro spiritu instructa nutritur, adolescit, affatur, docet, operatur et Christus est. Recipite interim hanc fabulam, similis est vestris, dum ostendimus, quomodo Christus probetur. Sciebant et qui penes vos eiusmodi fabulas aemulas ad destructionem veritatis istiusmodi praeministraverunt.[2]) Sciebant et Iudaei venturum esse Christum, scilicet quibus prophetae loquebantur. Nam et nunc adventum eius exspectant, nec alia magis inter nos et illos compulsatio est, quam quod iam venisse non credunt. Duobus enim adventibus eius significatis, primo, qui iam expunctus est in humilitate conditionis humanae; secundo, qui concludendo seculo imminet in sublimitate divinitatis exsertae: primum non intelligendo, secundum, quem manifestius praedicatum[3]) sperant, unum existimaverunt. Ne enim intelligerent pristinum, credituri, si intellexissent, et consecuturi salutem, si credidissent, meritum fuit delictum eorum.[4]) Ipsi legunt ita scriptum[5]) mulctatos se sapientia et intelligentia et oculorum et aurium fruge. Quem igitur solummodo hominem praesumpserant de humilitate, sequebatur uti magum aestimarent de potestate, cum ille verbo daemonia de hominibus excuteret, caecos reluminaret, leprosos purgaret, paralyticos restringeret, mortuos denique verbo redderet vitae, elementa ipsa famularet, compescens procellas et freta ingrediens, ostendens se esse λόγον dei, id est, verbum illud primordiale[6])

---

1) Cod. Fuld. et Pamel. qualitatis; Lugd. II. traducis qualitates. 2) Sic locum restituerunt Scriver., Rig. et Haverc.; antea leg. probetur et qui — praeministraverint. 3) Gelen.: praedictum. 4) Rhen. in ed. I., Ald., Pamel., Barraeus, Gangn.: meritum fuit delictorum. 5) Ies. 6, 10. 6) Cod. Fuld. ostendens se esse filium et illum olim a deo praedicatum, et ad omnium salutem natum verbum dei illud etc., et omissis verbis: eundem qui — fecisset.

primogenitum, virtute et ratione comitatum, et spiritu fultum[1]), eundem, qui verbo omnia et faceret et fecisset. Ad doctrinam vero eius, qua revincebantur magistri primoresque Iudaeorum, ita exasperabantur, maxime quod ad eum ingens multitudo deflecteret, ut postremo oblatum Pontio Pilato Syriam tunc ex parte Romana[2]) procuranti, violentia suffragiorum in crucem[3]) dedi sibi extorserint. Praedixerat et ipse ita facturos. Parum hoc, si non et prophetae retro. Et tamen suffixus[4]) spiritum cum verbo sponte dimisit, praevento carnificis officio. Eodem momento dies, medium orbem signante sole, subducta est. Deliquium utique putaverunt, qui id quoque super Christo praedicatum non scierunt; [ratione non deprehensa, negaverunt;][5]) et tamen eum mundi casum relatum in arcanis[6]) vestris habetis. Tunc Iudaei detractum et sepulcro conditum magna etiam militaris custodiae diligentia circumsederunt, ne, quia praedixerat tertia die resurrecturum se a morte, disciupli furto amoliti cadaver fallerent suspectos. Sed ecce die tertia concussa repente terra, et mole revoluta, quae obstruxerat sepulcrum, et custodia pavore disiecta, nullis apparentibus discipulis, nihil in sepulcro repertum est, praeterquam exuviae sepulti. Nihilominus tamen primores, quorum intererat et scelus divulgare, et populum vectigalem et famularem sibi a fide revocare, surreptum a discipulis iactitaverunt. Nam nec ille se in vulgus eduxit, ne impii errore liberarentur, ut et fides, non mediocri praemio destinata, difficultate constaret. Cum discipulis autem quibusdam apud Galilaeam Iudaeae regionem ad quadraginta dies egit, docens eos quae docerent. Dehinc ordinatis eis ad officium praedicandi per orbem, circumfusa nube in coelum est ereptus, multo verius quam apud vos asseverare de Romulo[7]) Proculi solent. Ea

---

1) Rhen., Her., Gangn.: instructum, cod. Lugd. suffultum. 2) Cod. Lugd. ex plebe Romana, Fuld. ex parte Romanam. 3) Ita cod. Fuld.; alii: in cr. Iesum dedi. 4) Edd. ante Rigaltium et Hav.: prophetae retro etiam. Tamen suffixus multa mortis illius propria ostendit insignia. Nam spiritum etc. Vv. multa — Nam in cod. Fuld. desunt. Rig. emend. Et tandem suff. 5) Vv. uncis inclusa in solo cod. Fuld. addita leguntur. 6) Ita Rig. et Hav. e cod. Fuld.; ceteri: in archivis. 7) Cod. Fuld. Rig. et Hav. Romulis.

omnia super Christo Pilatus, et ipse iam pro sua conscientia Christianus Caesari tum Tiberio nuntiavit. Sed et Caesares credidissent super Christo, si aut Caesares non essent seculo necessarii, aut si et Christiani potuissent esse Caesares. Discipuli quoque diffusi per orbem, ex praecepto magistri dei paruerunt, qui et ipsi a Iudaeis insequentibus multa perpessi, utique pro fiducia veritatis libenter, Romae postremo per Neronis saevitiam, sanguinem Christianum seminaverunt. Sed monstrabimus vobis idoneos testes Christi, ipsos illos, quos adoratis. Multum est, si eos adhibeam, ut credatis Christianis, propter quos non creditis Christianis. Interim hic est ordo nostrae institutionis, hunc edidimus et sectae et nominis censum cum suo auctore. Nemo iam infamiam incutiat, nemo aliud existimet, quia nec fas est ulli de sua religione mentiri. Ex eo enim, quod aliud a se coli dicit, quam colit, negat quod colit, et culturam et honorem [1]) in alterum transfert, et transferendo iam non colit quod negavit. Dicimus, et palam dicimus, et vobis torquentibus lacerati et cruenti vociferamur: Deum colimus per Christum. Illum hominem putate, per eum et in eo se cognosci vult deus et coli. Ut autem Iudaeis respondeam, et ipsi deum per [hominem] [2]) Moysen colere didicerunt; ut Graecis occurram, Orpheus Pieriae, Musaeus Athenis, Melampus Argis, Trophonius Boeotiae initiationibus homines obligaverunt; ut ad vos quoque dominatores gentium adspiciam, homo fuit Pompilius Numa, qui Romanos operosissimis superstitionibus oneravit. Licuerit et Christo commentari divinitatem rem propriam; non qui rupices et adhuc feros homines multitudine tot numinum demerendorum attonitos efficiendo ad humanitatem temperaret, quod Numa; sed qui iam expolitos et ipsa urbanitate deceptos in agnitionem veritatis ocularet. Quaerite ergo, si vera sit ista divinitas Christi. Si ea est, qua cognita ad bonum quis reformetur, sequitur, ut falsa renuntietur quaevis alia contraria comperta; inprimis illa omni ratione, quae delitescens sub nominibus

---

1) In cod. Fuld. desunt vv. et culturam, in cod. Agob. in honorem. Utrumque videtur ab interprete adiectum esse. 2) Cod. Fuld. et Hav. per Moysem.

et imaginibus mortuorum, quibusdam signis et miraculis et oraculis fidem divinitatis operatur.

22. Atque adeo dicimus, esse substantias quasdam spiritales; nec nomen novum est. Sciunt daemonas philosophi, Socrate ipso ad daemonii arbitrium exspectante. Quidni? cum et ipsi daemonium adhaesisse a pueritia dicatur, dehortatorium plane a bono. Daemonas [1]) sciunt poetae, etiam vulgus indoctum in usum maledicti frequentat, nam et Satanam [2]), principem huius mali generis, proinde de propria conscientia animae eadem ex sacramenti voce pronuntiat. Angelos quoque etiam Plato non negavit; utriusque nominis testes esse vel magi asserunt. [3]) Sed quomodo de angelis quibusdam sua sponte corruptis corruptior gens daemonum evaserit damnata a deo cum generis auctoribus, et cum eo quem diximus principe, apud litteras sanctas ordine cognoscitur. Nunc de operatione eorum satis erit exponere. Operatio eorum est hominis eversio, sic malitia spiritalis a primordio auspicata est in hominis exitium. Itaque corporibus quidem et valetudines infligunt et aliquos casus acerbos, animae vero repentinos et extraordinarios per vim excessus. Suppetit illis ad utramque substantiam hominis adeundam mira subtilitas et tenuitas sua. Multum spiritalibus viribus licet, ut invisibiles et insensibiles in effectu potius quam in actu suo appareant. Si poma, si fruges nescio quod aurae latens vitium in flore praecipitat, in germine exanimat, in pubertate convulnerat, ac si caeca ratione tentatus aër pestilentes haustus suos offundit: eadem igitur obscuritate contagionis adspiratio daemonum et angelorum mentis quoque corruptelas agit furoribus et amentiis foedis, aut saevis libidinibus cum erroribus variis; quorum iste potissimus, quo deos istos captis et circumscriptis hominum mentibus commendat, ut et sibi pabula propria nidoris et sanguinis procuret simulacris et imaginibus oblata, et quae illis accuratior pascua est, hominem a cogitatu verae divinitatis aver-

---

1) Wouw. e ms. et Rig. Daemonas; ceteri: Omnes. 2) Hav. et alii: frequentat Satanam. Sed vv. nam et, quae in codd. Gorz. et Lugd. leguntur, nec supervacua nec eiicienda. 3) Sic cod. Fuld.; Rhen., Pam. aliique: vel magos asserunt; cod. Put. vel magi adsunt, quod receperunt Rig., Hav., Seml.

tant praestigiis falsae divinationis. [1]) Quas et ipsas quomodo operentur, expediam. Omnis spiritus ales est. Hoc angeli et daemones. Igitur momento ubique sunt. Totus orbis illis locus unus est; quid ubique geratur, tam facile sciunt, quam enuntiant. Velocitas divinitas creditur, quia substantia ignoratur. Sic et auctores interdum videri volunt eorum, quae annuntiant; et sunt plane malorum nonnunquam, bonorum tamen nunquam. Dispositiones etiam dei et tunc prophetis concionantibus exceperunt et nunc lectionibus resonantibus carpunt. Ita et hinc sumentes quasdam temporum sortes aemulantur divinitatem, dum furantur divinationem. In oraculis autem quo ingenio ambiguitates temperent in eventus, sciunt Croesi, sciunt Pyrrhi. Ceterum testudinem decoqui cum carnibus pecudis Pythius eo modo renuntiavit, quo supra diximus; momento apud Lydiam fuerat. Habent de incolatu aëris et de vicinia siderum et de commercio nubium coelestes sapere paraturas, ut et pluvias, quas iam sentiunt, repromittant. Venefici [2]) plane et circa curas valetudinum. Laedunt enim primo, dehinc remedia praecipiunt ad miraculum nova, sive contraria, post quae desinunt laedere, et curasse creduntur. Quid ergo de ceteris ingeniis vel etiam viribus fallaciae spiritalis edisseram? phantasmata Castorum, et aquam cribro gestatam, et navem cingulo promotam, et barbam tactu irrufatam; ut numina lapides crederentur, et deus verus non quaereretur. [3])

23. Porro si et magi phantasmata edunt, et iam defunctorum infamant animas; si pueros in eloquium oraculi elidunt [4]), si multa miracula circulatoriis praestigiis ludunt, si et somnia immittunt habentes semel invitatorum angelorum et daemonum assistentem sibi potestatem, per quos et caprae et mensae divinare consueverunt; quanto magis illa potestas de suo arbitrio et pro suo negotio studeat

---

1) Codd. plerique a cogitatu vel e cogitatu, Rig. a recogitatu, Hav. recogitatu. Ante v. hominem inseruit Rhen. qua, Herald.: quam ut, Rig.: nisi ut, addito post divinationis interrogandi signo. 2) Cod. Fuld. Venefici; ceteri: Benefici. 3) Cod. Fuld.: non qua effecerint, unde Haverc. suspicatus est, veram esse scripturam: non quaereretur, effecerunt. 4) Ita Codd. Fuld., Lugd. et Heraldi, edd. Rig., Hav., Seml. et Ritteri. Reliqui omnes: inclamant — eliciunt.

totis viribus operari, quod alienae praestat negotiationi? Aut si eadem et angeli et daemones operantur, quae et dii vestri; ubi est ergo praecellentia divinitatis, quae utique superior omni potestate credenda est?[1]) Non ergo dignius praesumetur, ipsos esse, qui se deos faciant, cum eadem edant, quae faciant deos credi, quam pares angelis et daemonibus deos esse? Locorum differentia distinguitur, opinor, ut a templis deos aestimetis[2]), quos alibi deos non dicitis; ut aliter dementire videatur, qui sacras turres pervolat, aliter qui tecta viciniae transilit; et alia vis pronuntietur in eo qui genitalia vel lacertos, alia in eo qui sibi gulam prosecat. Compar exitus furoris, et una ratio est instigationis. Sed hactenus verba, iam hinc demonstratio rei ipsius, qua ostendemus unam esse utriusque nominis qualitatem. Edatur hic aliquis sub tribunalibus vestris, quem daemone agi constet. Iussus a quolibet Christiano loqui spiritus ille, tam se daemonem confitebitur de vero, quam alibi deum de falso. Aeque producatur aliquis ex iis, qui de deo pati existimantur, qui aris inhalantes numen de nidore concipiunt, qui ructando curantur[3]), qui anhelando profantur. Ista ipsa Virgo Coelestis pluviarum pollicitatrix, iste ipse Aesculapius medicinarum demonstrator, alia die morituris Socordio et Thanatio et Asclepiodoto vitae sumministrator, nisi se daemones confessi fuerint, Christiano mentiri non audentes, ibidem illius Christiani procacissimi sanguinem fundite. Quid isto opere manifestius? quid hac probatione fidelius? simplicitas veritatis in medio est; virtus illi sua assistit; nihil suspicari licebit. Magia aut aliqua eiusmodi fallacia fieri dicetis?[4]) si oculi vestri et aures permiserint vobis. Quid autem inniti potest adversus id, quod ostenditur nuda

---

1) Sic cod. Fuld., ceteri: quam utique superiorem — credendum est. 2) Wouwer. e ms. et Haverc. distinguit; cod. Fuld. distinguit, opinor, ut in templis etc. Latinius et Rigalt. aestimetis, ceteri: existimetis. 3) Ita codd. omnes; Rig. emend. conantur, Hav. curvantur. Nescio an scribendum sit: occupantur vel occursant. 4) Rhen. aliique: licebit, magica — fieri. Dictis non stetis, si etc. Rig. et Hav. receperunt scripturam cod. Fuld.; cod. Bongarsii: magia — fieri dictis. Non dicetis, si etc., codd. Put., Lugdd. et Agob. fieri dicitis. Non dicetis, si etc.

sinceritate? Si altera parte vere dei sunt, cur sese daemonia mentiuntur? an ut nobis obsequantur? Iam ergo subiecta est Christianis divinitas vestra; nec utique divinitas deputanda est, quae subdita est homini, et si quid ad dedecus facit, aemulis suis. Si altera parte daemones sunt vel angeli, cur se alibi pro diis agere respondent? Nam sicut illi, qui dii habentur, daemones se dicere noluissent, si vere dii essent, scilicet ne de maiestate se deponerent: ita et isti, quos directo daemones nostis, non auderent alibi pro diis agere, si aliqui omnino dii essent, quorum nominibus utuntur; vererentur enim abuti maiestate superiorum sine dubio et timendorum. Adeo nulla est divinitas ista quam tenetis, quia si esset, neque a daemoniis affectaretur[1]), neque a diis negaretur. Cum ergo utraque pars concurrit in confessionem, deos esse negans, agnoscite unum genus esse, id est daemonas. Verum utrobique[2]) iam deos quaerite; quos enim praesumpseratis, daemonas esse cognoscitis. Eadem vero opera nostra ab eisdem diis vestris non tantum hoc detegentibus, quod neque ipsi dii sint neque ulli alii, etiam illud in continenti cognoscitis, qui sit vere deus, et an ille, et an unicus, quem Christiani profitemur, et an ita credendus colendusque, ut fides, ut disciplina disposita est Christianorum. Dicent ibidem: ecquis ille Christus cum sua fabula? si homo communis conditionis, si magus, si post mortem de sepulcro a discipulis surreptus, si nunc denique penes inferos, si non in coelis potius, et inde venturus cum totius mundi motu, cum horrore orbis, cum planctu omnium, sed non Christianorum, ut dei virtus et dei spiritus et sermo et sapientia et ratio et dei filius. Quodcunque ridetis, rideant et illi vobiscum; negent Christum omnem ab aevo animam restituto corpore iudicaturum. Dicant hoc pro tribunali, si forte, Minoën et Radamanthum secundum consensum Platonis et poetarum esse sortitos; suae saltem ignominiae et damnationis notam refutent: renuant se immundos spiritus esse, quod vel ex pabulis eorum sanguine

---

1) Rhenan. aliique: affectaretur in confessione etc., quae duo vv. interpretationis causa adscripta deleverunt Rig. et Hav.
2) Fr. Iunius, Hav., Seml. et Ritt. distinguunt: daemonas: verum, utrobique. Iam deos etc.

et fumo et putidis rogis pecorum et impuratissimis linguis ipsorum vatum intelligi debuit; renuant ob malitiam praedamnatos se in eundem iudicii diem cum omnibus cultoribus et operatoribus[1]) suis. Atqui omnis haec nostra in illos dominatio et potestas de nominatione Christi valet, et de commemoratione eorum, quae sibi a deo per arbitrum Christum imminentia exspectant. Christum timentes in deo, et deum in Christo, subiiciuntur servis dei et Christi. Ita de contactu deque afflatu nostro, contemplatione et repraesentatione ignis illius correpti, etiam de corporibus nostro imperio excedunt inviti et dolentes, et vobis praesentibus erubescentes. Credite illis, cum verum de se loquuntur, qui mentientibus creditis. Nemo ad suum dedecus mentitur, quin potius ad honorem. Magis fides prona est adversus semetipsos confitentes, quam pro semetipsis negantes. Haec denique testimonia deorum vestrorum Christianos facere consueverunt, quia plurimum illis credendo Christo domino credimus. Ipsi litterarum nostrarum fidem accendunt, ipsi spei nostrae fidentiam aedificant. At colitis illos, quod sciam, etiam de sanguine Christianorum. Nollent itaque vos tam fructuosos, tam officiosos sibi amittere, vel ne a vobis quandoque Christianis fugentur, si illis sub Christiano, volente vobis veritatem probare, mentiri liceret.

24. Omnis ista confessio illorum, qua se deos negant esse, quaque non alium deum respondent praeter unum, cui nos mancipamur, satis idonea est ad depellendum crimen laesae publicae et maxime Romanae religionis.[2]) Si enim non sunt dei pro certo, nec religio pro certo est; si religio non est, quia nec dei pro certo, nec nos pro certo rei sumus laesae religionis. At e contrario in vos exprobratio resultabit, qui mendacium colentes, veram religionem veri dei non modo negligendo, quin insuper expugnando, in verum[3]) committitis crimen verae irreligiositatis. Nunc, ut constaret illos deos esse, nonne conceditis de aestimatione communi aliquem esse sublimiorem et potentiorem

1) Codd. Put. et Lugd., Rhen., Ald. et Fr. Iunius: operationibus. 2) Sic Haverc. ex auctoritate cod. Fuld.; ceteri: laesae maxime R. rel. 3) Ita cod. Fuld., Rig. et Hav.; cod. Lugd.: in vero; ceteri omnes: in deum.

velut principem mundi, perfectae potentiae et maiestatis? Nam et sic plerique disponunt divinitatem, ut imperium summae dominationis esse penes unum, officia eius penes multos velint; ut Plato Iovem magnum in coelo comitatum exercitu describit deorum pariter et daemonum. Itaque oportere et procurantes et praefectos et praesides pariter suspici.[1]) Et tamen quod facinus admittit, qui magis ad Caesarem promerendum et operam et spem suam transfert, nec appellationem dei ita ut imperatoris in alio quam principe confitetur, cum capitale esse iudicetur alium praeter Caesarem et dicere et audire? Colat alius deum, alius Iovem, alius ad coelum supplices manus tendat, alius ad aram Fidei, alius, si hoc putatis, nubes numeret orans, alius lacunaria, alius suam animam deo suo voveat, alius hirci. Videte enim ne et hoc ad irreligiositatis elogium concurrat, adimere libertatem religionis et interdicere optionem divinitatis, ut non liceat mihi colere quem velim, sed cogar colere quem nolim. Nemo se ab invito coli volet, ne homo quidem; atque adeo et Aegyptiis permissa est tam vanae superstitionis potestas, avibus et bestiis consecrandis, et capite damnandis, qui aliquem huiusmodi deum occiderit. Unicuique etiam provinciae et civitati suus deus est, ut Syriae Atargatis, ut Arabiae Dusares, ut Noricis Belenus, ut Africae Coelestis, ut Mauritaniae Reguli sui. Romanas, ut opinor, provincias edidi, nec tamen Romanos deos earum, quia Romae non magis coluntur, quam qui per ipsam quoque Italiam municipali consecratione censentur: Casiniensium Delventinus[2]), Narniensium Visidianus, Aesculanorum Ancharia, Volsiniensium Nortia, Ocriculanorum Valentia, Sutrinorum Hostia, Faliscorum in honorem patris Curis, unde accepit cognomen, Iuno. Sed nos soli arcemur a religionis proprietate. Laedimus Romanos nec Romani habemur, quia non Romanorum deum

---

1) Rhen. aliique suscipi. 2) Haec est scriptura cod. Fuldensis, quam probavit Haverc. Nam pro Casiniensium alii: Casianensium, Casianentium, Crustuminiensium, — pro Delv. al. Belventinus, — pro Narn. Vis. al. Narnensium Viridianus — pro Aesc. al. Asculanorum (Reinesius coni. Faesulanorum) — pro Nortia al. Norsia, Norcia, Nursia, Nurscia, Nersia, — pro Ocric. al. Otriculanorum, Cericulanorum, — pro Sutr. Hostia al. Sutr. Nortia.

colimus. Bene quod omnium deus est, cuius velimus aut nolimus omnes sumus. Sed apud vos quodvis colere ius est, praeter verum deum, quasi non hic magis omnium sit deus, cuius omnes sumus.

25. Satis mihi quidem videor probasse de falsa et vera divinitate, cum demonstravi, quemadmodum probatio consistat, non modo disputationibus nec argumentationibus, sed ipsorum etiam testimoniis, quos deos creditis, ut nihil iam ad hanc caussam sit retractandum. Quoniam tamen Romani nominis proprie mentio occurrit, non omittam congressionem, quam provocat illa praesumptio dicentium Romanos pro merito religiositatis diligentissimae in tantum sublimitatis elatos, ut orbem occuparint, et adeo deos esse, ut praeter ceteros floreant, qui illis officium praeter ceteros faciant. Scilicet ista merces Romanis a diis[1]) pro gratia expensa est, Sterculius, et Mutunus[2]), et Larentina provexit imperium. Peregrinos enim deos non putem extraneae genti magis fautum voluisse quam suae, et patrium solum, in quo nati, adulti, nobilitati, sepultique sunt, transfretanis dedisse. Viderit Cybele, si urbem Romanam ut memoriam Troiani generis adamavit, vernaculi sui scilicet adversus Achivorum arma protecti, si ad ultores transire prospexit, quos sciebat Graeciam Phrygiae debellatricem subacturos. Itaque maiestatis suae in urbem collatae grande documentum nostrae etiam aetati proposuit, cum Marco Aurelio apud Sirmium reipublicae exempto, die decimo sexto Kalendarum Aprilium, Archigallus ille sanctissimus, die nono Kalend. earundem, quo sanguinem impurum, lacertos quoque castrando libabat, pro salute imperatoris Marci iam intercepti solita aeque imperia mandavit. O nuntios tardos, o somniculosa diplomata, quorum vitio excessum imperatoris non ante Cybele cognovit, ne deam talem riderent Christiani. Sed non statim et Iupiter Cretam suam Romanis fascibus concuti sineret, oblitus antrum illud Idaeum, et aera Corybantia, et iucundissimum illic nutricis suae odorem. Nonne omni Capitolio tumulum illum suum praeposuisset, ut ea potius orbi terra praecelle-

1) Fr. Iun. Rig. et Hav. a Rom. diis; Cod. Fuld. Scil. ista merces Romano nomini a deis praerogativa exp. est.
2) Al. Sterculus, Stercutius — Mutinus, Mucunius.

ret, quae cineres Iovis texit? Vellet Iuno Punicam urbem posthabita Samo dilectam ab Aeneadarum utique genere deleri? Quod si

Hic illius arma,
Hic currus fuit, hoc regnum dea gentibus esse,
Si qua fata sinant, iam tum tenditque fovetque: [1])

Misera illa coniunx Iovis et soror adversus fata non valuit plane:

Fato stat Iupiter ipse.

Nec tantum tamen honoris Romani dicaverunt fatis dedentibus sibi Carthaginem adversus destinatum votumque Iunonis, quantum prostitutissimae lupae Larentinae. Plures deos vestros regnasse certum est. Igitur si conferendi imperii tenent potestatem, cum ipsi regnarent, a quibus acceperant eam gratiam? quem coluerat Saturnus et Iupiter? aliquem opinor Sterculium, [sed Romae postea] cum indigenis suis. Etiam si qui non regnarunt, tamen regnabatur ab aliis nondum cultoribus suis, ut qui nondum dii habebantur. Ergo aliorum est regnum dare, quia regnabatur multo ante quam isti dii inciderentur. Sed quam vanum est fastigium Romani nominis religiositatis meritis deputare, cum post imperium sive adhuc regnum [auctis iam rebus] religio profecerit. Nam etsi a Numa concepta est curiositas superstitiosa, nondum tamen aut simulacris aut templis res divina apud Romanos constabat; frugi religio et pauperes ritus, et nulla Capitolia certantia coelo, sed temeraria de cespite altaria, et vasa adhuc Samia, et nidor ex illis, et deus ipse nusquam. Nondum enim tunc ingenia Graecorum atque Tuscorum fingendis simulacris urbem inundaverant. Ergo non ante religiosi Romani, quam magni; ideoque non ob hoc magni, quia religiosi. Atqui quomodo ob religionem magni, quibus magnitudo de irreligiositate provenit! Ni fallor enim, omne regnum vel imperium bellis quaeritur et victoriis propagatur. Porro bella et victoriae captis et eversis plurimum urbibus constant. Id negotium sine deorum iniuria non est. Eaedem strages moenium et templorum, pares caedes civium et sacerdotum, nec dissimiles rapinae sacrarum divitiarum et

1) Virg. Aen. I, 16 sqq.

profanarum. Tot igitur sacrilegia Romanorum, quot trophaea; tot de diis, quot de gentibus triumphi; tot manubiae, quot manent adhuc simulacra captivorum deorum. Et ab hostibus ergo suis sustinent adorari, et illis imperium sine fine decernunt, quorum magis iniurias quam adolationes remunerasse debuerant. Sed qui nihil sentiunt, tam impune laeduntur, quam frustra coluntur. Certe non potest fidei convenire, ut religionis meritis excrevisse videantur, qui, ut suggessimus, religionem aut laedendo creverunt, aut crescendo laeserunt. Etiam illi, quorum regna conflata sunt in imperii Romani summam, cum ea amitterent, sine religionibus non fuerunt.

26. Videte igitur, ne ille regna dispenset, cuius est et orbis qui regnatur, et homo ipse qui regnat; ne ille vices dominationum ipsis temporibus in seculo ordinarit, qui ante omne tempus fuit et seculum corpus temporum fecit; ne ille civitates extollat aut deprimat, sub quo fuit aliquando sine civitatibus genus hominum. Quid erratis? prior est quibusdam diis suis silvestris Roma; ante regnavit, quam tantum ambitumCapitolii exstrueret. [1]) Regnaverunt et Babylonii ante pontifices, et Medi ante quindecemviros, et Aegyptii ante Salios, et Assyrii ante Lupercos, et Amazones ante virgines Vestales. Postremo si Romanae religiones regna praestant, nunquam retro Iudaea regnasset despectrix communium istarum divinitatum, cuius et deum victimis, et templum donis, et gentem foederibus aliquamdiu Romani [2]) honorastis, nunquam dominaturi eius, si non ultimo deliquisset in Christum. [3])

27. Satis haec adversus intentionem laesae religionis ac [4]) divinitatis, quo non videamur laedere eam, quam ostendimus non esse. Igitur provocati ad sacrificandum obstruimus gradum pro fide conscientiae nostrae, qua certi sumus, ad quos ista perveniant officia sub imaginum prostitutione et humanorum nominum consecratione. Sed qui-

---

1) Codd. omnes exstrueretur; Rhen. et Rig. exstrueret. Nescio an scribendum sit: tanto ambitu Capitolium exstrueretur. 2) V. Romani delevit Rig., Wouwer e ms. aliquando, o Romani, hon. 3) Sic leg. in codd. Fuld. et Agob.; in ceteris: si deo non deliquisset, ultimo in Christum. 4) Vv. religionis ac Haverc. addidit e cod. Fuld.

dam dementiam existimant, quod cum possimus et sacrificare in praesenti, et illaesi abire manente apud animum proposito, obstinationem saluti praeferamus. Datis scilicet consilium, quo vobis abutamur; sed agnoscimus, unde talia suggerantur, quis totum hoc agitet, et quomodo nunc astutia suadendi nunc duritia saeviendi ad constantiam nostram deiiciendam operetur. Ille scilicet spiritus daemoniacae et angelicae paraturae, qui noster ob divortium aemulus et ob dei gratiam invidus, de mentibus vestris adversus nos proeliatur, occulta inspiratione, modulatis et subornatis ad omnem, quam in primordio exorsi sumus, et iudicandi perversitatem et saeviendi iniquitatem. Nam licet subiecta sit nobis tota vis daemonum et eiusmodi spirituum, ut nequam tamen servi metui nonnunquam contumaciam miscent, et laedere gestiunt quos alias verentur: odium enim etiam timor inspirat; praeterquam quod desperata conditio eorum ex praedamnatione solatium reputat fruendae interim malignitatis de poenae mora. Et tamen apprehensi subiguntur et conditioni suae succidunt, et quos de longinquo oppugnant, de proximo obsecrant. Itaque dum vice [1]) rebellantium ergastulorum, sive carcerum, vel metallorum, vel hoc genus poenalis servitutis erumpunt adversus nos, in quorum potestate sunt, certi et impares se esse et hoc magis perditos [2]): ingratis resistimus ut aequales, et repugnamus perseverantes in eo quod oppugnant, et illos nunquam magis detriumphamus, quam quum pro fidei obstinatione damnamur.

28. Quoniam autem facile iniquum videretur, liberos homines invitos urgeri ad sacrificandum (nam et alias divinae rei faciundae libens animus indicitur): certe ineptum existimaretur, si quis ab alio cogeretur ad honorem deorum, quos ultro sui caussa placare deberet, ne prae manu esset iure libertatis dicere: Nolo mihi Iovem propitium; tu, quis es? me conveniat Ianus iratus ex qua velit fronte; quid tibi mecum est? Formati estis ab iisdem utique spiritibus, ut nos pro salute imperatoris sacrificare cogatis, et imposita est tam vobis necessitas cogendi, quam nobis obligatio periclitandi. Ventum est igitur ad secundum ti-

---

1) repugnantium et add. codd. Fuld. et Hav. 2) Hav. e codd. Lugdd. proditos; ceteri: perditos.

tulum laesae augustioris maiestatis, siquidem maiore formidine et callidiore timiditate Caesarem observatis, quam ipsum de Olympo Iovem, et merito si sciatis. Quis enim ex viventibus non quolibet mortuo tuo potior [1])? Sed nec hoc vos ratione facitis potius quam respectu praesentaneae potestatis, adeo et in isto irreligiosi erga deos vestros deprehendimini, qui plus timoris humano dominio dicatis. Citius denique apud vos per omnes deos, quam per unum genium Caesaris peieratur.

29. Constet igitur prius, si isti, quibus sacrificatur, salutem imperatori vel cuilibet homini impertiri possunt, et ita nos crimini addicite. Si angeli aut daemones substantia pessimi spiritus beneficium aliquod operantur, si perditi conservant, si damnati liberant, si denique (quod in conscientia vestra est) mortui vivos tuentur: iam utique suas primo statuas et imagines et aedes tuerentur, quae, opinor Caesarum milites excubiis suis salva praestant. Puto autem, hae ipsae materiae de metallis Caesarum veniunt, et tota templa de nutu Caesaris constant. Multi denique dii habuerunt Caesarem iratum. Facit ad caussam, si et propitium, cum illis aliquid aut liberalitatis aut privilegii, confert. Ita qui sunt in Caesaris potestate, cuius et toti sunt, quomodo habebunt salutem Caesaris in potestate, ut eam praestare posse videantur, quam facilius ipsi a Caesare consequantur? Ideo ergo committimus in maiestatem imperatorum, quia illos non subiicimus rebus suis; quia non ludimus de officio salutis eorum, qui eam non putamus in manibus esse plumbatis. Sed vos religiosi, qui eam quaeritis ubi non est, petitis a quibus dari non potest, praeterito eo in cuius est potestate. Insuper eos debellatis, qui eam sciunt petere, qui etiam possunt impetrare, dum sciunt petere. [2])

30. Nos enim pro salute imperatorum deum invocamus aeternum, deum verum, deum vivum, quem et ipsi imperatores propitium sibi praeter ceteros malunt. Sciunt,

---

1) Wouwer. e ms. et Scalig. mortuo potior? Haverc.: Quid enim? (ex coniect. Rigalt.) ex viventibus quilibet non omni mortuo potior? Herald. ex viv. non quilibet mortuo potior? Pamel. aliique: ex viv. non cuilibet mortuo potior? 2) Vv. qui etiam possunt — petere desunt in codd. Agob. et Lugd I.

quis illis dederit imperium; sciunt, qua homines, quis et animam; sentiunt, eum deum esse solum, in cuius solius potestate sunt, a quo sunt secundi, post quem primi, ante omnes et super omnes deos. Quidni? cum super omnes homines [1]), qui utique vivunt et mortuis antistant. Recogitant, quousque vires imperii sui valeant, et ita deum intelligunt; adversus quem valere non possunt, per eum valere se cognoscunt. Coelum denique debellet imperator, coelum captivum triumpho suo invehat, coelo mittat excubias, coelo vectigalia imponat. Non potest; ideo magnus est, quia coelo minor est. Illius enim est ipse, cuius et coelum est et omnis creatura. Inde est imperator, unde est et homo antequam imperator; inde potestas illi, unde et spiritus. Illuc suspicientes Christiani manibus expansis, quia innocuis, capite nudo, quia non erubescimus, denique sine monitore, quia de pectore oramus. Precantes sumus omnes semper pro omnibus imperatoribus, vitam illis prolixam, imperium securum, domum tutam, exercitus fortes, senatum fidelem, populum probum, orbem quietum, et quaecunque hominis et Caesaris vota sunt. Haec ab alio orare non possum, quam a quo scio me consecuturum, quoniam et ipse est qui solus praestat, et ego sum cui impetrare debetur, famulus eius, qui eum solum observo [2]), qui propter disciplinam eius occidor, qui ei offero opimam et maiorem hostiam, quam ipse mandavit, orationem de carne pudica, de anima innocenti, de spiritu sancto profectam. Non grana thuris unius assis, Arabicae arboris lacrimas, nec duas meri guttas, nec sanguinem reprobi bovis mori optantis, et post omnia inquinamenta etiam conscientiam spurcam: ut mirer, cum hostiae probentur penes vos a vitiosissimis sacerdotibus, cur praecordia potius victimarum, quam ipsorum sacrificantium examinentur. Sic itaque nos ad deum expansos ungulae fodiant, cruces suspendant, ignes lambant, gladii guttura detruncent, bestiae

---

1) In cod. Fuld. et Rhenani edit. desiderantur vv. Quidni — homines. Cod. Lugd. I. et Gelen.: deos homines qui etc., Aldus: Qui diu cum etc. — Loco vocc. vivunt et Hav. e cod. Fuld. viventes. 2) Rhen., Gel., Gangnaeus: eum solum; ceteri: solus. In sqq. Hav. e cod. Fuld. pro disciplina. Vv. qui propter disc. e. occidor non leguntur in edd. Rhen., Aldi, Heraldi et cod. Lugd. II.

insiliant; paratus est ad omne supplicium ipse habitus orantis Christiani. Hoc agite, boni praesides, extorquete animam deo supplicantem pro imperatore. Hic erit crimen, ubi veritas est dei et devotio.[1])

31. Adulati nunc sumus imperatori, et mentiti vota, quae diximus, ad evadendam scilicet vim. Plane proficit ista fallacia. Admittitis enim nos probare quodcunque defendimus. Qui ergo putaveris, nihil nos de salute Caesarum curare, inspice dei voces, litteras nostras, quas neque ipsi supprimimus et plerique casus ad extraneos transferunt. Scito ex illis, praeceptum esse nobis ad redundantiam benignitatis, etiam pro inimicis deum orare, et persecutoribus nostris bona precari. Qui magis inimici et persecutores Christianorum, quam de quorum maiestate convenimur in crimen? Sed etiam nominatim atque manifeste: Orate, inquit[2]), pro regibus, et pro principibus, et potestatibus, ut omnia tranquilla sint vobis. Cum enim concutitur imperium, concussis etiam ceteris membris eius, utique et nos, licet extranei a turbis[3]), in aliquo loco casus invenimur.

32. Est et alia maior necessitas nobis orandi pro imperatoribus, etiam pro omni statu imperii rebusque Romanis, qui vim maximam universo orbi imminentem, ipsamque clausulam seculi acerbitates horrendas comminantem Romani imperii commeatu scimus retardari. Ita quae nolumus experiri, ea dum precamur differri, Romanae diuturnitati favemus. Sed et iuramus, sicut non per genios Caesarum, ita per salutem eorum, quae est augustior omnibus geniis. Nescitis genios daemonas dici, et inde diminutiva voce daemonia? Nos iudicium dei suspicimus in imperatoribus, qui gentibus illos praefecit. Id in eis scimus esse, quod deus voluit, ideoque et salvum volumus esse, quod deus voluit[4]), et pro magno id iuramento habemus. Ceterum daemonas, id est genios, adiurare con-

---

1) Ita cod. Fuld.; alii: veritas et dei devotio est. Totam sententiam: Hic erit — devotio, delevit Rigalt. 2) 1 Tim. 2, 2. 3) Ita legitur in cod. Fuld. et in edd. Rig. et Hav., reliquae omnes: a turbis aestimemur. 4) Vv. ideoque — voluit Pamel. e codd. et Rigalt. ex Fuld. recepit; in reliquis libris et scriptis et edd. desiderantur.

suevimus, ut illos de hominibus exigamus, non deierare, ut illis honorem divinitatis conferamus.

33. Sed quid ego amplius de religione atque pietate Christiana in imperatorem? quem necesse est suspiciamus ut eum, quem dominus noster elegerit. Et merito dixerim, noster est magis Caesar, ut a nostro deo constitutus. Itaque et in eo [1]) plus ego illi operor in salutem, non solum quod eam ab eo postulo, qui potest praestare, aut quod talis postulo, qui merear impetrare, sed etiam quod temperans maiestatem Caesaris infra deum magis illum commendo deo, cui soli subiicio. Subiicio autem, cui non adaequo. Non enim deum imperatorem dicam, vel quia mentiri nescio, vel quia illum deridere non audeo, vel quia nec ipse se deum volet dici. Si homo sit, interest hominis deo cedere; satis habeat appellari imperator. Grande et hoc nomen est, quod a deo traditur. Negat illum imperatorem, qui deum dicit. Nisi homo sit, non est imperator. Hominem se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru admonetur. Suggeritur enim ei a tergo: respice post te, hominem memento te. Et utique hoc magis gaudet tanta se gloria coruscare, ut illi admonitio conditionis suae sit necessaria. [Minor erat, si tunc deus diceretur, quia non vere diceretur.] [2]) Maior est, qui revocatur, ne se deum existimet.

34. Augustus imperii formator, ne dominum quidem dici se volebat; et hoc enim dei est cognomen. Dicam plane imperatorem dominum, sed more communi, sed quando non cogor, ut dominum dei vice dicam. Ceterum liber sum illi; dominus enim meus unus est, deus omnipotens et aeternus, idem qui et ipsius. Qui pater patriae est, quomodo dominus est? Sed est gratius [3]) nomen pietatis, quam potestatis; etiam familiae magis patres, quam domini vocantur. Tanto abest, ut imperator deus debeat dici, quod non potest credi non modo turpissima, sed et perniciosa adulatione; tamquam si habens imperatorem, alterum

1) Wouwer. e ms. et in eo; Rhen., Ald., Gangnaeus: ut in eo, ceteri: ut meo. 2) Haec sententia, quae in ed. Ald. deest, non dubitat Haverc., quin sit a librario quodam illata. 3) Sic cod. Lugd. II. et ed. Ald.; alii: Sed et gr. est etc., s. sed et gr. nomen est etc., s. sed et gr. nomen etc.

appelles, nonne maximam et inexorabilem offensam contrahes eius, quem habuisti, etiam ipsi timendam, quem appellasti? Esto religiosus in deum, qui vis illum propitium imperatori. Desine alium deum colere vel credere, atque ita et hunc deum dicere, cui deo opus est. Si non de mendacio erubescit adulatio eiusmodi, hominem deum appellans, timeat saltem de infausto. Maledictum est ante apotheosin deum Caesarem nuncupare.[1])

35. Propterea igitur publici hostes Christiani, quia imperatoribus neque vanos neque mentientes neque temerarios honores dicant, quia verae religionis homines etiam sollemnia eorum conscientia potius quam lascivia celebrant. Grande videlicet officium, focos et toros in publicum educere, vicatim epulari, civitatem tabernae habitu abolefacere[2]), vino lutum cogere, catervatim cursitare ad iniurias, ad impudentias, ad libidinis illecebras. Siccine exprimitur publicum gaudium per dedecus publicum? Haeccine sollemnes dies principum decent, quae alios dies non decent? Qui observant disciplinam de Caesaris respectu, hi eam propter Caesarem deserent, et malorum morum licentia pietas erit, occasio luxuriae religio deputabitur? O nos merito damnandos! Cur enim vota et gaudia Caesarum casti et sobrii et probi expungimus? cur die laeto non laureis postes obumbramus? nec lucernis diem infringimus? Honesta res est sollemnitate publica exigente induere domui tuae habitum alicuius novi lupanaris. Velim tamen in hac quoque religione secundae maiestatis, de qua in secundum sacrilegium convenimur Christiani, non celebrando vobiscum sollemnia Caesarum, quo more celebrari nec modestia nec verecundia nec pudicitia permittunt, sed occasio voluptatis magis quam digna ratio persuasit, fidem et veritatem vestram demonstrare, ne forte et isthic deteriores Christianis deprehendantur, qui nos nolunt Romanos haberi, sed hostes principum Romanorum. Ipsos Quirites,

---

1) Codd. Agob., Lugd. uterque, et ed. Pamel. nuncupari. In cod. Fuld. haec vv. sequuntur: Scio te isto nomine male velle et male abominari, ut vivente adhuc imperatore deum appelles, quod nomen illi mortuum accidit. (Hav. corr. mortuo accedit). 2) Rhen., Gelen. et Scaliger: obolefacere; pro habitu Hav. scribere maluit halitu. Cod. Fuld.: civitatem in tabernae habitum demutare.

ipsam vernaculam septem collium plebem convenio, an alicui Caesari suo parcat illa lingua Romana? Testis est Tiberis, et scholae bestiarum. Iam si pectoribus ad translucendum quandam specularem materiam natura obduxisset, cuius non praecordia insculpta apparerent novi ac novi Caesaris scenam[1]) congiario dividundo praesidentis? etiam illa hora qua acclamant:

De nostris annis tibi Iupiter augeat annos.

Haec Christianus tam enuntiare non novit, quam de novo Caesare optare. Sed vulgus, inquis. Ut vulgus, tamen Romani, nec ulli magis depostulatores[2]) Christianorum, quam vulgus. Plane ceteri ordines pro auctoritate religiosi ex fide; nihil hosticum de ipso senatu, de equite, de castris, de palatiis ipsis spirat.[3]) Unde Cassii, et Nigri et Albini? unde qui inter duas laurus obsident Caesarem? unde qui faucibus[4]) eius exprimendis palaestricam exercent? unde qui armati palatium irrumpunt, omnibus Sigeriis[5]) atque Partheniis audaciores? De Romanis, nisi fallor, id est de non Christianis. Atque adeo omnes illi sub ipsa usque impietatis eruptione et sacra faciebant pro salute imperatoris, et genium eius deierabant, alii foris, alii intus, et utique publicorum hostium nomen Christianis dabant. Sed et qui nunc scelestarum partium socii aut plausores quotidie revelantur, post vindemiam parricidarum racematio superstes, quam recentissimis et ramosissimis laureis postes praestruebant? quam elatissimis et clarissimis lucernis vestibula enubilabant?[6]) quam cultissimis et superbissimis toris forum sibi dividebant? non ut gaudia publica celebrarent, sed ut vota propria iam edice-

---

1) Pamel. et Herald.: apparerent, Fr. Iunius e cod. Put.: apparent, ceteri: apparerent. Porro Gelen., Wouw., Gangn.: scena; Cod. Fuld. insculpta pareret novum ac novum Caesarem. Scena conceario dividundo praesidentem, e. i. h. quo reclamat. Scriver.: apparerent hac novi Caesaris scena. 2) Cod. Fuld. depopulatores. 3) Sic emend. Rig. et Hav.; reliqui omnes: spirant. 4) Rhen. et Aldus: fascibus. 5) Gel., Gangn., Herald.: Stephanis; codd. s. omnibus Sigeriis, s. omn. tot. Sig. Cf. Mart. epigr. 4, 78. 6) Hav. e cod. Fuld. nubilabant; Rig. et Iun. e cod. Put. nebulabant. In cod. Lugd. desunt vv. quam elat. — enubilabant.

rent,[1]) et in aliena sollemnitate exemplum atque imaginem spei suae inaugurarent, nomen principis in corde mutantes.[2]) Eadem officia dependunt et qui astrologos et aruspices et augures et magos de Caesarum capite consultant, quas artes ut ab angelis desertoribus proditas et a deo interdictas ne suis quidem caussis adhibent Christiani. Cui autem opus est perscrutari super Caesaris salute, nisi a quo aliquid adversus illam cogitatur vel optatur, aut post illam speratur et sustinetur? Non enim ea mente de caris consulitur, qua de dominis. Aliter curiosa est sollicitudo sanguinis, aliter servitutis.

36. Si haec ita sunt, ut hostes deprehendantur, qui Romani vocabantur, cur nos, qui hostes existimamur, Romani negamur? non possumus et Romani esse, et hostes non esse[3]), cum hostes reperiantur qui Romani habebantur? Adeo pietas et religio et fides imperatoribus dedita non in huiusmodi officiis consistit, quibus et hostilitas magis ad velamentum sui potest fungi, sed in iis moribus, quibus civilitas in imperatorem tam vere[4]), quam circa omnes necesse habet exhiberi. Neque enim haec opera bonae mentis solis imperatoribus debentur a nobis. Nullum bonum sub exceptione personarum administramus, quia nobis praestamus, qui non ab homine aut laudis, aut praemii expensum captamus, sed a deo exactore et remuneratore indifferentis benignitatis. Iidem sumus imperatoribus, qui et vicinis nostris. Male enim velle, male facere, male dicere, male cogitare de quoquam ex aequo vetamur. Quodcunque non licet in imperatorem, id nec in quemquam, quod in neminem, eo forsitan magis nec in ipsum, qui per deum tantus est.

37. Si inimicos, ut supra diximus, iubemur diligere, quem habemus odisse? Item si laesi vicem referre prohibemur, ne de facto pares simus, quem possumus laedere?

---

1) Rig. et Hav. edicerent in al. sol., et exemplum cet. Al. ediscerent; cod. Lugd. II. edisserent, ne in al. sol. et exemplum cet. 2) Rhen. et Gel.: imitantes, cod. Lugd. invitantes. 3) Pamel. aliique: et Romani non esse et hostes esse. 4) Hanc lectionem restituit Wouw. e Ms., cui assensi sunt Rig., Hav. aliique; edd. priores: quibus divinitas imperat, tam vere, quam cet. Hav. autem et Ritter transposuerunt vv. civilitas tam vere in imp., quam cet.

Nam de isto ipsi recognoscite. Quoties enim in Christianos desaevitis, partim animis propriis, partim legibus obsequentes? Quoties etiam praeteritis vobis suo iure nos inimicum vulgus invadit lapidibus et incendiis? Ipsis Bacchanalium furiis nec mortuis parcunt Christianis, quin illos de requie sepulturae, de asylo quodam mortis, iam alios, iam nec totos avellant, dissecent, distrahant. Quid tamen unquam denotastis de tam conspiratis, de tam animatis ad mortem usque pro iniuria repensatum, quando vel una nox pauculis faculis largiter ultionis posset operari, si malum malo dispungi penes nos liceret? Sed absit, ut aut igni humano vindicetur divina sectae, aut doleat pati, in quo probatur. Si enim hostes exsertos, non tantum vindices occultos agere vellemus, deesset nobis vis numerorum et copiarum? Plures nimirum Mauri et Marcomanni ipsique Parthi, vel quantaecunque unius tamen loci et suorum finium gentes, quam totius orbis. Hesterni[1]) sumus et vestra omnia implevimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum; sola vobis reliquimus templa. Possumus dinumerare exercitus vestros: unius provinciae plures erunt.[2]) Cui bello non idonei, non prompti fuissemus, etiam impares copiis, qui tam libenter trucidamur, si non apud istam disciplinam magis occidi liceret, quam occidere? Potuimus et inermes, nec rebelles, sed tantummodo discordes, solius divortii invidia adversus vos dimicasse. Si enim tanta vis hominum in aliquem orbis remoti sinum abrupissemus a vobis, suffudisset [pudore][3]) utique dominationem vestram tot qualiumcunque amissio civium, imo etiam et ipsa destitutione punisset. Procul dubio expavissetis ad solitudinem vestram, ad silentium rerum et stuporem quendam quasi mortui orbis[4]); quaesissetis quibus imperaretis. Plures hostes quam cives vobis remansissent. Nunc enim paucio-

1) Ita Herald. e ms. Put., Ald., Rig., Hav., Iun., la Cerda; ceteri: externi. 2) Vv. Possumus — erunt ex uno cod. Fuld. recepit Hav., qui voc. Christiani excidisse arbitratus est. 3) V. pudore rec. Hav. e cod. Fuld.; Lugd. diffudisset utique. 4) Sic Rig. et Hav. ex auctoritate cod. Fuld.; codd. Put. et Bong. quasi mortui, urbes quaes.; Pamel. quasi mortuae urbis, quaesissetis, quibus in ea imperassetis; Rhen., Ald. et Gangn.: quasi mortuae urbis reliquias quaes. cet.

res hostes habetis prae multitudine Christianorum, paene omnium civitatum [1]) paene omnes cives Christianos habendo. Sed hostes maluistis vocare generis humani. Quis autem vos ab illis occultis et usquequaque vastantibus mentes et valetudines vestras hostibus raperet? a daemoniorum incursibus dico, quae de vobis sine praemio, sine mercede depellimus. Suffecisset hoc solum nostrae ultioni, quod vacua exinde possessio immundis spiritibus pateretis. Porro nec tanti praesidii compensationem cogitantes, non modo non molestum vobis genus, verum etiam necessarium, hostes iudicare maluistis: qui sumus plane, non generis humani tamen, sed potius erroris.

38. Proinde, nec paulo lenius, inter licitas factiones sectam istam deputari oportebat, a qua nihil tale committitur, quale de illicitis factionibus timeri solet. Nisi fallor enim, prohibendarum factionum caussa de providentia constat modestiae publicae [2]), ne civitas in partes scinderetur quae res facile comitia, concilia, curias, conciones, spectacula etiam aemulis studiorum compulsationibus inquietaret, cum iam et in quaestu habere coepissent venalem et mercenariam homines violentiae suae operam. At enim nobis ab omni gloriae et dignitatis ardore frigentibus nulla est necessitas coetus, nec ulla magis res aliena, quam publica. Unam omnium rempublicam agnoscimus, mundum. Aeque spectaculis vestris in tantum renuntiamus, in quantum originibus eorum, quas scimus de superstitione conceptas, cum et ipsis rebus, de quibus transiguntur, praetersumus. Nihil est nobis dictu, visu, auditu cum insania circi, cum impudicitia theatri, cum atrocitate arenae, cum vanitate xysti. Licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem. [3])

---

1) Ita Haverc.; codd. omnes civium. Rig. delevit vv. paene omnium — generis humani, quibus alii addunt: potius, quam erroris humani. 2) Pamel. aliique: ac modestia publica. 3) Haec vv. in edd. ante Rig. in fine demum capitis leguntur ita scripta: Sed licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem, id est animi aequitatem et ampla negotia. Sed hoc loco ea in solo cod. Fuld. posita sunt additis his: id est animae aequitatem. Herald. scribere maluit: Scilicet licuit Epicureis etc. Wouw. ex suo cod. hanc protulit scripturam: Sed licuit Ep. al. dec. vol. veritatem, *ἀταραξίαν καὶ ἀπραξίαν*, id est animi aequitatem et a publicis negotiis requiem.

Quo vos offendimus, si alias praesumimus voluptates? Si oblectari novisse [1]) nolumus, nostra iniuria est, si forte, non vestra. Sed reprobamus quae placent vobis, nec vos nostra delectant.

39. Edam iam nunc ego ipsa negotia Christianae factionis, ut qui mala refutaverim, bona ostendam. Corpus sumus de conscientia religionis et disciplinae divinitate et spei foedere. Coimus in coetum et congregationem, ut ad deum, quasi manu facta, precationibus ambiamus. Haec vis deo grata est. Oramus etiam pro imperatoribus, pro ministeriis eorum ac potestatibus, pro statu seculi [2]), pro rerum quiete, pro mora finis. Cogimur ad litterarum divinarum commemorationem, si quid praesentium temporum qualitas aut praemonere cogit aut recognoscere. Certe fidem sanctis vocibus pascimus, spem erigimus, fiduciam figimus, disciplinam praeceptorum nihilominus inculcationibus [3]) densamus; ibidem etiam exhortationes, castigationes et censura divina. Nam et iudicatur magno cum pondere, ut apud certos de dei conspectu, summumque futuri iudicii praeiudicium est, si quis ita deliquerit, ut a communicatione orationis et conventus et omnis sancti commercii relegetur. Praesident probati quique seniores, honorem istum non pretio, sed testimonio adepti: neque enim pretio ulla res dei constat. Etiam si quod arcae genus est, non de honoraria [4]) summa, quasi redemptae religionis congregatur; modicam unusquisque stipem menstrua die, vel quum velit, et si modo velit [5]) et si modo possit, apponit: nam nemo compellitur, sed sponte confert. Haec quasi deposita pietatis sunt. Nam inde non epulis nec potaculis, nec ingratis voratrinis dispensatur, sed ege-

---

1) Rhenanus et Gelenius: si oblectari nolumus; cod. Fuld. si oblectare novissime nolumus. Nescio an scribendum sit: si oblectare nos vanissime (cf. de pudic. 1.) nolumus. 2) Cod. Fuld. ministeriis, ceteri: ministris; vv. pro statu desunt in codd. Lugdd. et in edd. Gel., Hav., Seml. et Ritt. 3) Cod. Fuld. et Hav. in compulsationibus. 4) Ita cod. Put. et all., Rhen., Her. de oneraria, Pam. de ordinaria, Rig. et Hav. de honoraria (i. e. inhonesta). 5) Vv. et si modo velit desunt in edd. Rhen., Ald., Gelen. et Gangn. In sqq. cod. Lugd. et si vel possit, cod. Agob. et si modo vel possit. Scribendum videtur: vel quum velit, vel si modo possit, ceteris deletis.

nis alendis humandisque, et pueris ac puellis re ac parentibus destitutis, iamque domesticis senibus[1]), item naufragis, et si qui in metallis, et si qui in insulis, vel in custodiis, duntaxat ex caussa dei sectae, alumni confessionis suae fiunt. Sed eiusmodi vel maxime dilectionis operatio notam nobis inurit penes quosdam. Vide, inquiunt, ut invicem se diligant: ipsi enim invicem oderunt; et ut pro alterutro mori sint parati: ipsi enim ad occidendum alterutrum paratiores erunt. Sed et quod fratrum appellatione censemur[2]), non alias, opinor, infamant, quam quod apud ipsos omne sanguinis nomen de affectatione simulatum est. Fratres autem etiam vestri sumus, iure naturae matris unius, etsi vos parum homines, quia mali fratres. At quanto dignius fratres et dicuntur et habentur, qui unum patrem deum agnoverunt, qui unum spiritum biberunt sanctitatis, qui de uno utero ignorantiae eiusdem ad unam lucem expaverunt veritatis. Sed eo fortasse minus legitimi existimamur, quia nulla de nostra fraternitate tragoedia exclamat, vel quia ex substantia familiari fratres sumus, quae penes vos fere dirimit fraternitatem. Itaque qui animo animaque miscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. Omnia indiscreta sunt apud nos, praeter uxores: in isto loco consortium solvimus, in quo solo ceteri homines consortium exercent, qui non amicorum solummodo matrimonia usurpant, sed et sua amicis patientissime subministrant, ex illa, credo, maiorum et sapientissimorum disciplina, Graeci Socratis et Romani Catonis, qui uxores suas amicis communicaverunt, quas in matrimonium duxerant liberorum caussa et alibi creandorum, nescio quidem an invitas; quid enim de castitate curarent, quam mariti tam facile donaverant? O sapientiae Atticae, o Romanae gravitatis exemplum! Leno est philosophus et censor. Quid ergo mirum, si tanta caritas convivatur?[3]) Nam et coenulas nostras, praeterquam sceleris infames, ut prodigas quoque suggillatis. De nobis scilicet Diogenis dictum est:

---

1) Rhen., Gel., Ald., Gangn. aetateque domitis senibus; Hav. e cod. Fuld. add.: iam otiosis. 2) Ita cod. Fuld. et edd. Rig. atque Hav.; alii: sed et quod fratres nos vocamus, non alias, opinor, insaniunt (Her. infamant) quam etc. 3) Cod. Fuld. convivatur; cod Agob. violatur, alii: conviolatur.

Megarenses obsonant quasi crastina die morituri, aedificant vero quasi nunquam morituri.[1]) Sed stipulam quis in alieno oculo facilius perspicit, quam in suo trabem. Tot tribubus et curiis et decuriis ructantibus acescit aër. Saliis coenaturis creditor erit necessarius. Herculanarum decimarum et polluctorum sumptus tabularii[2]) supputabant; Apaturiis, Dionysiis, mysteriis Atticis coquorum delectus indicentur. Ad fumum coenae Serapiacae sparteoli excitabuntur. De solo triclinio Christianorum retractatur. Coena nostra de nomine rationem sui ostendit; id vocatur, quod dilectio penes Graecos est.[3]) Quantiscunque sumptibus constet, lucrum est pietatis nomine facere sumptum, siquidem inopes quosque refrigerio isto iuvamus, non qua penes vos parasiti affectant ad gloriae famulandae libertatis sub auctoramento ventris inter contumelias saginandi, sed qua penes deum maior est contemplatio mediocrium. Si honesta caussa est convivii, reliquum ordinem disciplinae aestimate, qui sit, de religionis officio: nihil vilitatis, nihil immodestiae admittit; non prius discumbitur, quam oratio ad deum praegustetur; editur quantum esurientes capiunt; bibitur quantum pudicis est utile. Ita saturantur, ut qui meminerint etiam per noctem adorandum deum sibi esse; ita fabulantur, ut qui sciant dominum audire. Post aquam manualem et lumina, ut quisque de scripturis sanctis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium deo canere; hinc probatur quomodo biberit. Aeque oratio convivium dirimit. Inde disceditur non in catervas caesionum, neque in classes discursationum, nec in eruptiones lasciviarum, sed ad eandem curam modestiae et pudicitiae, ut qui non tam coenam coenaverint, quam disciplinam. Haec coitio Christianorum merito sane illicita, si illicitis par, merito damnanda, [si non dissimilis damnandis,][4]) si quis de ea queritur eo titulo, quo de factio-

---

1) Vv. aedificant — morituri desunt in codd. Agob. et Lugd. et in edd. Rhen., Aldi, Gel., Barr., Gangn. 2) Codd. Agob., Lugd., et ed. Rhen.: stabularii. 3) Sic sciptum exstat in cod. Lugd.; cod. Fuld. id vocatum quo etc.; ceteri: vocatur enim ἀγάπη, id quod dilectio penes Gr. est. 4) Vv. uncis inclusa ex uno cod. Fuld. addiderunt Rig. et Hav.; sed illis receptis Haverc. post damnandis recte inseruisset factiosa vel factio.

nibus querela est. In cuius perniciem aliquando convenimus? Hoc sumus congregati, quod et dispersi, hoc universi, quod et singuli, neminem laedentes, neminem contristantes. Quum probi, quum boni coeunt, quum pii, quum casti congregantur, non est factio dicenda, sed curia.

40. At e contrario illis nomen factionis accommodandum est, qui in odium bonorum et proborum conspirant, qui adversum sanguinem innocentium conclamant, praetexentes sane ad odii defensionem illam quoque vanitatem, quod existiment omnis publicae cladis, omnis popularis incommodi Christianos esse in caussa. Si Tiberis ascendit in moenia, si Nilus non ascendit in arva, si coelum stetit, si terra movit, si fames, si lues, statim Christianos ad leonem. Tantos ad unum? Oro vos, ante Tiberium, id est ante Christi adventum, quantae clades orbem et urbem ceciderunt? Legimus Hieran, Anaphen et Delon et Rhodon et Co insulas multis cum millibus hominum pessum abiisse. Memorat et Plato maiorem Asiae et Africae terram Atlantico mari ereptam. Sed et mare Corinthium terrae motus ebibit, et vis undarum Lucaniam Italiae abscissam in Siciliae nomen relegavit. Haec utique non sine iniuria incolentium accidere potuerunt. Ubi vero tunc, non dicam deorum vestrorum contemptores Christiani, sed ipsi dii vestri, cum totum orbem cataclysmus abolevit, vel ut Plato putavit, campestre solummodo? Posteriores enim illos clade diluvii contestantur ipsae urbes, in quibus nati mortuique sunt, etiam quas condiderunt; neque enim alias in hodiernum manerent, nisi et ipsae postumae cladis illius. Nondum Iudaeum ab Aegypto examen Palaestina susceperat, nec iam illic Christianae sectae origo consederat, quum regiones affines eius Sodoma et Gomorra igneus imber exussit. Olet adhuc incendio terra, et si qua illic arborum poma conantur,[1]) oculis tenus, ceterum contacta cinerescunt. Sed nec Tuscia iam tunc atque Campania de Christianis querebatur, quum Volsinios de coelo, Tarpeios[2]) de suo monte perfudit ignis. Nemo adhuc Romae deum verum adorabat, cum Annibal apud Cannas Romanos annulos, cae-

1) Rhen., Latin., Gangnaeus: oriantur; et in sqq. codd. Fuld., Agob. et Lugd. cineres sunt. 2) Tarpeios Gothofredus reposuit ex lib. I. ad natt. c. 9.; in codd. mss. legitur Pompeios.

des suas, modio metiebatur. Omnes dii vestri ab omnibus colebantur, cum ipsum Capitolium Senones occupaverunt. Et bene, quod si quid adversi accidit urbibus, eaedem clades templorum quae et moenium fuerunt, ut iam hoc revincam, non a deis evenire, quia et ipsis evenit. Semper humana gens male de deo meruit: primo quidem ut inofficiosa eius, quem cum intelligeret ex parte, non solum non requisivit timendum, sed et alios sibi citius commenta est [1]) quos coleret; dehinc quod non inquirendo innocentiae magistrum, et nocentiae iudicem et exactorem, omnibus vitiis et criminibus inolevit. Ceterum si requisisset, [sequeretur, ut] cognosceret et recognosceret requisitum, et recognitum observaret, et observatum magis propitium experiretur quam iratum. Eundem ergo nunc quoque scire debet iratum, quem et retro semper, priusquam Christiani nominarentur. Cuius bonis utebatur ante editis, quam deos sibi fingeret, cur non ab eo etiam mala intelligat evenire, cuius bona esse non sensit? Illius rea est, cuius et ingrata. Et tamen si pristinas clades comparemus, leviora nunc accidunt, ex quo Christianos a deo orbis accepit. Ex eo enim et innocentia seculi iniquitates temperavit, et deprecatores dei esse coeperunt. Denique cum ab imbribus aestiva hiberna suspendunt et annus in cura est, vos quidem, quotidie pasti statimque pransuri, balneis et cauponis et lupanaribus operati, aquilicia Iovi immolatis, nudipedalia populo denuntiatis, coelum apud Capitolium quaeritis, nubila de laquearibus exspectatis, aversi ab ipso et deo et coelo. Nos vero ieiuniis aridi et omni continentia expressi, ab omni vitae fruge dilati, in sacco et cinere volutantes, invidia coelum tundimus, deum tangimus, et cum misericordiam extorserimus, Iupiter honoratur a vobis, Deus negligitur. [2])

41. Vos igitur importuni rebus humanis, vos rei publicorum incommodorum, vos malorum illices semper, apud quos deus spernitur, statuae adorantur. Utique enim credibilius haberi debet, eum irasci qui negligatur, quam qui

---

1) Ita cod. Fuld.; vulgo legebatur: non requisivit, sed et alios insuper sibi commentata est, quos coleret; Heraldi codd. commenta quos coleret, Ald. commentaret deletis quae sequuntur. 2) Vv. a vobis, deus negligitur in solo cod. Fuld. leguntur.

coluntur: aut nae illi iniquissimi, si propter Christianos etiam cultores suos laedunt, quos separare deberent a meritis Christianorum. Hoc, inquitis, et in deum vestrum repercutere est, qui et ipse patiatur propter profanos etiam cultores suos laedi. Admittite prius dispositiones eius, et non retorquebitis. Qui enim semel aeternum iudicium destinavit post seculi finem, non praecipitat discretionem, quae est conditio iudicii, ante seculi finem. Aequalis est interim super omne hominum genus et indulgens et increpans; communia voluit esse et commoda profanis et incommoda suis, ut pari consortio omnes et lenitatem eius et severitatem experiremur. Quia haec ita didicimus[1]) apud ipsum, diligimus lenitatem, metuimus severitatem, vos contra utramque despicitis: et sequitur, ut omnes seculi plagae nobis, si forte, in admonitionem, vobis in castigationem a deo obveniant. Atquin nos nullo modo laedimur: inprimis quia nihil nostra refert in hoc aevo, nisi de eo quam celeriter excedere; dehinc quia si quid adversi infligitur, vestris id meritis deputatur. Sed etsi aliqua nos quoque perstringunt ut vobis cohaerentes, laetamur magis recognitione divinarum praedicationum, confirmantium scilicet fiduciam et fidem spei nostrae. Si vero ab eis quos colitis omnia vobis mala eveniunt nostri caussa, quid colere perseveratis tam ingratos, tam iniustos, qui magis vos in dolorem Christianorum iuvare et asserere debuerant?[2])

42. Sed alio quoque iniuriarum titulo postulamur, et infructuosi in negotiis dicimur. Quo pacto homines vobiscum degentes, eiusdem victus, habitus, instructus, eiusdem ad vitam necessitatis? Neque enim Brachmanae aut Indorum gymnosophistae sumus, silvicolae et exules vitae. Meminimus gratiam nos debere deo domino creatori; nullum fructum operum eius repudiamus; plane temperamus, ne ultra modum aut perperam utamur. Itaque non sine foro, non sine macello, non sine balneis, tabernis, officinis, stabulis, nundinis vestris, ceterisque commerciis cohabitamus in hoc seculo. Navigamus et nos vobiscum et militamus,

---

1) Cod. Fuld. qui autem discimus; codd. Lugd., Gorz. et ed. Pamel. quia (Gelen. qui) aequitatem didicimus etc. 2) In vett. libris excepto Fuldensi omnibus addita leguntur vv. quos separare deberent a meritis Christianorum, quae inepta delevit Rigaltius.

et rusticamur, et mercamur, proinde miscemus artes, operas nostras publicamus usui vestro. Quomodo infructuosi videamur negotiis vestris, cum quibus et de quibus vivimus, non scio. Sed si ceremonias tuas non frequento; attamen et illa die homo sum. Non lavo sub noctem Saturnalibus, ne et noctem et diem perdam; attamen lavo et debita hora et salubri,[1]) quae mihi et calorem et sanguinem servet; rigere et pallere post lavacrum mortuus possum. Non in publico Liberalibus discumbo, quod bestiariis supremam[2]) coenantibus mos est; attamen ubi de copiis tuis coeno.[3]) Non emo capiti coronam. Quid tua interest, emptis nihilominus floribus quomodo utar? puto gratius [esse] liberis et solutis et undique vagis; sed etsi in coronam coactis, nos coronam naribus novimus, viderint qui per capillum odorantur. Spectaculis non convenimus; quae tamen apud illos coetus venditantur si desideravero, libentius de suis locis sumam.[4]) Thura plane non emimus; si Arabiae queruntur, scient Sabaei pluris et carioris suas merces Christianis sepeliendis profligari, quam diis fumigandis. Certe, inquitis, templorum vectigalia quotidie decoquunt, stipes quotusquisque iam iactat. Non [enim] sufficimus et hominibus et diis vestris mendicantibus opem ferre, nec putamus aliis quam petentibus impertiendum. Denique porrigat manum Iupiter et accipiat, cum interim plus nostra misericordia insumit vicatim, quam vestra religio templatim. Sed cetera vectigalia gratias Christianis agent ex fide dependentibus debitum, qua alieno fraudando abstinemus, ut, si ineatur quantum publico[5]) pereat fraude et mendacio vestrarum professionum, facile ratio haberi possit, unius speciei querela compensata pro commodo ceterarum rationum.[6])

---

1) Ita cod. Fuld.; reliqui omnes: Non lavor diluculo Sat. — lavo et honesta hora etc. 2) Sic Rig. et Hav.; al. suprema, al. sub primam. 3) In codd. Agob. et Lugd. post coeno interrogandi signum legitur; sed forte post ubi v. excidit discumbo. 4) Codd. Fuld. et Lugd., Rhen. et Pamel. liberius. Cod. Fuld. de suis de propriis locis sumam, in qua script. interpretis vestigia satis sunt aperta; al. sumere, al. sumantur, al. sumatur, al. sumo. 5) Cod. Fuld. et Hav. publico; ceteri: vectigalibus. 6) Cod. Fuld. compensatio pro ceterarum rationum securitate.

43. Plane confitebor, quinam, si forte, vere de sterilitate Christianorum conqueri possint.[1] Primi erunt lenones, perductores, aquarioli[2], tum sicarii, venenarii, magi, item harioli, haruspices, mathematici. His infructuosos esse magnus fructus est. Et tamen quodcunque dispendium est rei vestrae per hanc sectam, cum aliquo utique praesidio compensari potest. Quanti habetis, non dico qui iam de vobis daemonia excutiant, non dico iam qui pro vobis quoque vero deo preces sternant, quia forte non creditis[3]), sed a quibus nihil timere possitis

44. At enim illud detrimentum reipublicae tam grande quam verum nemo circumspicit, illam iniuriam civitatis nullus expendit, quum tot iusti impendimur, quum tot innocentes erogamur. Vestros enim iam contestamur actus, qui quotidie iudicandis custodiis praesidetis, qui sententiis elogia dispungitis. Tot a vobis nocentes variis criminum elogiis recensentur; quis illic sicarius, quis manticularius, quis sacrilegus, aut corruptor, aut lavantium praedo, idem etiam Christianus adscribitur? aut cum Christiani suo titulo offeruntur, quis ex illis etiam talis, quales tot nocentes? De vestris semper aestuat carcer, de vestris semper metalla suspirant, de vestris semper bestiae saginantur, de vestris semper munerarii noxiorum greges pascunt. Nemo illic Christianus, nisi hoc tantum, aut si et aliud, iam non Christianus.

45. Nos ergo soli innocentes. Quid mirum, si necesse est? Enimvero necesse est. Innocentiam a deo edocti, et perfecte eam novimus ut a perfecto magistro revelatam et fideliter custodimus, ut ab incontemptibili dispectore mandatam.[4] Vobis autem humana aestimatio[5])

---

1) Sic locum auctoritate codd. restituit Heraldus; olim leg. Plane confitebor qui conqueruntur. Nam si qui forte — possint (al. possunt, al. possent). 2) Cod. Fuld. harioli, Lugd. egarioli, cod. Scriv. moecharioli. 3) Vv. quia forte non creditis, desunt in cod. Fuld. delevitque Rig. in ed. sua. 4) Ita cod. Agob., Pam., Iun., Rig., Hav. Sed cod. Fuld. ab intemtibili deo doctore praeceptam. Barraeus: ab incomptibili dispensatore mandatam. Aldus: ut ab inconceptibili dispensatore mandatum. Rhen. et Herald.: ab incontemtibili dispensatore mandatam. 5) Cod. Fuld. humana doctrina; in sq. Rhen. et Ald. hum. damnatio.

innocentiam tradidit, humana item dominatio imperavit: inde nec plenae nec adeo timendae estis disciplinae ad innocentiae veritatem. Quanta est prudentia hominis ad demonstrandum quid vere bonum? quanta auctoritas ad exigendum? tam illa falli facilis, quam ista contemni. Atque adeo quid plenius dictum est: non occides, an vero: ne irascaris quidem? Quid perfectius prohibere adulterium, an etiam ab oculorum solitaria concupiscentia arcere? Quid eruditius de maleficio, an et de maleloquio interdicere? Quid instructius, iniuriam non permittere, an nec vicem iniuriae sinere? dum tamen sciatis ipsas quoque leges vestras, quae videntur ad innocentiam pergere, de divina lege ut antiquiore formam mutuatas. Diximus iam de Mosis aetate. Sed quanta auctoritas legum humanarum, quum illas et evadere homini contingat, et plerumque in admissis delitescere, et aliquando contemnere ex voluntate vel necessitate delinquendi, recogitata etiam brevitate supplicii cuiuslibet, non tamen ultra mortem remansuri? 1) Sic et Epicurus omnem cruciatum doloremque depretiat, modicum quidem contemptibilem pronuntiando, magnum vero non diuturnum. Enimvero nos qui sub deo omnium speculatore dispungimur, quique aeternam ab eo poenam providemus, merito soli innocentiae occurrimus, et pro scientiae plenitudine, et pro latebrarum difficultate, et pro magnitudine cruciatus non diuturni, verum sempiterni, eum timentes, quem timere debebit et ipse qui timentes iudicat, deum, non proconsulem timentes.

46. Constitimus, ut opinor, adversus omnium criminum intentionem, quae Christianorum sanguinem flagitat. Ostendimus totum statum nostrum, et quibus modis probare possimus ita esse, sicut ostendimus, ex fide scilicet et antiquitate divinarum litterarum, item ex confessione spiritualium potestatum. Quis nos revincere audebit, non arte verborum, si eadem forma, qua probationem constituimus

---

1) Vulgatam restituimus scripturam, quam et Heraldus exhibuit, nisi quod pro et evadere posuit etsi ev. Hav.: contingat, plerumque in adm. delitescenti, et al. cont. ex involuntate vel nec. delinquenti (codd. mss. omnes delinquendi), rec. etiam pro brevitate (al. Recogitate ea etiam pro brev.) supplicii etc.

de veritate?[1]) Sed dum unicuique manifestatur veritas nostra, interim incredulitas, dum de bono sectae huius obducitur, quod usui iam et de commercio innotuit, non utique divinum negotium existimat, sed magis philosophiae genus. Eadem, inquit, et philosophi monent et profitentur, innocentiam, iustitiam, patientiam, sobrietatem, pudicitiam. Cur ergo quibus comparamur de disciplina, proinde illis non adaequamur ad licentiam impunitatemque disciplinae? vel cur et illi ut pares nostri non urgentur ad officia, quae nos non obeuntes periclitamur?[2]) Quis enim philosophum sacrificare, aut deierare, aut lucernas meridie vanas prostituere compellit? Quin imo et deos vestros palam destruunt, et superstitiones vestras commentariis quoque accusant, laudantibus vobis. Plerique etiam in principes latrant sustinentibus vobis. Et facilius statuis et salariis remunerantur, quam ad bestias pronuntiantur. Sed merito; philosophi enim non Christiani cognominantur. Nomen hoc philosophorum daemonia non fugat. Quidni, quum secundum deos philosophi daemonas deputent? Socratis vox est: si daemonium permittat. Idem et quum aliquid de veritate sapiebat, deos negans, Aesculapio tamen gallinaceum prosecari iam in fine iubebat, credo ob honorem patris eius, quia Socratem Apollo sapientissimum omnium cecinit. O Apollinem inconsideratum! Sapientiae testimonium reddidit ei viro, qui negabat deos esse. In quantum odium flagrat veritas, in tantum qui eam ex fide praestat offendit; qui autem adulterat et affectat, hoc maxime nomine gratiam pangit apud insectatores veritatis, [qua et illusores et contemtores][3]). Mimice philosophi affectant veritatem et affectando corrumpunt, ut qui gloriam captant: Christiani eam necessario appetunt et integre praestant, ut qui saluti suae curant. Adeo neque de scientia neque de disciplina, ut putatis, aequamur. Quid enim

---

1) Cod. Fuld. et Hav.: Existat qui nos revincere audebit; non — de veritate audebit reniti, quam scripturam et Rig. probavit eiecta voce existat. In sqq. delevit idem vv. dum u. m. v. nostra. 2) Cod. Fuld. non proine adaequamur diligentia et immunitate disciplinae? vel cur et illud pares nostri non urgentur etc. 3) Vv. uncis inclusa et sq. mimice delevit Rig. Cod. Lugd. quam inclusores et corruptores; al. qua illusores et corruptores.

Thales ille princeps physicorum sciscitanti Croeso de divinitate certum renuntiavit, commeatus deliberandi saepe frustratus? Deum quilibet opifex Christianus et invenit et ostendit et exinde totum, quod in deo quaeritur, re quoque assignat; licet Plato [1]) affirmet factitatorem universitatis neque inveniri facilem et inventum enarrari in omnes difficilem. Ceterum si de pudicitia provocemus, lego partem sententiae Atticae in Socratem corruptorem adolescentium pronuntiatam. [2]) Sexum nec femineum mutat Christianus. [3]) Novi et Phrynen meretricem Diogenis supra recubantis ardori subantem. Audio et quendam Speusippum de Platonis schola in adulterio periisse. Christianus uxori suae soli masculus nascitur. Democritus excaecando semetipsum, quod mulieres sine concupiscentia aspicere non posset, et doleret, si non esset potitus, incontinentiam emendatione profitetur. At Christianus salvis oculis feminam videt, animo adversus libidinem caecus est. Si de probitate defendam, ecce lutulentis pedibus Diogenes superbos Platonis toros alia superbia deculcat: Christianus nec in pauperem superbit. Si de modestia certem, ecce Pythagoras apud Thurios, Zeno apud Prienenses tyrannidem affectant: Christianus vero nec aedilitatem. Si de animi aequitate congrediar, Lycurgus *ἀποκαρτέρησιν* optavit, quod leges eius Lacones emendassent: Christianus etiam damnatus gratias agit. Si de fide comparem, Anaxagoras depositum hospitibus denegavit: Christianus etiam extra fidelis vocatur. Si de simplicitate consistam, Aristoteles familiarem suum Hermiam turpiter loco excedere fecit: Christianus nec inimicum suum laedit. Idem Aristoteles tam turpiter Alexandro regendo potius adulatur, quam Plato Dionysio ventris gratia venditatur. Aristippus in purpura sub magna gravitatis superficie nepotatur, et Hippias, dum civitati insidias disponit, occiditur. Hoc pro suis omni atrocitate dissipatis nemo unquam Christianus tentavit. Sed dicet aliquis, etiam de nostris excedere quosdam a regula

---

1) Vid. Plat. in Timaeo p. 28 C ed. Steph. 2) Rig. et Hav. auctoritate cod. Fuld. Socratem: corruptor adol. pronuntiatur; ceteri: corruptorem adol. pronuntiatam aut pronuntiatum. 3) Christianus ad sexum nec feminae mutat cod. Fuld. et edd. Rig. et Hav.

disciplinae; desinunt tum Christiani haberi penes nos, philosophi vero illi cum talibus factis in nomine et in honore sapientiae perseverant apud vos. Quid adeo [1]) simile philosophus et Christianus, Graeciae discipulus et coeli, famae negotiator et salutis [2]), verborum et factorum operator, rerum [3]) aedificator et destructor, interpolator erroris et integrator veritatis, furator eius et custos. [4])

47. Adhuc enim mihi [5]) proficit antiquitas praestructa divinae litteraturae, quo facile credatur thesaurum eam fuisse posteriori cuique sapientiae. Et si non onus iam voluminis temperarem, etiam excurrerem in hanc quoque probationem. Quis poëtarum, quis sophistarum, qui non de prophetarum fonte potaverit? Inde igitur philosophi sitim ingenii sui rigaverunt; nam quia quaedam de nostris habent, ea propter nos comparant illis. [6]) Inde, opinor, et a quibusdam philosophia legibus quoque eiecta est, a Thebanis dico, a Spartiatis et Argivis. Dum ad nostra conantur et homines gloriae, ut diximus, et eloquentiae solius libidinosi, si quid in sanctis offenderunt digestis, exinde regestum [7]) pro instituto curiositatis ad propria verterunt, neque satis credentes divina esse, quo minus interpolarent, neque satis intelligentes, ut adhuc tunc subnubila, etiam ipsis Iudaeis obumbrata, quorum propria videbantur. Nam et si qua simplicitas erat veritatis, eo magis scrupulositas humana fidem aspernata nutabat, per quod in incertum miscuerunt etiam quod invenerant certum. Inventum enim solummodo deum non ut invenerant disputaverunt,

---

1) Cod. Lugd., Ald., Rig. et Hav.: Adeo quid; scribendum fortasse, Atque adeo quid etc. 2) Edd. ante Rigaltium omnes: vitae, cod. Fuld. et salutis vitae. 3) Edit. Rig. excepta omnes: et rerum. Sed s. deorum, ut coniecit A. Neander, s. idolorum scripsisse videtur Tertull. 4) Edd. ante Rigaltium: destr., amicus et inimicus erroris, veritatis interpolator et integrator et expressor, et furator eius et custos? 5) Vulgo: Antiquior omnibus ni fallor? Adhuc etc. Rhen., Gangn., Her.: Ant. omn. veritas (ni fallor) et hoc mihi etc. Gelen. custos antiquior omnibus ni fallor? et hoc m. etc. Sed recte vocc. ista ab hoc loco aliena deleverunt Rigalt. all. 6) Ita haec verba, quae deleverat Rigalt., e cod. Fuld. restituit Hav., ceteri: ut quae de nostris habent, ea nos comparent illis. 7) Vv. exinde regestum Rig. inseruit auctoritate cod. Fuld.

ut de qualitate et de natura eius et de sede disceptent. Alii incorporalem asseverant, alii corporalem, qua Platonici, qua et Stoici; alii ex atomis; alii ex numeris, qua Epicurus et Pythagoras, alii ex igne, qua Heraclito visum est; et Platonici quidem curantem rerum; contra Epicurei otiosum et inexercitum, et ut ita dixerim, neminem humanis rebus; positum vero extra mundum Stoici, qui figuli modo extrinsecus torqueat molem hanc, intra mundum Platonici, qui gubernatoris exemplo intra illud maneat, quod regat. Si et de ipso mundo natus innatusve sit, decessurus mansurusve sit, variant; sic et de animae statu, quam alii divinam et aeternam, alii dissolubilem contendunt: ut quis sensit, ita et intulit aut reformavit. Nec mirum, si vetus instrumentum ingenia philosophorum interverterunt. Ex horum semine et nostram hanc novitiolam paraturam viri quidam suis opinionibus ad philosophicas sententias adulteraverunt, et de una via obliquos multos tramites et inexplicabiles sciderunt. Quod ideo suggesserim, ne cui nota varietas sectae huius in hoc quoque nos philosophis adaequare videatur, et ex varietate defensionum iudicet veritatem.[1]) Expedite autem praescribimus adulteris nostris, illam esse regulam veritatis, quae veniat a Christo, transmissa per comites ipsius, quibus aliquanto posteriores diversi isti commentatores probabuntur. Omnia adversus veritatem de ipsa veritate constructa sunt, operantibus aemulationem istam spiritibus erroris. Ab his adulteria huiusmodi salutaris disciplinae subornata; ab his quaedam etiam fabulae immissae, quae de similitudine fidem infirmarent veritatis, vel eam sibi potius evincerent[2]), ut quis ideo non putet Christianis credendum, quia nec poëtis, nec philosophis, vel ideo magis poëtis et philosophis existimet credendum, quia non Christianis. Itaque et ridemur deum praedicantes iudicaturum. Sic enim et poëtae et philosophi tribunal apud inferos ponunt. Si gehennam comminemur, quae est ignis arcani subterraneus ad poenam thesaurus,

---

1) Sic Her., Pam., la Cerda, Rig., Hav., Ald. et Rhen.: ut ex veritate defensionum vindicet veritatem (Wouw. vanitatem, cod. Fuld. defectionem vindicet veritatis.) 2) Rhen., Ald., Herald. vel etiam si possent evincerent, cod. Fuld. vel eadem sibi potius fidem raperent.

proinde decachinnamur. Sic enim et Pyriphlegethon apud mortuos amnis est. Et si paradisum nominemus, locum divinae amoenitatis recipiendis sanctorum spiritibus destinatum, maceria quadam igneae illius zonae a notitia orbis communis segregatum, Elysii campi fidem occupaverunt. Unde haec, oro vos, philosophis aut poëtis tam consimilia? non nisi de nostris sacramentis: si de nostris sacramentis, ut de prioribus, ergo fideliora sunt nostra, magisque credenda, quorum imagines quoque fidem inveniunt; si de suis sensibus, iam ergo sacramenta nostra imagines posteriorum habebuntur, quod rerum forma non sustinet; nunquam enim corpus umbra aut veritatem imago praecedit.

48. Age iam, si quis philosophus affirmet, ut ait Laberius de sententia Pythagorae, hominem fieri ex mulo, colubram ex muliere, et in eam opinionem omnia argumenta eloquii virtute detorserit, nonne consensum movebit et fidem infiget etiam ab animalibus abstinendi? proptereaque persuasum quis hoc habeat, ne forte bubulam de aliquo proavo suo obsonet. At enim Christianus, si de homine hominem ipsumque de Caio Caium reducem repromittat, [statim illic vesica queritur;] [1]) lapidibus magis, nec saltem caestibus a populo exigetur? Quasi non, quaecunque ratio praeest animarum humanarum in corpora reciprocandarum, ipsa exigat illas in eadem corpora revocari; quia hoc ist revocari, esse quod fuerant. Nam si non id sunt, quod fuerant, id est, humanum et id ipsum corpus indutae, iam non ipsae erunt, quae fuerant. Porro quae iam non erunt ipsae, quomodo redisse dicentur? Aut aliud factae non erunt ipsae, aut manentes ipsae non erunt aliunde. [2]) Multis etiam iocis et otio [3]) opus erit, si velimus

1) Vv. uncis inclusa Hav. e cod. Fuld. inseruit. — Pro caestibus al. caedibus, al. coetibus. 2) Ita Hav. e cod. Fuld. In prioribus edd. locus ita erat descriptus: Si quaecunque ratio praeest animarum humanarum reciprocandarum in corpora, cur non in eandem substantiam redeant, quum hoc sit restitui, id esse quod fuerat? Iam non ipsae sunt, quae fuerant, quia non potuerunt esse quod non erant, nisi desinant esse quod non erant, nisi desinant esse quod fuerant. Ex hac quoque scripturae diversitate coni. Hav., Apologeticum a Tertull. bis editum esse. 3) Sic Wouw. e ms. et Rig., Pamel. aliique: locis ex otio, Gel.: locis et ocio, Hav. iocis ex otio.

ad hanc partem lascivire, quis in quam bestiam reformari videretur.[1]) Sed de nostra magis defensione (qui proponimus, multo utique dignius credi, hominem ex homine rediturum, quemlibet pro quolibet, dum hominem, ut eadem qualitas animae in eandem restauretur conditionem, etsi non effigiem, certe quia ratio restitutionis destinatio iudicii est) necessario idem ipse qui fuerat exhibebitur, ut boni seu contrarii meriti iudicium a deo referat. Ideoque repraesentabuntur et corpora, quia neque pati quicquam potest anima sola sine stabili materia, id est carne; et quod omnino de iudicio dei pati debent animae, non sine carne meruerunt, intra quam omnia egerunt. Sed quomodo, inquis, dissoluta materia exhiberi potest? Considera temetipsum, o homo, et fidem rei invenies. Recogita quid fueris, antequam esses: utique nihil; meminisses enim, si quid fuisses. Qui ergo nihil fueras, priusquam esses, idem nihil factus quum esse desieris; cur non possis esse rursus de nihilo eiusdem ipsius auctoris voluntate, qui te voluit esse de nihilo? Quid novi tibi eveniet? qui non eras, factus es; quum iterum non eris, fies. Redde si potes rationem, qua factus es, et tunc require, qua fies. Et tamen facilius utique fies, quod fuisti aliquando, quia aeque non difficile factus es, quod nunquam fuisti aliquando. Dubitabitur, credo, de dei viribus, qui tantum corpus hoc mundi de eo quod non fuerat, non minus quam de morte vacationis et inanitatis composuit[2]) animatum spiritu omnium animarum animatore, signatum et per ipsum humanae resurrectionis exemplum in testimonium vobis. Lux quotidie interfecta resplendet, et tenebrae pari vice decedendo succedunt, sidera defuncta reviviscunt, tempora ubi finiuntur, incipiunt, fructus consumuntur et redeunt; certe semina non nisi corrupta et dissoluta fecundius surgunt, omnia pereundo servantur, omnia de interitu reformantur. Tu homo, tantum nomen, si intelligas te, vel de titulo Pythiae discens, dominus omnium morientium et resurgentium, ad hoc morieris, ut pereas? Ubicunque resolutus fueris,

---

1) Ita leg. in cod. Fuld., quod probarunt Her., Rig., Hav. In ceteris edd.: Quis, inquam, (Rhen. unquam) reformari vidit? 2) Codd. scripturam imposuit ita emendavit Wouw. assentientibus Rig. et Hav.

quaecunque te materia destruxerit, hauserit, aboleverit, in nihilum prodegerit, reddet te. Eius est nihilum ipsum, cuius et totum. Ergo, inquitis, semper moriendum erit, et semper resurgendum. Si ita rerum dominus destinasset, ingratis experireris conditionis tuae legem. At nunc non aliter destinavit, quam praedicavit. Quae ratio universitatem ex diversitate composuit, ut omnia ex aemulis substantiis sub unitate constarent ex vacuo et solido, ex animali et inanimali, ex comprehensibili et incomprehensibili, ex luce et tenebris, ex ipsa vita et morte: eadem aevum quoque ita destinata ac distincta conditione conseruit, ut prima haec pars ab exordio rerum, quam incolimus, temporali aetate ad finem defluat, sequens vero, quam expectamus, in infinitam aeternitatem propagetur. Quum ergo finis et limes medius, qui interhiat, affuerit, ut etiam mundi ipsius species transferatur aeque temporalis, quae illi dispositioni aeternitatis aulaei vice oppansa est: tunc restituetur omne humanum genus ad expungendum, quod in isto aevo boni seu mali meruit, et exin dependendum in immensam aeternitatis perpetuitatem. Ideoque nec mors iam, nec rursus ac rursus resurrectio, sed erimus iidem qui nunc, nec alii post: dei quidem cultores apud deum semper, superinduti substantia propria aeternitatis; profani vero et qui non integri ad deum, in poena aeque iugis ignis, habentis ex ipsa natura eius divinam scilicet subministrationem incorruptibilitatis. 1) Noverunt et philosophi diversitatem arcani et publici ignis. Ita longe alius est qui usui humano, alius qui iudicio dei apparet, sive de coelo fulmina stringens, sive de terra per vertices montium eructans; non enim absumit, quod exurit, sed dum erogat, reparat. Adeo manent montes semper ardentes, et qui de coelo tangitur, salvus est, ut nullo iam igni decinerescat. Et hoc erit testimonium ignis aeterni, hoc exemplum iugis iudicii poenam nutrientis: montes uruntur et durant. Quid nocentes et dei hostes?

49. Haec sunt, quae in nobis solis praesumptiones vocantur, in philosophis et poëtis summae scientiae et in-

---

1) Hav. et qui non integre ad deum, in poena (Rig. in poenam) aeque iugis ignis, habentis (Rig. habentes) ex i. n. e. divina sc. subm. incorr.

signia ingenia. Illi prudentes, nos inepti, illi honorandi, nos irridendi, imo eo amplius et puniendi. Falsa nunc sint quae tuemur, et merito praesumptiones, attamen necessaria; inepta, attamen utilia; si quidem meliores fieri coguntur, qui eis credunt metu aeterni supplicii et spe aeterni refrigerii. Itaque non expedit falsa dici, nec inepta haberi, quae expedit vera praesumi. Nullo titulo damnari licet omnino quae prosunt. In vobis itaque praesumptio est haec ipsa, quae damnat utilia. Proinde nec inepta esse possunt, certe etsi falsa et inepta, nulli tamen noxia; nam et multis aliis similia, quibus nullas poenas irrogatis, vanis et fabulosis, inaccusatis et impunitis, ut innoxiis. Sed in eiusmodi errores, si utique, irrisu iudicandum est[1]), non gladiis et ignibus, et crucibus, et bestiis; de qua iniquitate saevitiae non modo caecum hoc vulgus exsultat et insultat, sed et quidam vestrum, quibus favor vulgi de iniquitate captatur, gloriantur, quasi non totum, quod in nos potestis, nostrum sit arbitrium. Certe, si velim, Christianus sum: tunc ergo me damnabis, si damnari velim; quum vero quod in me potes, nisi velim, non potes; iam meae voluntatis est quod potes, non tuae potestatis. Proinde et vulgus vane de nostra vexatione gaudet; proinde enim nostrum est gaudium, quod sibi vindicat, qui malumus damnari, quam a deo excidere; contra illi qui nos oderunt, dolere non gaudere debebant, consecutis nobis quod elegimus.

50. Ergo, inquitis, cur queremini, quod vos insequamur, si pati vultis, cum diligere debeatis, per quos patimini quod vultis? Plane volumus pati; verum eo more,

---

1) Rig. Sed in eiusmodi enim, si utique, inrisu iud. est etc. Hav. delevit v. enim. In Heraldi mss. Sed in eiusmodi enim si utique irrisui iud. est etc., et ipse scribere maluit: Sed in eiusm. error sit. Utique irrisu iud. est etc. Cod. Fuld. ut noxiis: aeque enim, si utique inrisum, iud. est. Ald., Rhen. et Gangn.: Sed in eiusm., si utique, irrisioni adiudicandum est etc. Ed. Fran. Sed in eiusm. error si utique, irrisu vindicandum est etc. Gelen.: Sed in eiusm. error, si utique irrisioni adiudicandus est, non gladiis — bestiis vindicandus. Non dubitavimus pro error scribere errores, ut adsit, quo referatur et eiusmodi et iudicandum.

quo et bellum nemo quidem libens[1]) patitur, cum et trepidare et periclitari sit necesse; tamen et proeliatur omnibus viribus, et vincens in proelio gaudet, qui de proelio querebatur, quia et gloriam consequitur et praedam. Proelium est nobis, quod provocamur ad tribunalia, ut illic sub discrimine capitis pro veritate certemus. Victoria est autem, pro quo certaveris, obtinere. Ea victoria habet et gloriam placendi deo et praedam vivendi in aeternum. Sed obducimur; certe cum obtinuimus: ergo vicimus, cum occidimur; denique evadimus, cum obducimur. Licet nunc sarmenticios et semaxios[2]) appelletis, quia ad stipitem dimidii axis revincti sarmentorum ambitu exurimur. Hic est habitus victoriae nostrae, haec palmata vestis; tali curru triumphamus. Merito itaque victis non placemus; propterea enim desperati et perditi existimamur. Sed haec desperatio et perditio penes vos in caussa gloriae et famae vexillum virtutis extollunt. Mucius dextram suam libens in ara reliquit: o sublimitas animi! Empedocles totum sese Catanensium Aetnaeis incendiis donavit: o vigor mentis! Aliqua Carthaginis conditrix rogo secundum matrimonium dedit: o praeconium castitatis! Regulus, ne unus pro multis hostibus viveret, toto corpore cruces patitur: o virum fortem et in captivitate victorem! Anaxarchus, quum in exemplum[3]) ptisanae pilo contunderetur, tunde, tunde, aiebat, Anaxarchi follem, Anaxarchum enim non tundis: o philosophi magnanimitatem, qui de tali suo exitu etiam iocabatur! Omitto eos qui cum gladio proprio aliove genere mortis mitiore de laude pepigerunt. Ecce enim et tormentorum certamina coronantur a vobis. Attica meretrix, carnifice iam fatigato, postremo linguam suam comestam in faciem tyranni saevientis exspuit, ut exspueret et vocem, ne coniuratos confiteri posset, si etiam victa voluisset. Zeno Eleates consultus a Dionysio, quidnam philosophia praestaret, quum respondisset, contemptum mortis,[4]) flagellis tyranni subiectus sententiam suam ad mortem usque

---

1) Ita Rig. et Hav. ex auctoritate cod. Fuld. Ceteri: quo et bellum miles. Nemo quippe libens etc. 2) Ald. semassios; Rhen., Gangn., Barraeus semissios; Gelen. semissarios; cod. Lugd. semarios; Fuld. sarmentarios et semiaxios. 3) Ita cod. Fuld., Ald., Rig., Hav., alii: in exitium. 4) Sic Gelen. et Rig. Cod. Fuld. et ed. Hav. contemptu mortis im-

signabat. Certe Laconum flagella, sub oculis etiam hortantium propinquorum acerbata, tantum honorem tolerantiae domui conferunt, quantum sanguinis fuderint. O gloriam licitam, quia humanam, cui nec praesumptio perdita nec persuasio desperata deputatur in contemptu mortis et atrocitatis omnimodae, cui tantum pro patria, pro agro, pro imperio, pro amicitia pati permissum est, quantum pro deo non licet! Et tamen illis omnibus et statuas defunditis et imagines inscribitis et titulos inciditis in aeternitatem; quantum de monumentis potestis scilicet, praestatis et ipsi quodammodo mortuis resurrectionem. Hanc qui veram a deo sperat, si pro deo patiatur, insanus est. Sed hoc agite, boni praesides, meliores multo apud populum, si illis Christianos immolaveritis. Cruciate, torquete, damnate, atterite nos. Probatio est enim innocentiae nostrae iniquitas vestra. Ideo nos haec pati deus patitur. Nam et proxime ad lenonem damnando Christianam potius, quam ad leonem, confessi estis labem pudicitiae apud nos atrociorem omni poena et omni morte reputari. Nec quicquam tamen proficit exquisitior quaeque crudelitas vestra, illecebra est magis sectae. Plures efficimur, quoties metimur a vobis: semen est sanguis Christianorum. Multi apud vos ad tolerantiam doloris et mortis hortantur, ut Cicero in Tusculanis, ut Seneca in Fortuitis, ut Diogenes, ut Pyrrhon, ut Callinicus. Nec tamen tantos inveniunt verba discipulos, quantos Christiani factis docendo. Illa ipsa obstinatio, quam exprobratis, magistra est. Quis enim non contemplatione eius concutitur ad requirendum, quid intus in re sit? quis non, ubi requisivit, accedit? ubi accessit, pati exoptat, ut totam dei gratiam redimat, ut omnem veniam ab eo compensatione sanguinis sui expediat? omnia enim huic operi delicta donantur. Inde est, quod ibidem sententiis vestris gratias agimus; ut est aemulatio divinae rei et humanae, cum damnamur a vobis, a deo absolvimur.

---

passibilem fieri etc. Rhen. et Her. impassibilibus flagellis, alii: impassibilis flagellis etc. Voc. subiectus recepimus ex cod. Fuld., vulgo leg. obiectus.

AD NATIONES

LIBER PRIMUS.

1. Testimonium ignorantiae vestrae, quae iniquitatem dum defendit, revincit, in promptu est, quod omnes, qui vobiscum retro ignorabant et vobiscum oderant, simul eis contigit scire, desinunt odisse qui desinunt ignorare, imo fiunt et ipsi quod oderant, et incipiunt odisse quod fuerant. Adeo quotidie adolescentem numerum Christianorum ingemitis. Obsessam vociferamini civitatem; in agris, in castellis, in insulis Christianos; omnem sexum, omnem aetatem, omnem denique dignitatem transgredi a vobis quasi detrimento doletis. Nec tamen hoc ipso ad aestimationem alicuius latentis boni animos promovetis; non licet rectius suspicari, non libet propius experiri; hic tantum curiositas humana torpescit. Amatis ignorare, quod alii gaudeant invenisse; mavultis nescire, quia iam odistis, quasi certe non odituros vos sciatis. Atquin, si nullum erit odii, reperietur optimum utique ab iniustitia priore discedere; sin vero caussa constiterit, nihil odio detrahetur, quod adeo amplius iustitiae scientia cumulabitur, nisi si emendari pudet aut excusari piget. Scio plane, qua responsione soletis redundantiae nostrae testimonium convenire: non utique eo bonum praeiudicari, quia plerosque convertat et sibi rapiat, inquitis. Novi demutationem mentis in malas partes. Quot desertores bonae vitae? quot transfugae in perversum? Multi bona fide, imo iam plures pro extremitatibus temporum. Verum deficit adaequatio comparationis istius. Nam de malo ita constat apud omnes, ut ne ipsi quidem rei, qui ad malum transeunt et a vobis in perversa divertunt, defendere malum pro bono audeant. Turpia timori, pudori impia habent; denique gestiunt latere, devitant apparere, trepidant deprehensi, negant accusati; ne torti quidem facile aut semper confitentur, certe damnati moerent; exprobrant etenim quod erant in semetipsos; malae mentis ab inno-

centia transitum vel fato imputant; adeo nolunt suum esse, quia malum negare non possunt. Christiani vero quid tale consequuntur? Neminem pudet, neminem poenitet, nisi tantum pristinorum. Si denotatur, gloriatur: si trahitur, non subsistit. Si accusatur, non defendit; interrogatus, confitetur; damnatus, gloriatur. Quod hoc malum est, in quo mali natura cessat?

2. In quo ipsi etiam contra formam iudicandorum malorum iudicatis. Nam nocentes quidem perductos, si admissum negent, tormentis urgetis ad confessionem, Christianos vero sponte confessos, tormentis comprimitis ad negationem. Quae tanta perversitas, ut confessioni repugnetis, tormentorum officia mutetis, gratis reum evadere, invitum compellentes negare? Praesides extorquendae veritatis, de solis nobis mendacium exquiritis, ut dicamus nos non esse quod sumus. Opinor, non vultis nos malos esse, ideoque gestitis de isto nomine excludere. Sane ceteros ad hoc tenditis et carnificatis, ut negent esse quod esse dicuntur. Atquin illis negantibus non creditis; nobis, si negaverimus, statim creditis. Si certi estis nos nocentissimos esse, cur etiam in hoc aliter quam nocentes a vobis agimur? Non dico, quod neque accusationi neque recusationi spatium commodetis; soletis et inaccusatos et indefensos non temere damnare. Sed verbi gratia si de homicida confutatur [1]), non statim confesso eo nomen homicidae dispuncta caussa est aut satiata cognitio. Quamquam confessis difficile creditis; verum insuper consequentia exigitis, quotiens caedem egerit, quibus in locis, quibus spoliis, sociis, receptoribus, ne quid omnino mali hominis delitescat, aut desit aliquid instruendae ad sententiam veritati. Porro de nobis, quos atrocioribus ac pluribus criminibus deputatis, breviora ac leviora elogia conficitis. Credo, non vultis oneratos, quos omni opere perditos vultis, aut non putatis requirenda quae nostis. Hoc ergo perversius, si cogitis negare, de quibus certissime scitis, imo, quod magis odio vestro competebat, seposita forma iudicandi, proprio studio non ad negationem certare, ne quos odistis liberaretis, sed ad confessionem singulorum scelerum, quo magis inimicitiae satiarentur ex-

1) Rigalt. coniecit: **consultatur**.

aggeratione poenarum, dum recognoscitur, quot quisque iam convivia illa celebrasset, quotiens in tenebris incursionis incesta. Quid? quod eradicandi generis diffundenda erat requisitio, porrigenda quaestio in socios consciosque. Perducerentur infantarii et coqui et ipsi canes pronubi, emendata res esset. Etiam spectaculis gratia adgregaretur; quanto enim studio in caveam conveniretur, depugnaturo aliquo, qui centum infantes devorasset? Sed enim tam horrenda tamque monstruosa de nobis deferuntur. Utique erui debuerunt, ne incredibilia viderentur, et odium in nos publicum refrigesceret. Nam et plerique fidem talium temperant, horrentes naturam quaerere pabulum ferinum, quam concubitus ab humano genere praeclusit.

3. Vos igitur, alias diligentissimi ac pertinacissimi discussores scelerum longe minorum, cum talibus tam horrendis et omnem impietatem supergressis eam diligentiam deseratis, neque confessionem recipiendo indicantibus semper laborandam, neque exquisitionem digerendo damnatoribus semper consulendam: iam apparet, omne in nos crimen non alicuius sceleris sed nominis dirigi. Adeo, si de criminum veritate constaret, ipsa criminum nomina damnatis accommodarent, ut ita pronuntiaretur in nos: illum homicidam, vel incestum, vel quodcunque iactamur, duci, suffigi, ad bestias dari placet. Porro sententiae vestrae nihil nisi Christianum confessum notant; nullum criminis nomen exstat, nisi nominis crimen est. Haec etenim est revera ratio totius odii adversus nos. Nomen in caussa est, quod quaedam occulta vis per vestram ignorantiam oppugnat, ut nolitis scire pro certo, quod vos pro certo nescire certi estis, et ideo nec creditis quae non probantur, et, ne probentur facile [1]), non vultis inquirere, ut nomen inimicum sub praesumptione criminum puniatur: adeo ut de nomine inimico recedatur, ideo negare compellimur, dehinc negantes liberamur tota impunitate praeteritorum; iam non cruenti, neque incesti, quia nomen illud amisimus. Sed dum haec ratio suo loco ostenditur, vos quam insequimini ad expugnationem nominis, edite: quod nominis crimen, quae offensa, quae culpa? Praescribitur enim vobis,

---

1) Hav. corr. ne prob. falsae etc.

non posse crimina obiicere, quae neque institutum dirigit neque probatio [1]) adsignat neque sententia enumerat. Quod praesidi offeratur, quod de reo inquiratur, quod respondetur vel negatur, quod de consilio recitatur, id reum agnosco. Itaque de nominis merito, si qui reatus est nominum, si qua accusatio vocabulorum, ego arbitror nullam esse vocabulo aut nomini querelam, nisi cum quid aut barbarum sonat, aut infaustum sapit, vel impudicum, vel aliter quam enuntiantem delectet. Haec vocabulorum aut nominum crimina, sicuti verborum atque sermonum barbarismus est vitium et soloecismus et insulsior figura. Christianum vero nomen, quantum significatio est, de unctione interpretatur; etiam cum corrupte a vobis Chrestiani pronuntiamur (nam ne nominis quidem ipsius liquido certi estis), sic quoque de suavitate vel bonitate modulatum est. Detinetis igitur in hominibus innoxiis etiam nomen innoxium nostrum, non incommodum linguae, non auribus asperum, non homini malum, non patriae infestum, sed et graecum aliis et sonorum et interpretatione iucundum. Et utique non gladio aut cruce aut bestiis punienda sunt nomina.

4. Sed dicitis, sectam nomine puniri sui auctoris. Primo quidem, sectam de auctoris appellatione notari, utique probum usitatumque ius est, dum Philosophi quoque de auctoribus cognominentur, Pythagorici et Platonici, ut medici Erasistratei, et grammatici Aristarchii. Itaque si ob auctorem malum mala secta, tradux mali nominis plectitur. Atquin temeritate praesumeretur; prius erat cognoscere auctorem, ut cognosceretur secta, quam de secta inspectionem auctoris retinere. At nunc necessario ignorando sectam, qui ignoratis auctorem, aut non recensendo auctorem, quia nec sectam recensetis, in solum nomen impingitis, quasi in illo detinentes sectam et auctorem, quos omnino non nostis. Et tamen philosophis patet libertas transgrediendi a vobis in sectam et auctorem et suum nomen, nec quisquam illis odium movet, cum in mores, ritus, cultus, victusque vestros palam ac publice omnem eloquii amaritudinem elatrent, cum legum contemptu, sine respectu per-

---

1) Rig. prolatio. — In sqq. scrib. respondeatur vel negetur — recitetur.

sonarum, ut quidam etiam in principes ipsos libertatem suam impune iaculentur. Sed veritatem seculo operosissimam philosophi quidem affectant, possident autem Christiani; ideoque qui possident, magis displicent, quia qui affectat, illudit, qui possidet, defendit; denique Socrates ex ea parte damnatus est, quia propius tentaverat veritatem, deos vestros destruendo; quamquam nondum tunc in terris nomen Christianum, tamen veritas semper damnabatur. Itaque et sapientem non negabitis, cui etiam Pythius vester testimonium dixerat. Virorum, inquit, omnium Socrates sapientissimus. Vicit Apollinem veritas, ut ipse adversus se pronuntiaret; confessus est enim, se deum non esse, sed eum quoque sapientissimum affirmans, qui deos abnuebat; porro apud vos eo minus sapiens, quia deos abnuens, cum ideo sapiens, quia deos abnuens. Quo more etiam nobis soletis: bonus vir Lucius Titius, tantum quod Christianus; item alius: ego miror Caium Seium gravem virum factum Christianum. Pro stultitiae caecitate laudant quae sciunt, vituperant quae nesciunt, et id quod sciunt eo quod nesciunt vitiant. Nemini subvenit: ne ideo bonus quis et prudens, quia Christianus; aut ideo Christianus, quia prudens et bonus; cum sit humanius occulta manifestis adiudicare, quam manifesta de occulto praeiudicare. Aliquos [1]) retro ante hoc nomen vagos, viles, improbos norant, emendatos repente mirantur, et tamen mirari quam assequi norunt. Alii tanta obstinatione certant, ut cum suis utilitatibus depugnent, quas de commercio istius nominis capere possunt. Scio maritum unum atque alium, anxium retro de uxoris suae moribus, qui ne mures quidem in cubiculum irrepentes sine gemitu suspicionis sustinebat, comperta caussa novae sedulitatis et inusitatae captivitatis, omnem uxori patientiam obtulisse, negasse zelotypum, maluisse lupae quam Christianae maritum; ipsi suam licuit in perversum demutare naturam, mulieri non permisit in melius reformari. Pater filium, de quo queri desierat, exheredavit. Dominus servum, quem praeterea necessarium senserat, in ergastulum dedit. Simul quis intellexerit Christianum, mavult nocentem. Nam et ipsa per se traducitur disciplina, nec aliunde prodimur,

---

1) Le Prior. coni. Alii, quos etc.

quam de bono nostro. Si et mali de suo malo radiant, cur nos soli contra instituta naturae pessimi de bono denotamur? Quid enim insigne praeferimus, nisi primam sapientiam, qua frivola humanae manus opera non adoramus; abstinentiam, qua ab alieno temperamus; pudicitiam, quam nec oculis contaminamus; misericordiam, qua super indigentes flectimur; ipsam veritatem, qua offendimus; ipsam libertatem, pro qua mori novimus? Qui vult intelligere qui sint Christiani, istis indicibus utatur necesse est.

5. Quod ergo dicitis: pessimi et probrosissimi avaritia, luxuria, improbitate; non negabimus quosdam; sufficit et hoc ad testimonium nominis nostri: si non omnes, si non plures. Necesse est in corpore, [et] quantum velis integro aut puro, ut naevus aliquis effruticet, aut verrucula exsurgat, aut lentigo sordescat. Coelum ipsum nulla serenitas tam colata purgat, ut non alicuius nubeculae flocculo resignetur. Modica macula in fronte, in parte quadam exemplari visa, quo universitas munda est: maior boni portio modico malo ad testimonium sui utitur. Cum tamen aliquos de nostris malos probatis, iam hoc ipso Christianos non probatis; quaerite, secta cui malitiae deputatur? Ipsi in colloquio, si quando adversus nos, cur ille, inquitis, fraudator, si abstinentes Christiani? cur immitis, si misericordes? Adeo testimonium redditis, non esse tales Christianos, dum cur tales sint qui dicuntur Christiani, retorquetis. Multum distantiae inter crimen et nomen, inter opinionem et veritatem. Nam et nomina sic sunt instituta, ut fines suos habeant inter dici et esse. Quot denique philosophi dicuntur, nec tamen legem philosophiae adimplent? Omnes nomen de professionibus gestant; seducant nomen professionis praestantia, qui superficie vocabuli infamant veritatem. Non statim sunt, qui dicuntur; sed quia non sunt, frustra dicuntur, et fallunt eos, qui rem nomini addicunt, cum de re status nominis competat. Et tamen eiusmodi neque congregant neque participant nobiscum, facti per delicta denuo vestri; quando ne illis quidem misceamur, quos vestra vis atque saevitia ad negandum subegit. Utique enim facilius inter nos inviti desertores disciplinae, quam voluntarii continerentur. Ceterum sine caussa vocatis Christianos, quos ipsi negant Christiani, qui se negare non norunt.

6. His propositionibus responsionibusque nostris, quas

veritas de suo suggerit, quotiens comprimitur et coarctatur conscientia vestra, tacitae ignorantiae suae testis, confugitis aestuantes ad arulam quandam, id est, legum auctoritatem, quod utique non plecterent sectam istam, nisi de meritis apud conditores legum constitisset. Quid ergo prohibuit apud exsecutores quoque legum proinde constare, cum de ceteris criminibus, quae similiter legibus arcentur ac puniuntur, nisi prius requiratur, poena cessat? verbi gratia, homicidam, adulterum lege, discutitur tamen de ordine admissi; et tamen cognitum est omnibus genus facti. Christianum puniunt leges. Si quod est factum Christiani, erui debet; nulla lex prohibet inquirere. Atquin pro legibus facit inquisitio. Quomodo enim legem observabis cavendo quod lege prohibetur, adempta diligentia cavendi per defectum agnoscendi quid observes. Nulla sibi lex debet conscientiam iustitiae suae, sed eis a quibus captat obsequium. Ceterum suspecta lex est, si probari se non vult. Merito igitur tamdiu iustae in Christianos et reverendae et observandae censentur, quamdiu ignoratur quod persequuntur; merito, post agnitionem iniquissimae repertae, cum suis machaeris et patibulis et leonibus despuuntur; legis iniustae honor nullus est. Ut opinor autem, dubitatur de iniquitate legum quarundam, cum quotidie novis consultis constitutisque duritias nequitiasque earum temperetis.

7. Unde ergo, inquitis, tantum de vobis famae licuit, cuius testimonium suffecerit forsitan conditoribus legum? Quis oro, sponsor aut illis tunc aut exinde vobis de fide? Fama est. Nonne haec est: fama malum, quo non aliud velocius ullum? [1]) Cur malum, si vera semper sit, non mendacio [2]) plurimum? quae ne tum quidem cum vera defert, a libidine mendacii cessat, ut non falsa veris intexat adiiciens, detrahens, varietate confundens. Quid, quod ea conditio illi, ut nonnisi cum mentitur perseveret; tamdiu enim vivit, quamdiu non probat quicquam; siquidem approbata cadit, et quasi officio nuntiandi functa decedit; exinde res tenetur, res nominatur; nec quisquam dicit, verbi gratia: hoc Romae aiunt factum; aut: fama est, illum pro-

---

1) Virg. Aen. IV, 174. 2) Rig. assentiente Haverc. emend. mendacior.

vinciam sortitum; sed: ille provinciam sortitus est, et: hoc factum est Romae. Nemo famam nominat, nisi incertus, quia nemo sit fama, sed conscientia certus; nemo famae credit, nisi stultus, quia sapiens non credit incerto. Fama, quantacunque ambitione diffusa est, ab uno aliquando ore exorta sit necesse est, exinde in traduces quodammodo linguarum et aurium serpit et modicum originum vitium rumores obscurat, ut nemo recogitet, ne primum illud os mendacia seminaverit, quod saepe fit aut aemulationis ingenio aut suspicionis arbitrio aut etiam nova mentiendi voluptate. Sed bene, quod omnia tempus revelat, testibus sententiis et proverbiis vestris, ipsaque natura, quae ita ordinata est, ut nihil lateat, etiam quod fama non prodidit. Videte, qualem prodiciam adversus nos subornastis, quia quod semel detulit tantoque tempore ad fidem corroboravit, usque adhuc probare non potuit. Principe Augusto nomen hoc ortum est, Tiberio disciplina eius illuxit, sub Nerone damnatio invaluit, ut iam hinc de persona persecutoris ponderetis: si pius ille princeps, impii Christiani, si iustus, si castus, iniusti et incesti Christiani, si non hostis publicus, nos publici hostes; quales simus damnator ipse demonstravit, utique aemula sibi puniens. Et tamen permansit erasis omnibus hoc solum institutum Neronianum, iustum denique ut dissimile sui auctoris. Igitur aetati nostrae nondum anni CCL. Tot iniqui interea, tot cruces divinitatem consecutae, tot infantiae trucidatae, tot panes cruentati, tot strages lucernarum, tot errores nuptiarum, et adhuc Christianis sola fama decernit. Habet quidem grande fundamentum de vitio ingenii humani, felicius in acerbis atrocibusque mentitur; quanto enim proni ad malitiam, tanto ad mali fidem opportuni estis, facilius denique falso malo, quam vero bono creditur. Si quem tamen apud vos prudentiae locum iniquitas reliquisset, ad explorandam famae fidem utique iustitia poscebat dispicere, a quibus potuisset fama in vulgus, et ita in totum orbem dari. Ab ipsis enim Christianis non opinor, cum vel ex forma ac lege omnium mysteriorum silentii fides debeatur; quanto magis talium, quae prodita non evitarent interim humana animadversione praesentaneum supplicium? Si ergo non ipsi proditores sui, sequitur ut extranei. Oro vos, extraneis unde notitia, cum etiam iusta et licita mysteria omnem arbitrii extraneum caveant?

nisi inclita minus spernunt. Atquin extraneis tam honorare quam confingere magis competit.... domesticorum curiositas furata est per rimulas et cavernas. Quid, cum domestici eos vobis prodant? Omnes a nullis magis prodimur, quanto magis, si atrocitas tanta sit, quae iustitia indignationis omnem familiaritatis fidem rumpit, non potuerit continere, quod horruit, mens, quod expavit, oculus? Hoc quoque mirum, si et ille, qui tanto impatientiae iure prosiluit, deferre et non probare gestit, et ille, qui audiit, non et [1]) videre curavit; siquidem par fructus est et delatoris, si quod detulit probet, et auditoris, si quod audit etiam sibi credat. Tunc, inquitis, primo delatum et exhibitum est, auditum et inspectum est, atque exinde famae commendatum. Hoc quidem superscendit omnem admirationem, si semel deprehensum est quod semper admittitur, nisi desivimus iam talia factitare. Atquin et idem vocamur, et in iisdem deputamur, et de die redundamus; quo [2]) plures, hoc pluribus odiosi; magis increscit odium, increscente materia; proficiente multitudine reorum, quid ita non proficit multitudo nuntiatorum? Quod sciam, et conversatio notior facta est; scitis et dies conventuum nostrorum; itaque et obsidemur et opprimimur, et in ipsis arcanis congregationibus detinemur. Quis unquam tamen semeso puero supervenit? quis incruentato pane vestigia dentium deprehendit? quis tenebris repentino lumine irruptis immunda aliqua, ne dixerim incesta indicia recognovit? Si praemio impetramus, ne tales in publicum extrahamur, quare et opprimimur? Possumus et omnino non extrahi; quis enim proditionem criminis alicuius sine crimine ipso aut vendit aut redimit? Sed quid extraneis speculatoribus et indicibus detractem, qui talia obiiciatis, quae non ab ipsis nobis cum maxima vociferatione publicentur, aut statim audita, si prius demonstrantur, aut postea reperta, si interim celentur? Sine dubio enim initiatum volentibus mos est prius ad magistrum sacrorum vel patrem adire. Tum ille dicet: Infans tibi qui adhuc vagit [3]) necessarius, qui immoletur, et panis aliquantum, qui in sanguine

---

1) Rigalt. non et probare — et nón videre. 2) Rig. quod. 3) Codd. Mss. vagetur.

infringatur, praeterea candelabra, quae canes annexi deturbent, et offulae, quae eosdem canes [1]): sed et mater aut soror tibi necessaria est. Quid, si nullae erunt? opinor, legitimus Christianus esse non poteris? Haec, oro vos, denuntiata ab aliis sustinent prodi? Diversum opus non est scire illos [2]); prius fallaciae negotium perpetratur, ignaris et dapes et nuptiae subiiciuntur. Nihil enim unquam retro de Christianis mysteriis audierunt. Tamen postea cognoscant necesse est vel aliis quos inducunt praeministranda. Ceterum quam vanum est profanos scire quod nesciat sacerdos? Tacent igitur, et accepto ferunt, et nihil tragoediae Thyestae vel Oedipodis erumpunt, et non protrahunt ad populum, fide in ministros et magistris et de ipsis potiores morsus iam doctis.... rapiunt. Si nihil tale probetur, grande nescio quid aestimari oportet, cuius compensatio tantarum atrocitatum tolerantia constat. Miserae atque miserandae nationes, ecce proponimus vobis disciplinae nostrae sponsionem. Vitam aeternam sectatoribus et conservatoribus suis spondet, e contrario profanis et aemulis supplicium aeternum aeterno igni comminatur; ad utramque caussam mortuorum resurrectio praedicatur. Viderimus de fide istorum, dum suo loco digeruntur; interim credite, quemadmodum nos. Volo enim scire, si per talia scelera adire parati estis, quemadmodum nos? Veni, si quis es, demerge ferrum in infantem; vel si alterius officium est, tum modo specta morientem animam, antequam vixit, certe excipe rudem sanguinem in quo panem tuum saties, vescere libenter; interea discumbens dinumera loca, ubi mater aut soror torum presserit; nota diligenter, ut cum tenebrae irruerint, tentantes scilicet diligentiam singulorum, non erres extraneam incursans: piaculum feceris, nisi incestum. Haec cum expunxeris, vives in aevum. Cupio respondeas, si tanti facias aeternitatem? imo iccirco nec credis, et iam si credideris, nego te velle, et iam si velles, nego te posse. Cur autem alii possint, si vos non potestis? cur non possitis, si alii possunt. Impunitatem, aeternitatem quanto

---

1) Apol. 8. „offulae, quae illos ad eversionem luminum extendant.“ Quod voc. extendant hic aut restituendum aut subintelligendum esse censet Haverc. 2) Rig. Diversum opus. Non est scire illos etc.

constare vultis? An hae nobis omni modo redimendae videntur? an alii ordines dentium Christianorum, et alii specus faucium, et alii ad incesti libidinem nervi? Non, opinor; satis enim est nobis sola veritate a vestra positione discerni. Tertium genus dicimur, cynopae [1]) aliqui, vel sciapodes, vel aliqui de subterranea antipodes.

8. Si qua istic, apud vos saltem ratio est, edatis velim primum et secundum genus, ut ita de tertio constet. Psammetichus quidem putavit tibi se ingenio exploratus, si de prima generis: dicitur enim infantes recenti e partu seorsum a commercio hominum alendos tradidisse nutrici, quam et ipsam propterea elinguaverat, ut in totum exsules vocis humanae non auditu formarent loquelam, sed suo promentes eam primam nationem designarent, cuius sonum natura dictasset. Prima vox Bekkos [2]) renuntiata est; interpretatio eius Panis apud Phrygas nomen est; Phryges primi genus exinde habentur. Sed hoc unum erit de vanitatibus vestrarum fabularum non otiose nobis retractandum, quo fidem vestram vanitatibus quam veritatibus [3]) deditam demonstrare gestimus. An omnino credibile sit, tali membro desecto, vastato ipsius animae organo et utique radicitus caeso, castratis faucibus, quae etiam extrinsecus periculose vulnerantur, exinde tabo in praecordia refluente, postremo aliquamdiu cessantibus alimentis, vitam nutrici perdurasse? Age nunc, perseveraverit Philomelae medicamentis . . . , quam et ipsam prudentiores, non linguae caede, sed pudoris rubore mutam interpretantur. Si ergo vixit, potuit effutire aliquid obtusum et exarticulatum sonum tinnitumque, sine modulatu labellorum, expanso ore, lingua stupente, de solis faucibus cogi licet: id fors tunc infantes, quia unicum, facilius commentati, paulo modulatius, utpote liguatuli, inventum alicuius interpretationis impegerint. Sint nunc primi Phryges, non tamen tertii Christiani; quantae enim aliae gentium series post Phrygas? Verum recogitate, ne quos tertium genus dicitis, principem locum obtineant, siquidem non ulla gens non Christiana; itaque quaecunque gens prima, nihilominus Christiana. Ridicula demen-

---

1) Rig. Cynopennae; sed cf. Apol. 8. 2) Codd. Mss. Pactos. Cf. Herod. 2, 2. 3) Scrib. van. potius quam ver.

tia, novissimos dicitis et tertios nominatis. Sed de superstitione tertium genus deputamur, non de ratione, ut sint Romani, Iudaei, dehinc Christiani. Ubi autem Graeci? vel si in Romanorum superstitionibus censentur, quandoquidem etiam deos Graeciae Roma sollicitavit, ubi saltem Aegyptii, et ipsi, quod sciam, privatae curiosaeque religionis? Porro, si tam monstruosi, qui tertii loci, quales habendi, qui primo et secundo antecedunt?

9. Sed quid ego mirer vana vestra, cum ex forma naturali concorporata et concreta intercessit malitia et stultitia sub eodem mancipe erroris? Sane, quia non miror, enumerem necesse est, et vos recognoscendo miremini, in quantam stultitiam incidatis, qui omnis cladis publicae vel iniuriae nos caussas esse vultis. Si Tiberis redundaverit, si Nilus non redundavit, si coelum stetit, si terra movit, ... tiva vastavit, si fames afflixit, statim omnium vox: Christi .... tum. Quasi modicum habeant aut aliud metuere! Quid igitur? Opinor, ut contemptores deorum vestrorum haec iacula eorum provocamus. Ut supra edidimus, aetatis nostrae nondum anni trecenti, quantae clades ante id spatium supra universum orbem ad singulas urbes et provincias ceciderunt? quanta bella externa et intestina? quot pestes, fames, ignes, hiatus, motusque terrarum seculum digessit? Ubi tunc Christiani, cum res Romana tot historias laborum suorum subministravit? ubi tunc Christiani, cum Hierennape [1]) et Delphos et Rhodos et Creta insulae multis cum millibus hominum pessumierunt; vel quam Plato memorat maiorem Asiam aut Africam in Atlantico mari mersam; cum Vulsinios de coelo, Tarpeios de suo monte perfudit ignis, cum terrae motu mare Corinthium ereptum est, cum totum orbem cataclysmus abolevit? Ubi tunc, non dicam contemptores deorum Christiani, sed ipsi dei vestri, quos clade illa posteriores loca, oppida approbant, in quibus nati, morati, sepulti sunt, etiam quae condiderunt? non alias enim superfuissent ad hodiernum, nisi postuma cladis illius. Sed relegere et revolvere non curatis testimonia temporum aliter vobis renuntiata, inprimis ne deos vestros iniustissimos pronuntietis, qui propter contemptores etiam

1) Scrib. Hiera, Anaphe (vel Napea) et Delos etc. Cf. Apol. 40.

cultores suos laedunt; tunc enim vosmetipsos errare probatis, si deos traditis, qui vos a meritis profanorum non discernunt. Quodsi, ut unus atque alius ...... mus ait, iccirco vobis quoque irascuntur, quoniam de nostra eradicatione negligitis, absolutum est de infirmitate et mediocritate eorum: nam non irascerentur vobis in animadversiono cessantibus, si ipsi exsequi possent; quamquam et alias confitemini istud, si quando illos supplicio nostro videmini ulcisci. Abaliud a maiore defenditur.

10. Pudeat igitur deos ab homine defendi. Effundite iam omnia venena, omnia calumniae tela infligite huic nomini, non cessabo ultra repellere; at postmodum obtundentur expositione totius nostrae disciplinae; nunc vero eadem ipsa de nostro corpore vulsa in vos retorquebo, eadem vulnera criminum in vobis defossa monstrabo, quo machaeris vestris admentationibusque [1]) cadatis. Iam primo, quod in nos generali accusatione dirigitis, divortium ab institutis maiorum, considerate etiam atque etiam, ne vobiscum communicemus crimen istud. Ecce enim per omnía vitae ac disciplinae corruptam, imo delatam in vobis antiquitatem recognosco. De legibus quidem iam supra dictum est, quod eas novis de die consultis constitutisque obruistis. De reliqua vero conversationis humanae dispositione palam subiacet, quanto a maioribus mutaveritis, cultu, habitu, apparatu, ipsoque victu, ipsoque sermone. Nam pristinum ut rancidum relegatis, exclusa ubique antiquitas in negotiis, in officiis; totam auctoritatem maiorum vestra auctoritas deiecit. Sane, quod vobis magis probro est, laudatis semper vetustates, et nihilominus recusatis. Qua perversitate taut ..... maiorum apud vos permanere probari debuerunt, cum ea quae probatis recusetis? Sed et ipsum quod videmini a maioribus traditum fidelissime custodire et defendere, vel quo maxime reos non transgressionis postulatis, de quo totum odium Christiani nominis animatur, deorum dico culturam, perinde a vobis destrui ac despici ostendam, nisi quod non perinde; nos enim contemptores deorum haberi nulla ratio est, quia nemo contemnit quod sciat omnino non esse. Quod omnino est, id contemni potest, quod

---

1) Rig. adment. i. e. iaculis.

nihil est, nihil patitur. Igitur quibus est, ab eis patiatur necesse esse. Quo magis oneramini, credentes esse et contemnentes, colentes et despuentes, honorantes et lacessentes! Licet etiam hinc recognoscere, inprimis, cum alii alios deos colitis, eos, quos non colitis, utique contemnitis; praelatio alterius sine alterius contumelia esse non potest, nec ulla electio non [1]) reprobatione componitur. Qui de pluribus suscipit aliquem, eum quem non suscipit despexit. Sed tot ac tanti ab omnibus coli non possunt. Iam ergo tunc primo contempsistis, non veriti scilicet ita instituere, ut omnes coli non possent. At enim illi sapientissimi ac prudentissimi maiores, quorum institutis renuntiare non nostis, maxime in persona deorum vestrorum, ipsi quoque impii deprehenduntur. Mentior, si nunquam censuerant, ne qui imperator fanum, quod in proelio vovisset, prius dedicasset, quam senatus probasset, ut contigit M. Aemilio, qui voverat Alburno deo. Utique enim impiissimum, imo contumeliosissimum admissum est, in arbitrio et libidine sententiae humanae locare honorem divinitatis, ut deus non sit, nisi cui esse permiserit senatus. Saepe censores inconsulto populo adsolaverunt; certe Liberum patrem cum sacro suo consules senatus auctoritate urbe non solummodo, verum tota Italia eliminaverunt. Ceterum Serapem et Isidem et Arpocratem et Anubem prohibitos Capitolio Varro commemorat, eorumque statuas a senatu deiectas, nonnisi per vim popularium restructas. Sed tamen et Gabinius consul Kalendis Ianuariis, cum vix hostias probaret, prae popularium coetu, quia nihil de Serape et Iside constituisset, potiorem habuit senatus censuram, quam impetum vulgi, et aras institui prohibuit. Habetis igitur in maioribus vestris, etsi non nomen, attamen sectam Christianam, quae deos negligit. Horum, si vos saltem integrum honoribus vestris rei esse laesae religionis: sed invenio conspirasse a vobis tam superstitionis quam impietatis profectum. Quanto enim irreligiosiores deprehendimini? Privatos enim deos, quos Lares et Penates domestica consecratione perhibetis, domestica licentia inculcatis, venditando pignerando pro necessitate ac voluntate. Essent quidem tolera-

1) Ex Apol. 13. in. corrig. sine reprobatione.

biliora eiusmodi contumaciae sacrilegia, nisi quod eo iam contumeliosiora, quod modica. Sed aliquo solatio privatorum et domesticorum deorum querelae iuvantur, quod publicos turpius contumeliosiusque tractetis. Iam primum, quos in hastarium regessistis, publicanis subd... tis [1]), omni quinquennio inter vectigalia vestra proscriptos addicitis. Sic Serapeum, sic Capitolium petitur, addicitur, conducitur .... [2]) sub eadem voce praeconis, eadem exactione quaestoris. Sed enim agri tributo onusti viliores, hominum capita stipendio censa ignobiliora; nam hae sunt captivitatis notae et poenae [3]). Dei vero, qui magis tributarii, magis sancti, imo qui magis sancti magis tributarii. Maiestas constituitur in quaestum, negotiatio religione proscribitur, sanctitas locationem mendicat; exigitis mercedem pro solo templi, pro aditu sacri, pro stipitibus, pro ostiis; venditis totam divinitatem, non licet eam gratis coli; plus denique publicanis reficitur, quam sacerdotibus. Non suffecerat vectigalium deorum contumelia, de contemptu scilicet aestimanda, nec contenti estis deis honorem non habuisse, nisi etiam, quemcunque habetis, depretietis aliqua indignitate. Quid enim omnino ad honorandos eos facitis, quod etiam non mortuis vestris ex aequo praebeatis? Exstruitis deis templa, aeque mortuis templa; exstruitis aras deis, aeque mortuis aras, eisdem titulis superscribitis litteras [4]), easdem statuis inducitis formas, ut cuique ars aut negotium aut aetas fuit: senex de Saturno, imberbis de Apolline, virgo de Diana figuratur, et miles in Marte, et Vulcano faber ferri consecratur. Nihil itaque mirum, si hostias easdem mortuis, quas et deis caeditis, eosdemque odores crematis. Quis istam contumeliam excuset, quae ut aut [5]) mortuos cum deis deputet? Regibus quidem etiam sacerdotia adscripta sunt, sacrique apparatus, ut tensae et currus et solisternia et lectisternia .... tie [6]) et ludi. Plane, quoniam illis coelum patet, hoc quoque non

1) Haverc. ex Apol. 13. emend. subditatis. 2) Hav. ex Apol. 13. emend. conducitur divinitas sub eadem voce etc. 3) Cod. ms. captivitate notae poena. Rigalt. captivitatis notae; sed voc. poenae non est delendum. Cf. Apol. 13. 4) Ita Rigalt.: Semler (vel Schütz): aras eisdem tit. superscriptis litt. 5) Haverc. ad Apol. 21. emend. utut mortuos. 6) Rig. et feriae et ludi.

sine contumelia deorum: primo quidem, quod non decuerit alios eis adnumerari, quibus datum sit post mortem deos fieri; secundum, quod tam libere atque manifeste coram populo peieraret contemplator Proculus in coelum recepti, nisi contemneret quos deieraret, quam ipse, quam ii, qui ei peierare permittant; consentiunt enim ipsi nihil esse quod deierant, imo insuper et praemio afficiunt, quia publice contempserit periurii vindices; quamquam periurii apud vos [1]) unusquisque purus est. Imo iam per deos deierandi periculum evanuit, potiore habita religione per Caesarem deierandi, quod et ipsum ad offuscationem pertinet deorum vestrorum; facilius enim per Caesarem peierantes punirentur, quam per ullum Iovem [2]). Sed contemptus honestior est, habens quandam superbiae gloriam; venit enim aliquando etiam de fiducia vel conscientiae securitate vel naturali sublimitate animi. Derisus vero quanto lascivior, tanto denotatior ad contumeliae morsum. Recognoscite igitur, quam derisores inveniamini numinum vestrorum, non dico quales sitis in sacrificando, quod enecta et tabida quaeque mactatis; de opimis autem et integris supervacua [3]) esui capitula et ungulas et plumarum setarumque praevulsa, et si quid domi quoque habituri non fuissetis. Omitto quae vulgae aut sacrilegae gulae videbuntur maiorum prope religionem convenire; atquin doctissimi gravissimi, quatenus gravitas atque prudentia de doctrina proficere credunt, et irreverentissimi erga deos vestros semper existunt, nec eis cessit litteratura, quam ut aut turpia aut vana aut falsa de deis inferat. Ab ipso exordiar Homero vestro, eius unda omnis et omne aequor, cui quantum honorem additis, tantum deis vestris derogastis, magnificando qui de eis lusit. Adhuc meminimus Homeri; ille opinor est, qui divinam maiestatem humana conditione tractavit, casibus et passionibus humanis deos imbuens, qui de illis favore diversis gladiatoria quodammodo paria commisit: Venerem sauciat sagitta humana, Martem tredecim mensibus in vinculis detinet fortasse periturum, eadem Iovem paene perpessum a coelitum plebe traducit, aut lacri-

---

1) Cod. ms. quamquam periurii apud vos, quod un. p. est. Hav. ad Apol. 25. tanquam periuria apud vos, quod un. p. est. 2) Hav. corr. per parvulum Iovem. 3) Rigalt. supervacui; cf. Apol. 14.

mus eius super Sarpedonem excutit, aut luxuriantem cum Iunone foedissime inducit, commendato libidinis desiderio per commemorationem amicarum. Exinde quis non poëtarum ex auctoritate principis sui in deos insolens, aut vera prodendo aut falsa fingendo? Et tragici quidem aut comici pepercerunt, ut non aerumnas ac poenas dei praefarentur? Taceo de philosophis, quos superbia severitatis et duritia disciplinae ab omni timore securos, nonnullus etiam afflatus veritatis adversus deos erigit: denique et Socrates in contumeliam eorum quercum et canem et hircum [1]) iurat. Nam etsi iccirco damnatus est, cum poenituerit Athenienses damnationis, discriminatores quoque impenderit, restituitur testimonium Socrati, et possum retorquere, probatum esse in illo, quod nunc reprobatur in nobis. Sed et Diogenes nescio quid in Herculem lusit, et Romani stili Diogenes Varro trecentos Ioves, seu Iupiteres dicendum est, sine capitibus inducit. Cetera lasciviae ingenia etiam voluptates vestras per dedecus deorum administrant. Dispicite apud vos Lentulorum et Hostiorum sacrilegas venustates, utrum mimos an deos vestros in strophis et iocis rideatis; sed et histrionicas litteras magna cum voluptate suscipitis, quae omnem foeditatem designant deorum. Constuprantur coram vobis maiestates in corpore impuro. Famosum et diminutum caput imago cuiuslibet dei vestit. Luget Sol filium fulmine extinctum laetantibus vobis, Cybela pastorem suspirat fastidiosum non erubescentibus vobis, et sustinetis Iovis elogia modulari. Plane religiosiores estis in gladiatorum cavea, ubi super sanguinem humanum, super inquinamenta poenarum, proinde saltant dei vestri, argumenta et historias nocentibus erogandis, aut in ipsis deis nocentes puniuntur. Vidimus saepe castratum Attin deum a Pessinunte, et qui vivus cremabatur Herculem induerat. Risimus et meridiani ludi de deis lusum, quo Dis Pater, Iovis frater, gladiatorum exsequias cum malleo deducit, quo Mercurius, in calvitio pennatulus, in caduceo ignitulus, corpora exanimata iam mortemve simulantia e cauterio probat. Singula ista quaeque adhuc investigare quis possit? Si honorem inquietant divinitatis, si maiestatis fastigium adsolant,

---

1) Rigalt. h e r a m, sed h i r c u m scribendum esse docet Apol. 14.

de contemptu utique censentur, quam eorum qui eiusmodi factitant, quam eorum qui ita suscipiunt. Quare nescio, ne plus de vobis dei vestri quam de nobis querantur .... ex alia parte adulamini, redimitis si qua delinquitis, et postremo licet vobis in eos quos esse voluistis; nos vero in totum aversamur.

11. Nec tantum in hoc nomine rei desertae communis religionis, sed superductae monstruosae superstitionis. Nam, ut quidam, somniastis caput asininum esse deum nostrum. Hanc Cornelius Tacitus suspicionem fecit. Is enim in quarta historiarum suarum, ubi de bello Iudaico digerit, ab origine gentis exorsus, et tam de ipsa origine quam de nomine religionis ut voluit argumentatus, Iudaeos refert in expeditione vastis in locis aquae inopia laborantes onagris, qui de pastu aquam petituri aestimabantur, indicibus fontis [1]) usos evasisse; ita ob eam gratiam consimilis bestiae superficiem a Iudaeis coli. Inde opinor praesumptum, nos quoque ut Iudaicae religionis propinquos eidem simulacro initiari. At enim idem Cornelius Tacitus, sane ille mendaciorum loquacissimus, oblitus affirmationis suae in posterioribus refert, Pompeium magnum Iudaeis debellatis captisque Hierosolymis templum adisse et perscrutatum nihil simulacri reperisse. Ubi ergo is deus fuerit? utique nusquam magis quam in templo tam memorabili, praesertim omnibus praeter sacerdotibus clauso, quo non vererentur extraneum. Sed quid ego defendam, professus interim confessionem temporalem omnium in vobis ex pari transferendorum? Credatur deus noster asinina aliqua persona; certe negabitis vos eadem habere nobiscum? Sane vos totos asinos colitis et cum sua Epona, et omnia iumenta et pecora et bestias, quae perinde cum suis praesepibus consecratis. Et hoc forsitan crimini datis, quod inter cultores omnium tantum asinarii sumus. Sed et qui nos crucis antistites affirmat, consecraneus erit noster.

12. Crucis qualitas, signum est de ligno; etiam de materia colitis penes vos cum effigie; quamquam sicut ve-

---

1) Sic recte iussit Haverc. scribi pro vulg.: fontibus; cf. Apol. 16.

strum humana figura est, ita et nostrum propria. Viderint nunc liniamenta, dum una sit qualitas; viderit forma, dum ipsum sit dei corpus. Quodsi de hoc differentia intercedit, quanto distinguitur a crucis stipite Pallas Attica et Ceres Pharia, quae sine forma rudi palo et solo staticulo ligni informis repraesentatur? Pars crucis, et quidem maius, est omne robur, quod de recta statione defigitur. Sed nobis tota crux imputatur, cum antemna scilicet sua et cum illo sedilis excessu. Hoc quidem vos incusabiliores, qui mutilum et truncum dicastis lignum, quod alii plenum et structum consecraverunt. Enimvero de reliquo integra est religio vobis integrae crucis, sicut ostendam. Ignoratis autem etiam originem istam deis vestris de isto patibulo provenisse. Nam omne simulacrum, seu ligno seu lapide desculpitur seu aere defunditur seu quacunque alia locupletiore materia producitur, plasticae manus praecedant necesse est; plasta autem lignum crucis in primo statuit, quoniam ipsi quoque corpori nostro tacita et secreta linea crucis situs est. Quod caput emicat, quod spina dirigitur, quod humerorum obliquatio .... Si statueris hominem manibus expansis, imaginem crucis feceris. Huic igitur exordio, et velut statumini argilla desuper intexta paulatim membra complet, et corpus struit, et habitum, quem placuit argillae, intus cruci ingerit; inde circino et plumbeis modulis praeparatio simulacri in marmor, in lutum, vel aes, vel quodcunque placuit deum fieri, transmigratur. A cruce argilla, ab argilla deus; quodammodo transit crux in deum per argillam. Crucem igitur consecratis, a qua incipitur consecratus. Exempli gratia dictum erit, nempe de olivae nucleo et nuce persici et grano piperis sub terra temperato arbor exsurgit in ramos, in comam, in speciem sui generis. Eam si transferas, vel de brachiis eius in aliam subolem utaris, cui deputabitur quod de traduce provenit? non illi grano aut nuci aut nucleo? Nam cum tertius gradus secundo adscribitur, aeque primo secundus, sic tertius redigitur ad primum transmissus per secundum. Nec diutius super isto argumentandum est, quando naturali praescriptione omne omnino genus censum ad originem refert, quantoque genus censetur, tanto origo convenitur in genere. Si igitur in genere deorum crucum originem colitis, hic erit nucleus et granum primordiale, ex quibus apud vos simulacrorum

silvae propagantur. Ad manifesta iam: [1]) Victorias ut numina, et quidem augustiora quanto laetiora, veneramini. Con.........one [2]) quid melius extollant, cruces erunt intestina quodammodo tropaeorum. Itaque in Victoriis et cruces colit castrensis religio, signa adorat, signa deierat, signa ipsi Iovi praefert. Sed ille imaginum suggestus et totius auri cultus monilia crucum sunt. Sic etiam in cantabris atque vexillis, quae non minore sanctitate militia custodit, siphara illa vestes crucum sunt. Erubescitis, opinor, incultas et nudas cruces colere.

13. Alii plane humanius solem Christianum deum aestimant, quod innotuerit ad orientis partem facere nos precationem vel die solis laetitiam curare. Quid vos minus facitis? Non plerique affectatione adorandi aliquando etiam coelestia ad solis initium labra vibratis? Vos certe estis, qui etiam in laterculum septem dierum solem recepistis, et ex diebus ipsum praelegistis, quo die lavacrum subtrahatis, aut in vesperam differatis, aut otium et prandium curetis. Quod quidem facitis exorbitantes et ipsi a vestris ad alienas religiones. Iudaei enim festi, sabbata et coena pura, et Iudaici ritus lucernarum et ieiunia cum azymis et orationes litorales, quae utique aliena sunt a diis vestris. Quare, ut ab excessu revertar, qui solem et diem eius nobis exprobratis, agnoscite vicinitatem; non longe a Saturno et sabbatis vestris sumus.

14. Nova iam de deo nostro fama suggessit. Adeo nuper quidam perditissimus in ista civitate, etiam suae religionis desertor, solo detrimento cutis Iudaeus, utique magis post bestiarum morsus, ad quas se locando quotidie toto iam corpore decutit, cum incedit picturam in nos proposuit sub ista proscriptione: *ONOKOITHΣ*. [3]) Is erat auribus canteriorum, et in toga, cum libro, altero pede ungulato. Et credidit vulgus Iudaeo. Quod enim aliud genus seminarium est infamiae nostrae? Itaque in tota civitate *'Ονοκοίτης* praedicatur. Sed et hoc tamque hesternum, et auctoritate temporis destitutum et qualitate auctoris infirmum, libenter excipiam studio retorquendi. Videa-

---

1) Rigalt. At man.; Verius Hav. ad man. 2) Hav. contignatione. 3) Scribendum esse *ὀνοκοίτης*, ex Apol. 16. apparet; Rig. et hoc in I. et in Apologet. scr. Onochoetes.

mus igitur, an hic quoque nobiscum deprehendamini. Neque enim interest qua forma, dum deformia simulacra curemus? Sunt penes vos et canino capite et leonino et de bove et de ariete et hirco cornuti dii, caprigenae vel anguini et alites planta, fronte et tergo. Quid itaque nostrum unicum denotatis?

15. Plures Onocoetae penes vos deprehenduntur. Si in deis aequalitate concurrimus, sequitur, ut sacrificii vel sacri quoque inter nos diversitas nulla sit, ut ex alia specie comparationis satis fiat. Nos infanticidio litamus sive initiamus? Vos, si de memoria abierunt, quae caede hominis, quaeque infanticidiis transegisse, recognoscetis suo ordine; nunc enim differimus pleraque, ne eadem videamur ubique retractare. Interim, ut dixi, ex alia parte non deest adaequatio. Nam etsi nos aliter, tamen non aliter vos quoque infanticidae, qui infantes editos enecantes legibus quidem prohibemini, sed nullae magis leges tam impune, tam secure sub omnium conscientiae unius ac . . . . tabellis eluduntur. Sed nec eo distant, si vos non ritu sacri, neque deo necatis. Atquin in hoc asperius, quod frigore et fame, aut bestiis . . . . tis, aut longiore in aquis morte demergitis. At et si quo . . . . . dissimilius penes vos fit, eo addicite, quo vestra pignora ex . . . . s, et supplebitur. Imo superacervabitur in vobis quidquid . . . . . ratione defecerit. Sed de ea impietatis hostia dicimur . . . . . . dum ita quoque in vobis recognoscitur, ubi opportunius positum est, non multo secernimur a vestra voracitate; si illa impudica est, nostra vero crudelis, coniungimur si forte natura, qua semper saevitia cum impudicitia concordat.

16. Quamquam quid minus, imo quid non amplius facitis? parum scilicet humanis visceribus inhiatis, quia vivos et puberes devoratis? parum humanum sanguinem lambitis, quoniam futurum sanguinem elicitis? parum infante vescimini, quia infantem totum praecoquum perhauritis? Ventum est ad horam lucernarum et caninum ministerium et ingenia tenebrarum. Quo in loco metuo ne cedam. Quid enim tale in vobis detinebo? Verum iam laudate consilium incesti verecundi, quod adulteram noctem commenti sumus, ne aut lucem, aut veram noctem contaminaremus, quod etiam luminibus terrenis parcendum ex-

istimavimus, quod nostram quoque conscientiam ludimus; quodcunque enim facimus, si volumus, suspicamur. Ceterum incesta vestra pro sua libertate et luce omni et nocte omni et tota coeli conscientia fruuntur, quodque felicius proveniat, cum palam misceatis incesta toto conscio coelo, soli ipsi ignoratis; nos vero etiam in tenebris scelera nostra recognoscere possumus. Plane Persae, Ctesias edit, tam scientes quam non horrentes cum matribus libere fiunt. Sed et Macedones, id quod probaverunt, palam est factitare, siquidem cum primus scenam eorum Oedipus intravit trucidatus oculos, risu ac derisu exceperunt, tragoedus consternatus retracta persona: numquid, ait, domini, displicui vobis? responderunt Macedones: imo tu quidem pulchre. Aut scriptor vanissimus si finxit, aut Oedipus dementissimus si ita fecit; atque exinde alter ad alterum, ἤλαυνε dicebat εἰς τὴν μητέρα. [1]) Sed una vel alia gens quantula macula totius orbis? Nos enim omnem infecimus solem, omnem polluimus oceanum! Date igitur aliquam nationem vacantem ab eis, quae omne hominum genus ad incestum trahunt. Si qua gens concubitu ipso et aetatis ac sexus necessitate, ne dixerim libidine et luxuria, caret, ea erit quae carebit incesto; si qua ab humana conditione privata quadam natura remota est, ut neque ignorantiae neque errori neque casui opposita sit, ea erit quae sola Christianis respondere constantius possit. Respicite igitur luxuriam inter errores et ventos fluctuantem, si desunt populi, quos ad hoc sceleris incursent lata vada et aspera erroris. Inprimis cum infantes vestros alienae misericordiae exponitis aut in adoptionem melioribus parentibus, obliviscimini, quanta materia incesti subministratur, quanta occasio casibus aperitur? Plane ex aliqua disciplina severiores aut certo respectu eiusmodi eventuum a libidine temperatis quocunque loco domi aut peregre, ut non dispersio seminum et saltus ubique luxuriae nescientibus filios edat, quos aut ipsi postmodum parentes, aut alii ...... incursent, quando etiam aetatum moderatio libidine exclusa sit. Quotcunque adulteria, quotcunque stupra, quotcunque publicatae libidinis ...... sive stativo vel ambulatorio titulo, tot sanguinis mix-

1) Cf. Apolog. 9.

tiones, tot compagines generis, tot inde traduces ad incestum; unde adeo mimis et comoedis argumentorum venae fluunt, unde ista quoque talis ante tragoedia erupit. Fusciano praefecto urbi, iudicata punitione senatus, fortuita negligentia comitata ultra ianuam progressus iter, praetereuntibus tractus domo excidit. Graeculus vel a limine Graeculo more captaverat intrans, [1]) inde mutatus Asiae aetate Romam in venalicio refertur. Emit imprudens pater et utitur Graeco. Dehinc, ut vestra, adolescentem dominus in agrum et vincula legat. Illic iam dudum paedagogus et nutrix poenas dabant. Repraesentatur eis tota caussa, referunt invicem exitus suos: illi, quod alumnus in pueritia periisset; ille, se quoque a pueritia perisse, ceterum eodem eventu Romae natum honesta domo. Forsitan et signa quaedam retexuerit. Igitur dei voluntate, ut tanta seculo macula exprobraretur, spiritus dei [2]) de die concutit: tempora cum aetate respondent, aliquid et oculi de lineamentis recordantur, proprietates nonnullae in corpore recensentur. Dominos, imo iam parentes tantum prolatae inquisitionis diligentia impellit. Investigatur venaliciarius, infeliciter invenitur. Revelato scelere, parentes sibi laqueo medentur. Bona filio male superstiti praefectus adscribit, non ad hereditatem, sed ad stipendium stupri et incesti. Satis erat unum istud exemplum publicae erubescentiae eiusmodi scelerum delitescentium in vobis. Nihil semel evenit in rebus humanis, semel plane erui potest. De sacramentis nostrae religionis opinor intentatis, et sunt paria vestris etiam non sacramentis.

17. De obstinationibus vero vel praesumptionibus, si qua proponitis, ne istae quidem ad communionem comparationis absistunt. Prima obstinatio est, quae secunda ab eis religio constituitur Caesarianae maiestatis, quod irreligiosi dicamur in Caesares, neque imagines eorum repropitiando, neque genios deierando hostes populi nuncupamur. Ita vero sit, cum ex vobis nationibus quotidie Caesares, et Parthici, et Medici, et Germanici. Hoc loco Romana gens viderit, in quibus indomitae et extraneae nationes.

---

1) Corruptum hunc locum ita emendavit Rigalt. ut pro vulg. **senatus** scriberet **reatus** et v. **intrans** deleret. 2) V. **dei**, quod legitur in ms., delevit Rig.

Vos tamen de nostris adversus nostros conspiratis. Agnoscimus sane Romanam in Caesares fidem. Nulla unquam coniuratio erupit, nullus in senatu vel in palatiis ipsis sanguis [1]) Caesaris notam fixit; nulla in provinciis affectata maiestas. Adhuc Syriae cadaverum odoribus spirant; adhuc Galliae Rhodano suo non lavant. Sed omitto vesaniae crimina, quia nec ista Romanum nomen admittunt. Vanitatis sacrilegia conveniam, et ipsius vernaculae gentis irreverentiam recognoscam, et festivos libellos, quos statuae sciunt, et illa obliqua nonnunquam dicta a concilio atque maledicta, quae circi sonant. Si non armis, saltem lingua semper rebelles estis. Sed aliud opinor est, non iurare per genium Caesaris. Dubitatur enim de periuris iure, cum ne per deos quidem vestros ex fide deieretis. Sed non dicimus deum imperatorem; super hoc enim, quod vulgo aiunt, sannam facimus.

18. Imo qui deum Caesarem dicitis, et deridetis, dicendo quod non est, et male dicitis, quia non vult esse quod dicitis; mavult enim vivere, quam deus fieri. Reliquum obstinationis in illo capitulo collocatis, quod neque gladios neque cruces neque bestias vestras, non ignem, non tormenta, ob duritatem ac contemptum mortis, animo recusemus. At enim haec omnia apud priores maioresque vestros non contemni modo, sed etiam magna laude pensari ac virtute didicerunt. Gladius quot et quantos viros voluntarios! piget prosequi. Crucis vero novitatem numerosae abstrusae Regulus vester libenter dedicavit. Regina Aegypti bestiis suis usa est. Ignes post Carthaginensem feminam Asdrubale marito in extremis patriae constantiorem docuerat invadere ipsa Dido. Sed et tormenta mulier Attica fatigavit tyranno negans, postremo, ne cederet corpus et sexus, linguam suam pastam exspuit, totum eradicatae confessionis ministerium. Sed vestris ista ad gloriam, nostris ad duritiam deputatis. Destruite nunc gloriam maiorum, quo nos quoque destruatis. Contenti estote detrahere etiam laudi parentum ad praesens, ne nobis locum detis. De his forsitan et temporum qualitas robustioris antiquitatis exegerit ingenia duriora, at nunc tranquillitas pacis et ingenia mitiora et mentes hominum etiam in extraneos....

---

1) Ita Hav.; cod. ms. sanguinis.

Ergo, inquitis, veteribus vos comparate; nobis necesse est in vobis odio prosequi quod a nobis non probatur, quia nec invenitur in nobis. Respondete igitur ad singulas species. Non eadem voce exempla deposco. Si contemptu scilicet mortis gladius de maioribus fabulas fecit, utique non vitae amore gladio vos ad lanistas auctoratis, sed mortis nomen militiae datis. Si feminae alicui de bestiis famosa mors est, medio quotidie pacis sponte libera ad bestias itis. Si crucem, configendi corporis machinam, nullus adhuc ex vobis Regulus pepigit, attamen iam ignis contemptus evasit, ex quo se quidam proxime vestiendum incendiali tunica ad certum usquequaque locum auctoravit. Si flagris mulier insultavit, hoc quoque proxime inter venatorios ordine transcurso remensus est, ut taceam de Laconica gloria.

19. Hucusque, opinor, horrenda obstinationum Christianarum; quae si vobiscum communicamus, superest deridenda personarum conferamus; quamquam de persuasionibus omnis obstinatio nostra praestruitur; mortuorum enim praesumimus resurrectionem. Spes resurrectionis fastidium est mortis. Ridete igitur quantumlibet stupidissimas mentes, quae moriuntur ut vivant; sed quo facilius rideatis et resolutius decachinnetis, arrepta spongia vel interim lingua delete literas interim vestras, quae similiter asseverant animas in corpora redituras. Attamen quanto acceptabilior nostra praesumptio est, quae in eadem corpora redituras defendit? vobis autem quanto vanius traditum est, hominis spiritum in cane vel mulo aut pavone rediturum? Item iudicium annuntiamus a deo pro cuiusque meritis post interitum destinatum. Id vos Minoi et Radamantho adscribitis, iustiore interim Aristide recusato. Eo iudicio iniquos aeterno igni, pios et insontes amoeno in loco dicimus perpetuitatem transacturos. Apud vos . . . . . . quoque Pyriphlegethontis et Elysii non alia conditio disponitur. Nec mythici ac poëtici soli talia canunt, sed et philosophi de animorum reciprocatione et iudicii distributione confirmant. Quoniam igitur usque, iniquissimae nationes, non agnoscitis, imo insuper exsecramini vestros, si nihil inter vos diversitas habet, si unum et eidem sumus; quia non odistis quod estis: date dextras potius, compingite oscula, miscete complexus, cruenti cum cruentis, incesti cum incestis, coniurati cum coniuratis,

obstinati et vani cum aequalibus. Pariter deorum numina laesimus, pariter indignationem eorum provocamus. Habetis et vos tertium genus, etsi non de tertio ritu, attamen de tertio sexu. Illud aptius de viro et femina, viris et feminis iunctum. Aut numquid ipso vos collegio offendimus? Solet aequalitas aemulationis materiam subministrare. Sic figulus figulo, faber fabro invidet. Imo iam de fine simulata confessio redigit conscientiam ad veritatem et ad constantiam veritatis, (nam omnia ista in nobis solis erunt, et a nobis solis revincuntur, quibus illata sunt;) agnitione scilicet diversae partis, unde scientia instructa et consilium inspirat et iudicium gubernat. Vestra denique sententia est, ne caussam quis iudicet, nisi duobus auditis. Quod in nobis solis negligitis, naturae vitio satisfacitis, ut quae in nobis non refutetis, in aliis ......tis, aut quorum reatum in vobis memineritis, ea in alios iactetis ...... opere occupatiores eritis, in extraneos casti, in vosmetipsos incesti, exsertiores foris, subiecti domi. Haec est iniquitas, ut gnari ab ignaris, absoluti a reis iudicemur. Auferte stipulam de oculo vestro, aut trabem de oculo vestro, ut stipulam de alieno extrahatis. [1]) Emendate vosmetipsos prius, ut Christianos puniatis; nisi quod emendaveritis, non punietis, imo eritis Christiani, imo si fueritis Christiani, eritis emendati. Discite quod in nobis accusetis, et non accusabitis. Recognoscite quid in vobis non accusetis, et accusabitis. Patet etiam hinc vobis, quantum aperire potuerimus, [e paucis istis libellulis,] erroris inspectio et veritatis recognitio. Damnate veritatem, sed inspectam si potestis, et probate errorem, sed repertum si putatis. Quodsi praescribitur vobis errorem amare et odisse veritatem; cur quod amatis et odistis, non noveritis?

---

1) Haverc. ad Apolog. 39. emend. Auferte trabem de oculo vestro, ut stipulam de alieno extrahatis.

AD NATIONES

LIBER SECUNDUS.

1. Nunc de deis vestris, miserandae nationes, congredi vobiscum defensio nostra desiderat, provocans ipsam conscientiam vestram, ad censendum, an vere dei, ut vultis, an falso, ut scire non vultis. Haec enim materia est erroris humani per artificem eius, ne ignorantia erroris ...... quo magis rei sitis. Patent oculi, nec vident; hiant aures, nec audiunt; cor stupet saliens, nescit animus quod agnoscit. Denique, si tantam perversitatem una praescriptione discuti liceret, in expedito esset nuntiatio, cum omnes istos deos ab hominibus institutos, non .... hinc excidere fidem verae divinitatis, quo nihil utique aliquando coeptum divinum videri iure possit. Sed enim multa sunt, quibus teneritas conscientiae obduratur in callositatem voluntarii erroris. Ingenti manu veritas obsidetur; at ipsa de sua virtute secura est. Quidni? quoscunque vult, de ipsis adversariis socios protectoresque sibimet assumit, et omnem illam expugnatorum multitudinem prosternit. Adversus haec igitur nobis negotium est, adversus institutiones maiorum, auctoritates receptorum, leges dominantium, argumentationes prudentium; adversus vetustatem, consuetudinem, necessitatem; adversus exempla, prodigia, miracula, quae omnia adulterinam istam divinitatem corroboraverunt. Quare secundum vestros commentarios, quos ex omni theologiae genere cepistis, gradum conferens, quoniam maior in huiusmodi penes vos auctoritas literarum, quam rerum est, elegi ad compendium Varronis opera, qui rerum divinarum ex omnibus retro digestis commentatus, idoneum se nobis scopum exposuit. Hunc si interrogem, qui insinuatores deorum? aut philosophos designat aut populos aut poëtas. Triplici enim genere deorum censum distinxit; unum esse physicum, quod philosophi retractant; aliud mythicum, quod

inter poëtas volutetur; tertium gentile, quod populi sibi quique adoptaverunt. Igitur cum philosophi physicum coniecturis concinnarint, poetae mythicum de fabulis traxerint, populi gentile ultro praesumpserint, ubinam veritas collocanda? in coniecturis? sed incerta conceptio est; in fabulis? sed foeda relatio est; in adoptionibus? sed passiva et municipalis adoptatio est. Denique apud philosophos incerta, quia varia; apud poetas omnia indigna, quia turpia; apud populos passiva omnia, quia voluntaria. Porro divinitas, si veram retractes, ea definitione est, ut istud neque argumentationibus incertis colligatur, neque fabulis indignis contaminetur, neque adoptionibus passivis iudicetur; haberi enim debet, sicut est, certa, integra, communis, quia scilicet omnium. Ceterum quem deum credam? quem suspicio aestimavit, quem historia iactavit, quem civitas voluit? Dignius multo neminem credam, quam dubitandum aut pudendum aut adoptivum.

2. Sed physicorum auctoritas philosophorum ut mancipium sapientiae patrocinatur. Sane mera sapientia philosophorum, cuius infirmitatem prima haec contestatur varietas opinionum, veniens de ignorantia veritatis. Quis autem sapiens expers veritatis, qui ipsius sapientiae ac veritatis patrem et dominum deum ignoret? ...... divina alias enuntiatio Salomonis [1]): Initium, inquit, sapientiae metus in deum. Porro timoris origo notitia est; quis enim timebit quod ignorat? Ita qui deum timuerit, omnium notitiam et veritatem adsecutus, plenam atque perfectam sapientiam obtinebit. Hoc autem philosophiae non liquido successit. Licet enim per curiositatem omnimodae litteraturae inspiciendae, divinis quoque scripturis ut antiquioribus possint videri incursasse, et inde nonnulla dempsisse, cum tamen ......nt, [2]) probant sese aut omnia despexisse aut non omnibus .... Nam et alias veritatis simplicitas per scrupulositatem ......ve [3]) fide nutat, et ita accedente libidine gloriae ad proprii ingenii opera mutasse, per quod in incertum abiit etiam quod invenerant, et facta est argumentationum inundatio de stillicidio uno

---

1) Prov. 9, 10. Ps. 11, 10. 2) Le Prior. emend. credant, — omnibus credidisse. 3) Hav. ad Apolog. 47. plerumque.

atque alio veritatis; invento enim solummodo eo, non ut invenerant, exposuerunt, ut de qualitate [1]) eius et de natura et iam de sede disceptent: Platonici quidem curantem rerum et arbitrum et iudicem; Epicurei otiosum et inexercitum, et ut ita dixerim, neminem; positum vero extra mundum, Stoici, intra mundum, Platonici. Quem non penitus admiserant, neque nosse potuerunt, neque timere, nec inde sapere, exorbitantes scilicet ab initio sapientiae, id est, metu in deum. Extant testimonia tam ignoratae quam dubitatae inter philosophos divinitatis. Diogenes consultus, quid in coelis agatur: Nunquam, inquit, ascendi. Item, an dei essent: Nescio, inquit, nisi ut sint expedire. Thales Milesius, Croeso sciscitanti, quid de deis arbitraretur, post aliquot deliberandi commeatus, nihil renuntiavit. Socrates ipse deos istos quasi certus negabat. Idem Aesculapio gallinaceum secari quasi certus iubebat. Et ideo cum tam incerta et inconstans definiendi de deo philosophia deprehenditur, quem potuit ....re eius, quem non liquido tenebat determinare? De mundo .... dicimus. Hunc enim physicum theologiae genus cogunt: q.......ta deos tradiderunt, ut Dionysius Stoicus trifariam deos dividat, unam vult speciem, quae in promptu sit, ut solem, lunam ..... aliam, quae non compareat, ut Neptunum, reliquam, quae de hominibus ad divinitatem transisse dicitur, ut Herculem, Amphiaraum. Aeque Arcesilaus trinam formam divinitatis ducit, Olympios, Astra, Titaneos; de Coelo et Terra, ex his, Saturno et Ope, Neptunum, Iovem et Orcum et ceteram successionem. Xenocrates Academicus bifariam facit, Olympios et Titanios, qui de Coelo et Terra. Aegyptiorum plerique quatuor deos credunt, Solem et Lunam, Coelum ac Terram. Cum reliquo igni superno deos ortos Democritus suspicatur, cuius instar vult esse naturam Zeno. Unde et Varro ignem mundi animum facit, ut perinde in mundo ignis omnia gubernet, sicut animus in nobis. Atqui vanissime. Nam cum est, inquit, in nobis, ipsi sumus; cum exivit, emorimur. Ergo et ignis cum de mundo per fulgura proficiscitur, mundus emoritur.

3. His ita expeditis, videmus physicum istud ad hoc

---

1) Rigalt. invenerunt — qualitatis; cf. Apolog. 47.

subornatum, ut deos elementa contendat, cum his etiam alios deos natos alleget; dei enim nonnisi de deis nascerentur. Quos quoniam in mythico apud poëtas plenius suo loco examinabimus, tamen quod de ipsis interim retractandum est, quod ad praesentem speciem facit, simul et de praesenti specie ad ipsos ......an ostensuri sumus, deos nullo modo videri posse, qui de elementis nati dicuntur, ut iam hinc praeiudicatum sit, deos elementa non esse, cum qui de elementis nati dicuntur, dei non sunt; aeque demonstrando, orta deos non esse, ad illam agnatorum speciem praestruemus recte non esse defendi, quorum parentes, id est elementa dei non sunt. Scitum, deum e deo nasci, quemadmodum de non deo non deum. Igitur quod elementa contineat mundus iste, ut summaliter tractem de universitate, partibus eius praeministrans; nam quae conditio eius, eadem utique erit et elementorum et membrorum, aut ab aliquo institutus sit necesse est, qua Platonis humanitas, aut a nullo qua Epicuri duritia. Et si institutus est, habendo initium habebit et finem, ita quod aliquando non fuit ante initium, et quandoque non erit post finem: non capit utique videri deus carens substantia divinitatis, id est aeternitate, quae sine initio et fine censetur. Si vero institutus omnino non est ac propterea deus habendus, quod ut deus neque initium neque finem sui patitur: quomodo quidam assignat elementis, quae deos volunt, generationem, cum Stoici negent quicquam deo nasci? Item, quomodo volunt, quos de elementis natos ferunt, deos haberi, cum deum negent nasci? Itaque quod mundi erit, hoc elementis adscribetur, coelo dico et terrae et sideribus et igni, quae deos et deorum parentes adversus negatam generationem dei et nativitatem frustra credi proposuit Varro. Et qui Varro indicaverat animalia esse coelum et astra. Quod si ita est, etiam mortalia sint necesse est, secundum animalis formam; nam etsi immortalem constat animam, ipsi hoc soli licebit, non etiam illi cui adnectitur, id est corpori. Nemo autem negabit mortale corpus esse, cum et contingamus ea et contingamur ab eis, certa corpora ex illis decidere videamus. Ergo si animalia deposita ratione animae, qua corporum conditio, mortalia, non utique, dii elementa. Et tamen unde animalia Varroni videntur elementa? Quoniam moventur. Ac ne ex diverso proponatur, multa alia moveri, ut rotas, ut

plaustra, ut machinas ceteras, ultro praevenit dicens, eo animalia credita, quod per semetipsa moverentur, nullo extrinsecus apparente motatore eorum aut minatore, sicut apparet, qui rotam compellit, et plaustra volvit, et machinam temperat. Igitur nisi animalia, non mobilia per se. Porro allegans, quid non appareat, ostendit quid quaesisse debuerat, id est, artificem et arbitrum motus; neque enim statim non est, quod, quia non videmus, non credimus esse. Imo eo altius investigandum est, quod non videatur, ut quod videatur quale sit scire possimus. Alioquin si tantum ea, quae comparent, deo esse creduntur, quia comparent, quomodo deos etiam eos recipitis, qui non comparent? si autem videntur esse qui non sunt, cur non sint et qui non videntur? Motatorem dico coelestium rerum. Sint ergo et animalia, quia mobilia per se, etiam mobilia per se, quia non per alium; tamen illa non statim dei, quia animalia, ita nec ideo, quia per se mobilia; aut quid vetat universa animalia, ut mobilia per se, deos haberi? ......lia sane vanitate Aegyptiis licet.

4. Aiunt quidam propterea deos fuisse appellatos, quod θέειν et σείεσθαι procurrere ac motari interpretatio est. Sane vocabulum istud non est alicuius maiestatis; a cursu enim et motu, non ab divinitatis denominatione formatum est. Sed cum etiam ille unus Deus quem colimus, θεὸς cognominetur, nec tamen aut motus ullus aut cursus eius appareat, quia nec visibilis cuiquam sit, palam est, ut vocabulum istud .... sumptum propriumque, quia se nativum, divinitatis inventum .... interpretationis eius astutia, verisimilius est non a cursu et motu θεοὺς dictos, sed de appellatione veri dei mutuatum, uti quos aeque deos excudissetis, θεοὺς cognominaretis. Denique quam ita sit, probatio suppetit, cum etiam universos deos vestros, in quibus nullius cursus aut motus officium denotatur, θεοὺς communiter appelletis. Itaque si aeque θεοὺς aeque immobiles, disceditur vocabuli interpretatione pariter et divinitatis opinione, quae a cursu et motu modulata rescinditur. Quodi nomen istud proprium divinitatis et simplex, nec interpretatorium in illo deo reprehensum, in cetera, quae deos vultis, docete etiam qualitatis inter illos esse consortium, ut iure consistat collegium nominis communione substantiae. Porro θεὸς ille iam hoc solo, quod non sit in promptu, vacat a com-

paratione eorum, quae in promptu sunt et visui et sensui; sed sensui satis, quod est testimonii ad diversitatem occulti et manifesti renuntiatio; si elementa palam proposita omnibus, si contra deus nemini, quomodo poteris ex ea parte, quam non vidisti, quae vides, congredi? Cum ergo non habes coniungere sensu .... ratione, quid vocabulo coniungis, ut coniungas etiam potestate? Ecce enim Zeno quoque materiam mundialem a deo separat, vel eum per illam, tanquam mel per favos transisse dicit. Itaque materia et deus duo vocabula, duae res. Pro discrimine vocabulorum etiam res separantur, etiam materiae conditio vocabulum sequitur. Quodsi materia non est, quia sic et appellatio praescribit, quomodo quae sunt in materia, id est elementa, dei habebuntur, cum membra a corpore alig .... esse non possint? Sed quid ego cum argumentationibus physiologicis? S...... ascendere debuit de statu mundi, non in incerta descen..........lo Platonica forma quadratum eum angulatumque com.........do circino rotunda ita collegit, quod sine capite solum credi laborat. Sed Epicurus, qui dixerat, quae super nos, nihil ad nos, cum et ipse coelum inspicere desiderat, solis orbem pedalem deprehendit. Adhuc scilicet frugalitas et in coelis agebatur. Denique ut ambitio profecit, etiam sol aciem suam extendit, ita illum orbem maiorem Peripatetici denotaverunt. Oro vos, quid sapit coniecturarum libido? Quid probat tanta praesumptione asseverationis otium affectatae morositatis eloquii artificio adornatum? Merito ergo Milesius Thales dum totum coelum examinat et ambulat oculis, in puteum cecidit .....r, multum irrisus Aegyptio illi: In terra, inquit, nihil perspiciebas, coelum tibi speculandum existimas? Itaque casus eius per figuram ....s notat, scilicet eos qui stupidam exerceant curiositatem.....na turae, quam prius in artificem eius et praesidem, in vacuum .....n dum habituros.

5. Quin ergo ad humaniorem aliquanto..... imur opinionem, quae de communi omnium sensu et simplici cog .... deducta videatur? 1) Nam et Varro meminit eius, creditam praeterea dicens elementorum divinitatem, quod ni-

---

1) Le Prior. supplevit: convertimur — cognatione.

hil omnino sine suffragio illorum gigni, ali, provehi possit ad vitae humanae et terrae sationem, quando ne ipsa quidem corpora aut animas sufficere licuisset sine elementorum temperamento, quo habitatio ista mundi circulorum conditionibus foederata praestatur, nisi quod hominum incolatui denegavit enormitas frigoris aut caloris. Itaque deos credi: solem, qui diei de suo cumulet, fruges caloribus, p....... et annum stationibus servet; lunam, solatium noctium, patrocinium mensium gubernaculis, item sidera, signacula quaedam temporum ad mutationem notandorum; ipsum denique coelum, sub quo omnia; terram, super quam omnia, et quicquid illorum inter se ad commoda humana conspirat. Nec tantum beneficiis fidem divinitatis elementis convenire, sed etiam de diversis, quae tanquam de ira et offensa eorum incidere soleant, ut fulmina, ut grandines, ut ardores, ut aurae pestilentes, item diluvia, item hiatus motusque terrarum. Et iure credi deos, quorum natura honoranda sit in secundis, metuenda sit in adversis, domina scilicet iuvandi et nocendi. Porro, si ita sentiuntur in ..... conversatione, non perinde rebus ipsis, quibus iuvantur sive laeduntur aut gratias referunt aut querelas intendunt, sed his, sub quorum ducatu et potestate operatio rerum decurrit. Nam in voluptatibus vestris non tibiae aut citharae coronam ad praemium adiudicatis, sed artifici, qui tibiam et citharam suavitatis temperet vi. Aeque cum quis valetudine male est, non lanis nec antidotis aut malagmatis ipsis gratiam meministis, sed medicis, quorum opera atque prudentia remedia proveniunt. Item in adversis qui ferro sauciantur, non gladium ipsum aut lanceam accusant, sed hostem vel latronem. Et quos ....[1]) tegulas aut imbrices arguunt, sed vetustatem; sicut et naufragi non petris et fluctibus imputant, sed procellae. Merito. Certum enim est, quodcunque est, ei adscribendum, non per quod fit, sed a quo fit, quia is est caput facti, qui et ut fiat et per quid fiat, instituit. Et sunt in omnibus rebus tres tituli isti, quod est, per quod est, et a quo est; quia prius est, qui quid velit fieri, et quod possit, inveniri. Et ita recte in ceteris agitis, auctorem considerantes. At in physicis contra naturam

1) Rigalt. suppl. Et quos tecta opprimunt, non tegulas etc.

regula vestra, qua in ceteris sapientiam iudicatis, auferendo summum gradum auctoris, et quae fiunt, non a quo fieri, ... ita credere contingit elementorum potestates et ar... esse, quae sunt servitutes et officia. Non in ista investigatione ali .....us artificis intus et domini, servitutis autem non tendimus elementorum, ... operis eorum quas facis potestatis. Sed dei non serviunt; ea igitur, quae serviunt, dei non sunt. Aut doceant vulgo fieri, ut de licentia passivitatis libertas approbetur, de libertate dominatio, de dominatione divinitas intelligatur. Nam si omnia haec super nos certis curriculis, legitimis decursibus, propriis spatiis, aequis vicibus sub legis instar constituta volvendis temporibus et exercendis temporum ducatibus occurrere meminerunt, ... ex ipsa observatione conditionum suarum et fide operum et instantia .... et cura demutationum, memoria reciprocatorum, aliquam dominationem sibi praeesse persuadeant vobis, cui apparere videatur universa negotiatio mundialis perveniens ad humani generis utilitatem et ...... onem? [1]) Non enim potest dicere, ea sibi agere ista ac sibi curare nec quicquam hominum caussa disponere, cum propterea defendas elementis divinitatem, quod ab aliis aut iuvari te aut laedi sentias; nam si sibi praestant, nihil eis debes.

6. Age iam, conceditisne divinitatem non modo non serviliter currere, sed inprimis integre stare, neque minui neque intercipi neque corrumpi debere. Ceterum abiit omnis felicitas eius, si quid patitur unquam. Ecce autem et astra intercidunt, et intercidisse se attestantur. Confitetur et luna, quantum amiserit, cum resumit. Iam maiora eius detrimenta soletis in aquae speculo considerare, ut nihil amplius ullam ..... credam quod magi norunt. Ipse etiam sol saepe defectione tentatus est. Fingite quaslibet rationes coelestium casuum, non volet deus aut minor fieri, aut esse desinere. Viderint igitur humanae doctrinae patrocinia, quae coniectandi artificio sapientiam mentiuntur et veritatem. Nam alias natura sic est, ut qui melius dixerit, hic verius dixisse videatur, non qui verius, is melius.

---

1) Gothofredus **utilitatem seu accessionem?** Haverc. ad Apol. 13: **util. et laesionem?**

7. Ceterum cui res examinabitur, verisimilius utique dicet elementa ista ab aliquo regi, quam ultro ..... igitur non deos, quae sub aliquo. At si in isto erratur, melius est simpliciter, quam, ut physici, diligenter. Sed enim si ad mythic . . . tes, [1]) melius iam in physico mortalitas errat, cis divinitatem adscribendo, quae super hominem putat situ et vi et magnitudine et divinitate sentiri; quod enim super hominem, credas deo proximum. Ceterum ut ad mythicum transeamus, quod poetis deputatur, nescio an tantum, ... mediocritati nostrae, an tanti de documentis divinitatis conf......... ut Mopsus Africanus et Boeotus Amphiaraus. Delibanda enim nunc est species ista, cuius suo loco ratio reddetur. Interim hos certe homines fuisse vel eo palam est, quod non constanter deos illos, sed heroas appellatis. Quid ergo contendimus? Si addicenda mortuis divinitas erat, non utique talibus? Ecce vos, cum eadem licentia praesumptionis sepulcris regum vestrorum coelum infamatis, nonne probatos quosque iustitia, virtute, pietate et omni bono eiusmodi consecrationis solatio honestatis, contenti pro talibus etiam irrideri peierantes. At e contrario impios, turpes etiam pristinis humanae gloriae praemiis aufertis, decreta eorum et titulos lancinatis, imagines detrahitis, monetam repercutitis. Ille autem conspector omnium, comprobator, imo largitor bonorum, tantae indulgentiae suae ordinationem vulgo prostituet, et plus diligentiae atque iustitiae hominibus licebit in distribuendis divinitatibus sapere? Mundiores erunt regum et principum comites quam summi dei? Atquin horretis et aversamini, vagos, exsules, ... debiles, sordide natos, inhoneste institutos; contra incestos, adulteros, raptores, parricidas etiam legibus exserendis. Ridendum an irascendum sit, tales deos credi, quales homines esse non debeant? Sed enim in isto mythico genere, quod poetae ferunt, quam incerti agitis circa conscientiae pudorem et pudoris defensionem! Nam quotiens mise ...., turpia, vel atrocia deorum exprobramus, allegationem poeti ......e ut fabulosa defenditis? quotiens ultro siletur de eiusmodi poetica, non modo non horretis, sed insuper honoratis, utque in necessariis artibus

1) Le Prior. suppl. ad mythicas artes.

habetis. Denique per hanc initiatricem litteraturae ingenuitatis studia producitis. Criminatores deorum poetas eliminari Plato censuit, ipsum Homerum sane coronatum civitate pellendum. At cum excipiatis illos et retineatis, cur non credatis talia retexentibus de deis vestris? Igitur si creditis poetis, cur tales deos colitis? si ideo colitis, quia non creditis poetis, cur laudem mendacibus fertis, nec cavetis ne offendatis eos, quorum detrectatores honoratis? Sane fides a poetis non exigenda. Nonne qui dicitis deos post mortem factos, homines confitemini ante mortem? Quid ergo novi, si, qui homines fuerint, humanis aut casibus aut criminibus aut fabulis polluuntur? Non creditis poetis, cum de relationibus eorum etiam sacra quaedam disposueritis? Cur rapitur sacerdos Cereris, si non tale Ceres passa est? Cur Saturno alieni liberi immolantur, si ille suis pepercit? Cur Ideae masculus amputatur, si nullus illi fastidiosior adolescens libidinis frustratae dolore castratus est? Cur Herculeum polluctum mulieres Lanuvinae non gustant, si non mulierum caussa p...... Mentiuntur sane poetae! sed non ideo quod talia gesserint....... homines quas defuerint nec quod divinas adscripserint fo ..... divinitatis, cum interim vobis credibilius visum est deos fuisse, sed non tales, quam tales, sed non deos.

8. Superest gentile illud genus inter populos deorum, quos libidine sumptos, non pro notitia veritatis, docet privata notitia. Deum ergo existimo ubique notum, ubique praesentem, ubique dominantem, omnibus colendum, omnibus demerendum. At enim cum illi quoque, quos totus orbis communiter colit, excidant probationi verae divinitatis, quanto magis isti, quos ne ipsi quidem municipes sui norunt? Nam quae idonea auctoritas praecucurrit eiusmodi theologiae, quam etiam fama destituit? Quanti sunt, qui norint visu vel auditu Atargatin Syrorum, Coelestem Afrorum, Varsutinam Maurorum, Obodan et Dusaren Arabum, Belenum Noricum, vel, quos Varro ponit, Casiniensium Delventinum, Narniensium Visidianum, Atheniensium Numentinum, Aesculanorum Anchariam, et quam praevenerim [1]), Volsiniensium Nortiam, quorum ne nominum quidem dignitas humanis cognominibus distat? Satis rideo etiam

1) Rigalt. Praeverim.

deos decuriones cuiusque municipii, quibus honor intra muros suos determinatur. Haec libertas adoptandorum deorum quousque profecerit, Aegyptiorum superstitiones docent, qui etiam bestias privatas colunt, p.... crocodilos et anguem suum. Parum est, si etiam hominem consecrarunt. Illum dico, quem non iam Aegyptus aut Graecia, verum totus orbis ...... Afri iurant; de cuius statu quid coniici potest apud nostras litteras ut verisimile videtur positum est. Nam Serapis iste quidam olim Ioseph ...... fuit de genere sanctorum, iunior inter ceteros fratres, sed excelsior ....ab iisdem fratribus per livorem venum in Aegyptum datus, seviebat in familia regis Aegyptiorum Pharao, a regina minus pudica desideratus, sed quia non obsequebatur, e contrario ab eadem delatus, a rege in carcerem datur. Illic somnia quibusdam non perperam interpretatus, vim spiritus sui ostendit. Interea rex quoque somnia terribilia quaedam illi, detractis quos convocaverat, voluit exponere. Ioseph expedimenta de carcere edocuit, somnium regi aperit: illos boves septem opimissimos, defluentes, totidem annorum ubertatem significare; posteriores aeque septem ineptos, subsequentium septem annorum inopiam. Praedicare itaque saepe de recondendis praesidiis in futuram famem de copia priore, credidit rex; exitus rerum et prudentem et sanctum semper necessarium probavit. Itaque Pharao universae Aegypto et frumentandae et exinde curandae eum praefecit. Hunc Serapidem ex suggestu, quo caput eius ornatum, vocaverunt, cuius suggestus modialis figura frumentationis memoriam obsignat, et curam frugum super caput eius fuisse, ipsis spicis, quibus per ambitum notatur, apparet. Propterea et canem, quem apud inferos deputant, sub dextera eius dicaverunt, quod sub manu eius compressatur [1]) Aegyptiorum, et Fariam adiungunt, quam filiam regis Pharao derivatio nominis esse demonstrat; nam et tunc Pharao, inter cetera honorum et remunerationum, filiam quoque in matrimonium ei dederat. Sed quia et feras et homines colere susceperant, utramque faciem in unum Anubin contulerunt, in quo naturae conditionisque suae potius argumenta videri posset consecrasse gens rixosa,

---

1) Mirum hoc v. le Prior. mutavit in **compressatus**.

suis regibus recontrans, in extraneis deiecta, sane et gula et spurcitia .... etiam servi ipsa.

9. Haec secundum tripertitam dispositionem ...... divinitatis aut notiora aut insigniora digessimus, ut possit iam videri satis responsum de physico genere, de poëtico, de gentibus. Et quoniam omnis superstitio [1]), non iam philosophorum nec poetarum nec populorum, a quibus tradita est, sed dominantium Romanorum, quibus occupata est, auctoritatem sibi exstruxit, alia iam nobis ineunda est humani erroris latitudo, imo silva caedenda, quae undique conceptis superstitionum seminibus vitii pueritiam [2]) obumbravit. Sed et Romanorum deos Varro bifariam disposuit incertos et electos. Tantam vanitatem! Quid enim erat illis cum incertis, si certos habebant? nisi si Atticos stupores recipere voluerunt. Nam et Athenis ara est inscripta: ignotis deis. Colit ergo quis quod ignorat? Tum si certos habebant, contenti esse debuerunt, nec electos desiderare. In quo etiam irreligiosi deprehenduntur. Si enim dei ut bulbi seliguntur, qui non seliguntur, reprobi pronuntiantur. Nos vero bifariam Romanorum deos recognoscimus, communes et proprios, id est, quos cum omnibus habent, et quos ipsi sunt commenti. Et numquid hi sunt publici et adventitii dicti? Hoc enim arae docent, adventitiorum ad fanum Carnae, publicorum in Palatio. Quare cum communes dei, quam physico, quam in mythico comprehendantur, actum est iam de istis speciebus. De propriis dicere .... et. De Romanis stupeamus, tertium illud genus hostilium deorum ......eo quod nulla gens alia tantum sibi superstitionis invenerit ...... duas species dirigimus, alios de hominibus assumptos, alios inde conceptos. Igitur quoniam idem illis color suppetit consecrationis mortuorum, tanquam ob merita vitae, eandem et nos responsionem opponamus necesse est, neminem ex his quoque tanti fuisse. Patrem diligentem Aenean crediderunt, militem nunquam gloriosum, lapide debilitatum; quod telum quantum vulgare, atque caninum, tanto ignobile vulnus! Sed et proditor patriae Aeneas invenitur; tam Aeneas, quam Antenor. Ac si hoc verum nolunt, Aeneas certe patria flagrante dereliquit socios fe-

---

1) Rigalt. substitutio. 2) Cod. ms. vitiis pueritatem, Rigalt. vitii pueritatem.

minae Punicae subiiciendus, quae maritum Hasdrubalem Aeneae timiditate supplicantem hosti non comitata, raptis secum filiis, formam et patrem sibi habere non in fugam sapit, sed in ignes ardentis Carthaginis ut in amplexus patriae pereuntis incubuit. Pius Aeneas ob unicum puerum et decrepitum senem, Priamo et Astyanacte destitutis; atquin Romanis magis detestandus. Qui pro salute principum et domus eorum adversus liberos et coniuges et omne pignus suum deierant. Consecrat filium Veneris, et hoc Vulcanus sciens patitur et Iuno concedit. Si veredi [1]) parentum in coelo sedent, cur non potius Argivi iuvenes dei habiti, quod matrem, ne in sacris piaculum committeret, plus quam humano more iugales provexerunt? cur non magis dea, quae magis pia, illa filia patris in carcere fame defecti uberibus suis educatrix? Quid aliud Aeneae gloriosum, nisi quod proelio Laurentino nusquam comparuit? Rursus forsitan solito more quasi desertor e proelio fugerit. Romulus aeque post mortem deus, si quia urbem condidit deus, usque in feminas, urbium auctores. Sane Romulus et fratrem interfecit et alienas virgines dolo rapuit. Ideo deus, ideo Quirinus est, quia tunc parentibus quiritatum est per illum. Quid Sterculus meruit ad divinitatem? si agros stercoribus iuvando diligens fuit, plus fimi Augias conferebat. Si Faunus Pici filius in ius agitabatur mente ictus, curari eum magis quam consecrari decebat. Si Fauni filia pudicitia praecellebat, ut ne conversaretur quidem inter viros, aut barbaria aut conscientia deformitatis aut rubore insaniae paternae, quanto dignior bona dea Penelopa, quae inter utilissimos amatores diversata, obsessam castitatem tenere protexit? Est et sanctus, propter hospitalitatem a rege Plotio fanum consecutus; potuit et Vlixes de humanissimo Alcinoo unum amplius deum vobis contulisse.

10. Ad foediora festino. Non puduit Auctores vestros de Larentina [2]) palam facere. Scortum haec meritorium fuit, sive dum Romuli nutrix, et ideo lupa, quia scortum; sive dum Herculis amica est, et iam mortui Herculis, id est, iam dei. Nam ferunt, aedituum eius solum forte in aede calculis ludentem ut sibi collusorem, quem non ha

---

1) Cod. ms. si bisepte parentum. 2) Rigalt. Laurentina; cf. Apolog. 13.

bebat, repraesentaret, una manu Herculis nomine, alia ex sua persona lusum inisse, si ipse vicisset, coenulam et scortulum ex stipitibus Herculis sumeret; si vero Hercules, id est manus altera, eadem Herculi exhiberet. Vicit manus Herculis. (Id quoque potuit duodecim titulis eius adscribi.) Aedituus coenam Herculi dependit, scortum Larentinam conducit: coenat ignis, qui Sol, et ipsius Herculis co.......nia ara consumpsit. Larentina in aede sola dormit....de lenonio ludo iactitat se somniis Herculi functam, et potuit, dum animo contemplatur, somnio pati. Eam de aede progredientem mane primo quidam adolescens, tertius quod aiunt Hercules concupiscit, ad se..................s.................. id dictum sibi ab Hercule, utique .... ceantur. Non enim impune licui.............................. dem quoque scribit; mox illa prop .... per Herculem fuerat insecuta, agrum .... divinitatem et filiabus suis, quas ut ipsas h........................ dium a Larentiniana Romanorum numina digni .... sola de tot uxoribus Herculi cara, sola enim dives ....or Cerere quae mortuo placuit. Tot exemplis et vo............ quis non deus affirmari potuit? Quis denique Antinoo controversiam divinitatis agitavit, quod decorior Ganymedes aut carior suo amatori ....[1])? Apud vos mortuis coelum, viam ab inferis ad astra subigitur. Pass.......ta ascendunt. Ne multum putetis vos praestare regibus vestris.

11. Non contenti eos deos asseverare, qui visi retro, auditi contrectatique sunt, quorum effigies descriptae, negotia digesta, memoria propagata, umbras nescio quas incorporales, inanimales, et nomina de rebus efflagitant, deosque sanciunt, dividentes omnem statum hominis singulis potestatibus ab ipso quidem uteri conceptu, ut si deus Consevius quidam, qui consationibus concubitalibus praesit, et Fluviona, quae infantem in utero .... hinc Vitumnus, et Sentinus, per quem viviscat infans et sentiat.....: dehinc Diespiter, qui puerum perducat ad partum. Cum prin......... et Candelifera, quoniam ad candelae lumina pariebant, et quae ....us dictae. Perverse natos

---

1) Gothofredus has lacunas sic explevit: amatori fuerit? — subigitis. Passim alii ita ascendunt. Haverc. ad Apol. 13. amatori? Patet apud vos — subigitis. Passim ita catamiti ascendunt.

..................to Prosae carmentis esse provin............ .... et ab effatu Farmus, et aliis a lo ....uem ad cavendum sumministrat .... rix et Albana, et una Rucinia. Mirum .... non esse provisos. Exinde et primi cibi sum .... Potina et Eluda, et statuendi infantis sta...............do, Abeona, et Domiducam, et habent Edeam ....ae et malam. Item voluntatis, Volumnum, Voletam ....Paventinam, Pavoris, Spei. Venilliam; voluptatis, Volupiam ....ntiae, Praestitiam; aeque ab actu, Peragenorem: a consiliis Consum; iuventam, novorum togatorum; virorum iam, fortuna barbata ....nuptialibus disseram. Afferenda est ab affe-rendis dotibus ordinata ....dor, et Mutunus et Tutunus, et dea Pertunda, et Subigus, et Prema ..... parcite, dei impudentes, luctantibus sponsis nemo intervenit .... quorum votum est foris gaudentes erubescunt [1]).

12. Et quonam usque deos ..... quia disserendum, quales deos receperitis, quantum vobis erus...... Rideam vanitatem, an exprobrem caecitatem, est admodum incertum.. Nam quot deos, et quos utique producam? maiores, an et minores? veteres, an et novitios? mares, an et feminas? coelibes, an et le, ...?? artifices, an et inertes? rusticos, an et urbanos? cives, an et peregrinos. Tot enim familiae, tot nationes sensus bona fide quaerunt, ut dispici et distingui describique non possint, ut quanto diffusa res est, tanto substringenda nobis erit. Et ideo, qui in ista specie unum tuemur propositum demonstrandi, illos omnes homines fuisse: non quidem ut cognoscatis, nam quasi oblita agitis, compendio ab ipsa dispiciendi ratione summam originem generis illorum retractando. Origo enim totius posteritatis. Ea origo deorum vestrorum Saturno, ut opinor, signatur. Neque enim si Varro antiquissimos deos Iovem, Iunonen et Minervam refert, nobis excidisse debet, omnem patrem filiis antiquiorem, tam Saturnum Iove, quam Coelum Saturno; de Coelo enim et Terra Saturnus. Et tamen Coeli et Terrae originem omitto. Erant inde coelibes diu et orbi, antequam mariti

---

1) Haverc. suppl. Humano pudori parcite — intervenit; ipsi quorum etc.

et parentes. Longo scilicet aevo crescendum illis fuit ad tantam proceritatem. Denique simul coepit et Coelo vox insolescere et ubera Terrae lapilliscere, faciunt nuptias inter se. Credo, aut Coelum descendit ad sponsam, aut Terra ascendit ad sponsum! Concepit tamen Terra de Coelo et peperit illa Athos, Athos Saturnum mira ratione. Utri parentum similis? Sed et peperit, certe ante Saturnum neminem procreaverunt, nisi unam postea Opem, exinde de subole cessatum est. Nam Saturnus quidem Coelum castravit dormientem. Legimus Coelum genere masculino; ceterum quomodo pater, nisi masculinus? Sed et unde castrandum? falx illi: hoc s..l..... Nondum enim Vulcanus artifex ferri. Terra vero orbata distulit, etsi adhuc iuvenili aetate, alii nubere. Sed nec habebat Coelum ..... tamen nisi illam Mare amplectitur, sed olet salsuginem .... aquis assueta. Ita Saturnus unicus masculus Coeli atque Terrae. Sed ipse pubescens sorori suae iungitur. Nondum leges, quae incesta prohiberent, nec quae parricidium plecterent. Itaque filios virili sexu devorabat; melius ipse, quam lupi, si exponeret; timebat scilicet, ne quis illorum de paterna falce didicisset. Nato mox et abalienato Iove, saxum infantis ementiti deglutivit. Hoc ingenio diu securus, tandem filio, quem nondum digesserat, in tenebris adulto oppressus regnoque privatus est. Hunc vobis patriarcham deorum, Coelum et Terra, poëtis obstetricantibus, procreaverunt. Sed eleganter quidam sibi videntur physiologice per allegoricam argumentationem de Saturno interpretari, tempus esse, et ideo Coelum et Terram parentes, ut et ipsos origini nullos, et ideo falcatum, quia tempore omnia dirimantur, et ideo voratorem suorum, quod omnia ex se edita in se ipsum consumat. Nominis quoque testimonium compellant: Cronium dictum graece, ut Chronon; aeque latini vocabuli a sationibus rationem .....;nt, qui eum procreatorem coniectantur, per eum seminalia coeli in terram deferri. Opem adiungunt, quod opem vidclub semina conferant, et quod opere semina evadant. Quae oro, huius translationem ....ponas. Aut Saturnus fuit, aut tempus. Quomodo Saturnus .... quomodo tempus? Utrumque enim non potes, corporale in eo.........mare. Quid autem prohibuit tempus coli in sua qualitate? .... hominis, aut fabulam hominis, aut famulam hominis in sua specie, non

in tempo .... Quid sibi vult intellectio ista, nisi foedas materias mentitis argumentationibus colorare? Saturnum neque ideo qui ..d......... tempus, aut dum eum tempus facis, iam nec hominem vis fuisse. Pla.........s omnino Saturnus in terris humanae qualitatis apud veteres memorias recensetur. Potest incorporaliter fingi quodvis, quod non fuerit omnino; vacat fingendi locus, ubi veritas est. Cum autem Saturnum constat vixisse, frustra demutatis; non conceditur vobis, quem non negabitis fuisse hominem, qui neque deus neque tempus defendi potest. Exstat apud litteras vestras usquequaque Saturni census, legimus apud Cassium Severum, apud Cornelios Nepotem et Tacitum, apud Graecos quoque Diodorum, quive alii antiquitatem canos collegerunt. Nec fideliora vestigia, ... quam in ipsa Italia signata sunt. Nam post plurimas tetras et Attica hospitia Italiae, vel, ut tunc vocabatur, Oenotriae, consedit, exceptus ab Iano sive Iane, ut Salii [1]) vocant. Mons, quem coluerat, Saturnius dictus; urbs, quam depalaverat, Saturnia usque nunc est; tota denique Italia de Saturno vocabatur; tali teste terram, quae nunc dominatur orbi, etiamsi de origine Saturni dubitatur, de actu tamen constat hominem illum fuisse. Ita si homo Saturnus, procul dubio de [homine], imo quia homo, non utique de coelo atque terra. Sed cuius parentes ignoti, quibusdam facile fuit illum eorum filium dici, quorum possunt omnes videri. [2]) Quis enim non coelum ac terram patrem ac matrem venerationis gratia appellet? An de consuetudine humana, qua ignoti quique ex inopinato apparentes de coelo advenisse dicuntur? Proinde......semper eg.......repentino [3]), ubique inolevit coelitem dici. Nam et vulgo generis incertos terrae filios iactitamus. Nihil allego de statu antiquitatis, qua.... rudes [4]) tunc agebantur et oculi et mentes hominum, ut cuiuslibet novi viri aspectu quasi divino commoverentur, nedum et regis, et quidem primi. Adhuc de Saturno im-

---

1) Rigalt. ed. ut si alii vocant. Cf. Apolog. 10. ut Salii volunt. 2) Ita h. l. restit. ex Apolog. 10. 3) Haverc. ex Apol. 10. emend. Proinde Saturno semper egeno et repentino ubique etc. 4) Leg. qua ita rudes — hominum, ut (alii: et) etc.

morabor, quod et ceteris compendium praestruam, satiata primordiorum disputatione; nec praetermittam potiora testimonia divinarum litterarum, quibus fides pro antiquitate superior debetur. Ante enim Sibylla, quam omnis litteratura, extitit. Illa scilicet Sibylla, veri vera vates, et cuius vocabula daemoniorum vatibus induistis. Ea senario versu in hunc sensum de Saturni prosapia et rebus eius exponit: decima, inquit, genitura hominum, ex quo cataclysmum prioribus accidit, regnavit Saturnus et Titan et Iamfetus, Terrae et Coeli fortissimi filii. Si qua ergo, vel vestris .... oribus litteris vestris superioribus, sed iccirco magis proximis ..... in illius aetatis, fides adiacet.

13. Satis de Saturno et prosapia eius .....um est, homines fuisse. Tenemus compendium, in ceteros originis praescriptionem, ne per singulos evagemur. Qualitas posteritatis a principibus generis ostenditur, mortalia de mortalibus, terrena de terrenis, gradus ad gradus comparantur, nuptiae, conceptus natales cucurrerunt, patriae sedes, regna, monumenta l......... qui natos non possunt negare, mortuos credant, qui mortuos confitentur, deos non putent. Sed enim manifestis vis sua adsistit; quos a primordio non .... divinitatem, affirmando illos post mortem deos factos, ut Varro, et qui cum eo somniaverunt. Hic igitur consisto ...... alle........ in hoc nomen et numen, ut in ordinem senatorium, ... vestra .... cedatis iam necesse est, aliquem summum dominatorem ...... allegendi potestatem, et quasi Caesarem; neque quisquam aliis praestare potest, qui non ipse dominetur. Ceterum si potuerunt deos sese facere post mortem, a........ deterioris conditionis ab initio esse voluerunt; aut si nemo est, qui deos fecerit, quomodo facti dicentur, qui non nisi ab alio fieri potuissent? Ita nullus datur vobis renuendi locus, esse mancipem quendam divinitatis. Perspiciamus itaque caussas allegendae mortalitatis in coelum. Harum duplicem rationem credo proferetis: aut enim illu........ quis idem praestans facit, ut habeat vel amminicula vel munimenta vel etiam ornamenta fastigii sui; aut meritorum necessitas .....s dignis quibusque. Aliud quid suspicari non datur. Nemo .... giendo alicui, aut non sua aut illius caussa facit. Sed neque .... petere numini inest tanta et potestas, ut scilicet ..... faciat, si tanta humanitas irrogetur, qui egeat

opera vel adiumento quorundam, et quidem mortuorum, quo mirum magis, cum alios sibi immortales instituere potuisset. Nec diutius de.......tus conquiret, qui humana divinis comparavit. Sa.......rior opinio est, discuti debet, si deus remmis......................buta si pristinis viris.................. recogitandum. Quod exinde nemo dig.........si capere iam locus non potest. Tantis videlicet ....a meruerit antiquitas. Ergo an meruerit, re ....meruisse, proponat ipsius merita. Si quid in cunabulis.........litatis, valent ad suffragium divinitatis, in cestorum....... Opem et Saturnum fratres recepistis. Furtivus infans......ter dignus et tecto et ubere humano, meritoque incre........tam mala manebant. Adultus denique qualemcunque genitorem, ...licissimum, regem aurei scilicet seculi, sub quo laboris inopiae..........ae pax quiescebat, sub quo nulli subigebant arva coloni, ...tellus nullo poscente ferebat. Sed oderat patrem incestum eius .... castratorem. Ecce autem et ipse cum sorore miscetur, ut huic primum dictum putem: *τοῦ πατρὸς τὸ παιδίον.* Tam pius pater, quam pius filius ......m tunc legibus ageretur, in duos culleos dividi Iovem decuit ..... dubitaret, libidine ab incesto corroborata, in leviora, id est, ... et stupra diffundere? de quo poëtica sic lusitavit. Quomodo ......de fugitivo palam factum solemus et operam eius percon .... abusui nundinare? 1) modo in pretia luxuriae eum figurando ...... bovem aut pretium bovis pensaverit, et imbrem pergulis .... aditum pecunia ruperit? modo in similitudines actuum ip........ im, qui rapuit, cycnum, qui cantaverat. Adeo non fabulae istae sunt de fa........... sit an non lasciv ....na hominum, quos..........emissa iam pridem a fide per incr.........non est nobis extensius agendum. Si enim et re...........pibus et proseminatoribus suis morata plebs eadem q.......... natura, alibi auctoritas exigebat similitudinem morum .... quanto deterior, qui non melior? privato enim titulo Iovem optimum ...... tis, et est Virgilii aequus Iupiter optimus. Proinde incesti in suos,

---

1) Hav. ad Apolog. c. 2. **Quomodo, quando de fugitivo palam factum, solemus et operam eius percontando abusui nundinare?**

impudici in extraneos, impii, iniusti, cui nullam insignem infamiam fabula reliquit.. deus fieri non fuit dignus.

14. Sed quoniam alios seorsum volunt in divinitatem ab hominibus receptos, et distingui inter nativos et factos secundum Dionysium Stoicum, de ista quoque specie adiiciam. De ipso quidem Hercule ....ma responsionis, an dignus coelo et divinitate, sic enim pro va.... meritis addicunt divinitatem? Si ob virtutem, quod feras constan ....rit, quid tam memorabile? nonne ludo puniti, vel etiam ad .... arenariae vilitatis plurimas in unum, et quidem studiosiores .... ciunt. Si ob peragratum orbem, quantis ad locupletibus dulcis ...tas, aut philosophis famulatoria mendicitas idem praestitit? Non meminerunt, Asclepiadem Cynicum unica vaccula, cuius et dorso vehebatur, et si quando ubere alebatur, orbem totum oculis subegisse? Si.... etiam ad inferos adiit, quis hoc nesciat, viam ad inferos omni ....as plurimas........s ille Pompeius .... qui nec hostias al......n unum agnulum Byrsae Cartha.....re. Quo magis Scipio, quam Hercules, ob....ti deputatur? Adiicite potius tituli Hercula.......rum, uxorum, et foetas Omfales, et ob decori pueri amissio ... desertam militiam Argonautarum. Adiicite ad gloriam post turpi....am, etiam furias eius; auctorate sagittas, quae filios et uxorem.... erunt; qui tunc dignius rogo sese irrogasset prae dolore parti ...... Qui uxoris ob lasciviam venenis circumventus magis metu ... honesta morte moreretur. Hunc vos de pyra in coelum suble ....a facilitate, qua et alium ignis et divini confectum, qui pauca e... ingenia commentus, dicebatur mortuos ad vitam recurasse ... filius, tam homo, quam Iovis nepos, Saturni pronepos .... spurius ut incerto patre, ut Argivus Socrates detulit ...... repertum, turpius Iove educatum, canino scilicet ubere .... nemo negare potest; fulmine haustus est. Malus Iupiter....sus est [1]), impius in nepotem, invidus in artificem. Sed enim pin.....um eius non occultavit, cupiditatem et avaritiam lucri....atam, qua quidem ille vivos ad mortem, non mortu .... praevaricatione venalis medicinae agebat. Dicitur etiam mater eius eodem casu obisse; merito ....sam m.....

---

1) Rigalt. emend. Malus Iupiter, si fulmem ipsius est.

bestiam ediderat iisdem quasi scalis ad coelum erupisse. Et tamen Athenienses scient eiusmodi deis sacrificare. Nam Aesculapio et matri inter mortuos parentant, quasi non et ipsi Thesea suum adorent; Mer....deum, qui nisi conservatricem suam in littore peregrino deliquit, eadem oblivione, imo amentia, quae patri caussa mortis fuit.

15. Longum foret recensere etiam de illis quos in sidera sepelistis, et audaciter dei ....tratis. Sic opinor digni de coelo Castores et Perseus et Erigona, quemadmodum et Iovis expletus. Sed quid mirandum? etiam canes et scorpios cancros in coelum transtulistis. Differo de his quos in oraculis...... et testimonium hic divini, qui et tristitiae deos arbitros esse vultis...... dius, qui animam corpore viduet, quem intra muros cludi non permittendo damnastis. Item Caeculus, qui oculos sensu exani.... Orbana, quae in orbitatem semina exstinguat, et ipsius Mortis..... Ut cetera transvolem, etiam locorum urbis, vel loca, deos ar......patrem, et diva Arquis et Lana et montium Septemontium... illi faciunt, qui in iisdem locis aras vel aedes habent, praeterea .... in alieno loco aut mercedibus habitant. Taceo Ascensum ...... et Levicolam [1]) a clivis; taceo deos Forculum a foribus, et Cardeam a cardinibus, et liminum Limentinum, sive qui alii inter vicinos ap...... num Ianitorum adorantur. Quid enim magnum? cum et habeant in lupanaribus, in culinis, et in imo carcere; in i........ itaque propr...........aliisque Romanorum deis, quibus totius vitae officia distribuuntur, taliter, ut ceteris deis opus non sit. Imo cum privatim apud Romanos deputentur, quos supra signavimus, nec facile foris cogniti, quomodo ea omnia illos praeesse voluerunt in omni genere humano, et in omni gente proveniunt; ubi praedes eorum, non modo honore, sed ipsa quoque notitia carent. Sed enim quidam fructus et necessaria victui demonstraverunt?

16. Quaeso vos, cum dicitis invenisse illos, non confitemini prius fuisse quae invenirentur. Cur ergo non auctorem potius honoratis, cuius haec dona sunt, sed auctorem transfertis in repertores? ..... quam invenisset, utique auctori gratias egit, utique illum deum sensit; .... mi-

1) Rigalt. emend. Clivicolam.

nisterium institutoris, a quo et ipse institutus est qui invenit.........sum quod invenirentur. Ficum viridem Romae nemo noverat........ um Cato senatui intulit, ut quo iam provincia hostilis esset, cui sub...... semper instabat exprimeret. Cerasum Cn. Pompeius de Ponto ....[1]) Italiae provulgavit. Potuerunt mihi novorum apud Romanos pomorum ....ruisse praeconium divinitatis. Tam vanum hoc, quam etiam .... commenta deos haberi; quibus si comparentur nostrae aetatis ....o dignius posteris, quam prioribus consecratio competisset ... on in omnibus iam artificiis antiquitas exolevit, usu quotidiano instruente novitatem; atque adeo quos ob artes sanctifi......... in ipsis artibus et provocatis in aemulis insuperatos.

17. Denique .....toribus suis non negatis omnibus his quos deos antiquitas voluit, posteritas c........superstitionum......l.., praesumptio, cui.......bemus; propterea scilicet Romanos totius orbis domi.........se, quod officiis religionum meruerint domina........cis praevaleant. Nimirum Sterculus ...... hoc imperium ...... seu Romanorum distin .... tem extraneo potius ....tores et destitutores in .... ti, sepultique sunt. Ita nempe .... oblitus antrum illud Idaeum .... dissimum odorem. Nonne omni Capitolio .... ut illa potius terra regnaret, ... posthabita Samo dilecta, et utique Aeneadarum ignibus adoleri ....

Hic illius arma,
Hic currus fuit, hoc regnum dea gentibus esse,
Si qua fata sinant, iam tunc tenditque fovetque [2]).

Misera adversus fata non valuit. Nec tamen tantum honoris Romani satis decreverint, ut dedentibus Carthaginem sibi, quantum Larentinae. Si dei isti conferendi in pote ....uit enim Iupiter Cretae et Saturnus Italiae et Isis Aegypto .... regnaverunt, quibus etiam operati plerique traduntur. Itaque .... mines facit, et dedititius Admeti cives Romanos imper ..... lem cultorem suum Croesum ambiguis sortibus fallendo ....timebat deum verum constanter praenuntiare regno exc............ potestate regnandi

1) Leg. de Ponto primus Italiae etc. cf. Apol. 11. 2 Virg. Aen. I, 20. sqq.

quoque velut in urbes suas tueri....... potuissent. Si Romanis praestitisse valuerunt, cur Athenas a Xerxe Minerva non defendit? vel cur Delfos de manu Pyrrhi Apollo non eruit? Servarint urbem Romanam, qui sua perdiderunt, si hoc religiositas Romana meruit. Atqui non post summum imperium auctis iam rebus superstitio quaesita est? Et si a Numa sacra introducta sunt, nondum tamen aut simulacris aut templis res vestras divina frustrabant. Frugi religio et paupertina superstitio, altaria temeraria et vasa sordida, et nidor .... ex illis, et deus ipse nusquam..... religiosi, quam maiores, quia religiosi. Atquin quomodo .... religionem et deorum profundissimam curam imperium Romanis .... videri possit, quod laesis potius deis auctum est? Nisi fallor enim, omne regnum vel imperium bellis quaeritur, et bellis ampliatur. Porro.........ib. et dei urbis. Nam eadem strages et moenium et templorum, pares caedes et civium et sacerdotum, eaedem rapinae profanorum et sacrorum. Tot sacrilegia Romanorum, quod trophaea; tot de deis, quot de gentibus triumphi. Manent et simulacra captiva, et utique senti .... deos non amant. Sed quia nihil sentiunt, impune laeduntur, et qui non laeduntur, frustra adorantur. Itaque quorum fastigium .... adultum est, non possunt videri religionis meritis excrevisse ....nis sive laedendo creverunt. Regnum universae nationes temporibus habuerunt, ut Assyrii, ut Medi, ut Persae, ut Aegyptii .... aut penes quosdam, et tamen qui amiserunt, non sine religionibus et cultu, et de propitiorum deorum mora ......cessit universa paene dominatio. Sors temporum ita volutat.... Quaerite, quis temporum vices ordinavit. Idem regna dispensat, et nunc penes Romanos eam summam, tanquam pecuniam de multis nominibus exactam in unam arcam congregavit. Quid de ea statuerit, sciunt proximi ei.

DE TESTIMONIO ANIMAE.

1. Magna curiositate et maiore longe memoria opus est ad studendum, si quis velit ex litteris receptissimis quibusque philosophorum vel poëtarum vel quorumlibet doctrinae ac sapientiae secularis magistrorum testimonia excerpere Christianae veritatis; ut aemuli persecutoresque eius de suo proprio instrumento et erroris in se et iniquitatis in nos rei revincantur. Nonnulli quidem, quibus de pristina litteratura et curiositatis labor et memoriae tenor perseveravit, ad eum modum [1]) opuscula penes nos condiderunt, commemorantes et contestificantes in singula rationem et originem et traditionem et sententiarum argumenta [2]), per quae recognosci possit, nihil nos aut novum aut portentosum suscepisse, de quo non etiam communes et publicae litterae ad suffragium nobis patrocinentur, si quid aut erroris eiecimus aut aequitatis admisimus. Sed ne suis quidem magistris, alias probatissimis atque lectissimis, fidem inclinavit humana de incredulitate duritia, sicubi in argumenta Christianae defensionis impingunt: tunc vani poëtae, cum deos humanis passionibus et fabulis designant; tunc philosophi duri, cum veritatis fores pulsant. Hactenus sapiens et prudens habebitur, qui prope Christianum pronunciarit, cum, si quid prudentiae aut sapientiae affectaverit, seu ceremonias despuens seu seculum revincens, pro Christiano denotetur. Iam igitur nihil nobis erit cum litteris et doctrina perversae felicitatis, cui in falso potius creditur, quam in vero. Viderint, si qui de unico et solo deo pronunciaverunt. Imo nihil omnino relatum sit, quod agnoscat Christianus, ne exprobrare possit. Nam et quod relatum est,

---

1) Rigalt. ad gentes opuscula etc. 2) Ita Rigaltius. Rhen. et Semler. in suggillationem et originem etc. Latin. et Iunius: in suggillationem et originum et traditionum et sententiarum, argumenta etc.

neque omnes sciunt, neque qui sciunt, constare conl. Tanto abest, ut nostris litteris annuant homines, ad nemo venit nisi iam Christianus. Novum testimonium voco, imo omni litteratura notius, omni doctrina agitati omni editione vulgatius, toto homine maius, id est totum quo est hominis. Consiste in medio anima, seu divina et aeterna res es secundum plures philosophos, eo magis non mentieris [1]; seu minime divina, quoniam quidem mortalis, ut Epicuro soli videtur, eo magis mentiri non debebis, seu de coelo exciperis, seu de terra conciperis, seu numeris, seu atomis concinnaris, seu cum corpore incipis, seu post corpus induceris, unde unde et quoquo modo hominem facis animal rationale, sensus et scientiae capacissimum. Sed non eam te advoco, quae scholis formata, bibliothecis exercitata, academiis et porticibus Atticis partam [2]) sapientiam ructas. Te simplicem et rudem et impolitam et idioticam compello, qualem habent qui te solam habent: illam ipsam de compito, de trivio, de textrino totam. Imperitia tua mihi opus est, quoniam aliquantulae peritiae tuae nemo credit. Ea expostulo, quae tecum in hominem infers, quae aut ex temetipsa aut ex quocunque auctore tuo sentire didicisti. Non es, quod sciam, Christiana; fieri enim, non nasci soles Christiana. Tamen nunc a te testimonium flagitant Christiani, ab extranea adversus tuos, ut vel tibi erubescant, quod nos ob ea oderint et irrideant, quae te nunc consciam detineant.

2. Non placemus deum praedicantes hoc nomine unico unicum, a quo omnia et sub quo universa. Dic testimonium, si ita scis. Nam te quoque palam et tota libertate, qua non licet nobis, domi ac foris audimus ita pronunciare: Quod deus dederit, et Si deus voluerit. Ea voce et aliquem esse significas et omnem illi confiteris potestatem, ad cuius spectas voluntatem: simul et ceteros negas deos esse, dum suis vocabulis nuncupas, Saturnum, Iovem, Martem, Minervam. Nam solum deum confirmas, quem tantum deum nominas, ut etiam cum illos interdum deos appellas, de alieno et quasi

---

1) Latin. et Ciaconius: eo magis non mentieris, ceteri: mentiens. Rigaltius: mentiri non debens, ceteri: debebis.
2) Cod. Agob.: pasta.

pro mutuo usa videaris. De natura quoque dei, quem praedicamus, nec te latet: deus bonus [est], deus benefacit, tua vox est. Plane et adiicis [1]): sed homo malus; scilicet contraria propositione oblique et figuraliter exprobrans, ideo malum hominem, quia a deo bono abscesserit. Etiam quod penes deum bonitatis et benignitatis omnis benedictio inter nos summum sit disciplinae et conversationis sacramentum: Benedicat te deus, tam facile pronuntias, quam Christiano necesse est. At cum in maledictum convertis benedictionem dei [2]), perinde dicto omnem super nos potestatem eius consistere secundum nos confiteris. Sunt, qui etsi deum non negent, dispectorem plane et arbitrum et iudicem non putent (in quo utique nos maxime reiiciunt, qui ad istam disciplinam metu praedicati iudicii transvolamus) sic deum honorantes, dum curis observationis et molestiis animadversionis absolvunt, cui ne iram quidem adscribunt. Nam si deus, inquiunt, irascitur, corruptibilis et passionalis est; porro quod patitur, quodque corrumpitur, etiam interitum potest capere, quem deus non capit. At iidem alibi animam divinam et a deo collatam confitentes, cadunt in testimonium ipsius animae retorquendum adversus opinionem superiorem. Si enim anima aut divina aut a deo data est, sine dubio datorem suum novit, et si novit, utique et timet, ut tantum postremo autorem. An non timet, quem magis propitium velit, quam iratum? Unde igitur naturalis timor animae in deum, si deus non novit irasci? Quomodo timetur, qui nescit offendi? Quid timetur, nisi ira? Unde ira, nisi ex animadversione? Unde animadversio, nisi de [dei] iudicio? Unde iudicium, nisi de potestate? Cuius potestas summa, nisi dei solius? Hinc ergo tibi anima de conscientia suppetit domi ac foris, nullo irridente vel prohibente praedicare: deus videt omnia, et: deo commendo, et: deus reddet, et: deus inter nos iudicabit. Unde hoc tibi non Christianae? Atque id plerumque et vitta Cereris redimita, et pallio Saturni coccinata et deae Isidis

---

1) Rigalt. Plane adiicis. Sed homo malus: scilicet etc. Rhen. Seml. et ceteri: Plane ea dicis, sed homo malus scilicet, contraria etc. 2) Sic Latin., Iunius et Rig.; Rhen., Pamel. et Semler: cum id maledictum convertis in benedictionem dei.

linteata? In ipsis denique templis deum iudicem imploras, sub Aesculapio stans, Iunonem in aëre exorans, Minervae calceans furvis galeam formis [1]), et neminem de praesentibus diis contestaris; in tuo foro aliunde iudicem appellas, in tuis templis alium deum pateris. O testimonium veritatis, quae apud ipsa daemonia testem efficit Christianorum.

3. Enimvero cur daemonia affirmamus esse? sane quasi non et probemus, qui ea soli de corporibus exigimus. Aliqui Chrysippi assentator illudit ea, at [2]) esse et abominationem sustinere, exsecrationes tuae respondent. Daemonium vocas hominem aut immunditia aut malitia aut insolentia aut quacunque macula, quam nos daemoniis deputamus, [aut] ad necessitatem odii opportunum [3]). Satanam denique in omni aversatione [4]) et aspernatione et detestatione pronuntias, quem nos dicimus malitiae angelum, totius erroris artificem, totius seculi interpolatorem, per quem homo a primordio circumventus, ut praeceptum dei excederet, et propterea in mortem datus, exinde totum genus de suo semine infectum suae etiam damnationis traducem fecit. Sentis igitur perditorem tuum. Et licet soli illum noverint Christiani, vel quaecunque apud dominum secta, et tu tamen eum nosti, dum odisti.

4. Iam nunc quod ad necessariorem sententiam tuam spectet, in quantum et ad ipsum statum tuum tendit, affirmamus, te manere post vitae dispunctionem, et exspectare diem iudicii, proque meritis aut cruciatui destinari aut refrigerio, utroque sempiterno; quibus sustinendis necessario tibi substantiam pristinam eiusdemque hominis materiam, et memoriam reversuram, quod et nihil mali ac boni sentire possis sine carnis passionalis facultate, et nulla ratio sit iudicii sine ipsius exhibitione, qui meruit iudicii passionem.

---

1) Rigalt.: Iunonem in aere exaurans, Minervam calceans furris galeam formis. Rhen. Iun. in aere exorans, Minervam calcias furnis galeam formis. Iunius versum senarium restituit: Minervae furvis galeam formis calceans. 2) Rig.: illudit. Et esse. Sed v. ea recte retinuerunt edd. reliquae omnes et autem in at mutandum esse apparet. 3) Non dubito, quin voc. aut, quod illis ad necess. praecedit et Wouwer in et mutavit, spurium sit; pro vulg. opportunam non importunum, uti Rig. voluit, sed opportunum scribendum 4) Rhen. et ed. Paris. vexatione.

Ea opinio Christiana, etsi honestior multo Pythagorica, quae te non in bestias transfert, etsi plenior Platonica, quae tibi etiam dotem corporis reddit, etsi Epicurea gratior, quae te ab interitu defendit: tamen propter solum nomen [1]) vanitati et stupori et, ut dicitur, praesumtioni deputatur. Sed non erubescimus, si tecum erit nostra praesumtio. Primo enim, cum alicuius defuncti recordaris, misellum vocas eum: non utique, quod de bono vitae ereptum, sed ut poenae et iudicio iam adscriptum. Ceterum alias securos vocas defunctos. Profiteris et vitae incommodum et mortis beneficium. Vocas porro securos, si quando extra portam cum obsoniis et matteis [2]) tibi potius parentans ad busta recedis, aut a bustis dilutior redis. At ego sobriam tuam sententiam exigo: misellos vocas mortuos, cum de tuo loqueris, cum ab eis longe es. Nam in convivio eorum quasi praesentibus et conrecumbentibus sortem suam exprobrare non possis, debes adulari, propter quos lautius vivis. Misellum ergo vocas, qui nihil sentit? Quid, quod ut sentienti maledicis, cuius memoriam cum alicuius offensae morsu facis. Terram gravem imprecaris et cineri penes inferos tormentum. Aeque ex bona parte, cui gratiam debes, ossibus et cineribus eius refrigerium comprecaris, et ut bene requiescat apud inferos cupis. Si nihil passionis est tibi post mortem, si nulla sensus perseverantia, si denique nihil es ipsa, ubi corpus reliquisti: cur mentiris in te, quasi aliquid ultra pati possis? Imo cur in totum times mortem, si nihil est tibi timendum post mortem, qua nec experiundum post mortem? Nam etsi dicere potes, ideo mortem timeri, non ut aliquid minantem, sed ut commodum vitae amputantem: atquin cum et incommoda longe plura vitae pariter excedas, et lucratione gravioris partis metum diluis, nec iam timenda est amissio bonorum, quae altero bono, id est incommodorum pace, pensatur. Non est timendum, quod nos liberat ab omni timendo. Si times vita decedere, quia optimam nosti; certe mortem timere non debes,

---

1) Codd. et edd. Rhen. et Semleri: propter suum nomen soli etc.: Rigalt. et Latin.: propter nomen solum etc. 2) Ita Rigalt.; Rhen.: mattaeis, Iunius: mattyis. (Mattea s. mactea gr. *ματιύης* s. *ματτύα*.)

quam malam nescis. At cum times, scis malam; non scires autem malam, quia nec timeres, si non scires aliquid esse post mortem, quod eam malam faciat, ut timeas. Omittamus nunc naturalem formam timendi mortem. Nemo timeat, quod evadere non potest. Ex altera parte congredior, laetioris spei post mortem. Nam omnibus fere ingenita est famae post mortem cupido. Longum est retexere Curtios et Regulos vel graecos viros, quorum innumera elogia sunt contemtae mortis propter postumam famam. Quis non hodie memoriae post mortem frequentandae ita studet, ut vel litteraturae operibus, vel simplici laude morum, vel ipsorum sepulchrorum ambitione, nomen suum servet? Unde anima hodie affectaret aliquid, quod velit post mortem, et tantopere praepararet [1]), quo sit usura post obitum: si nihil de postero sciret? Sed forsitan de sensu post excessum tui certior es, quam de resurrectione quandoque, cuius nos praesumtores denotamur. Atquin hoc quoque ab anima praedicatur. Nam si de aliquo iam pridem defuncto tanquam de vivo quis requirat, prae manu occurrit dicere: abiit iam et reverti debet.

5. Haec testimonia animae quanto vera, tanto simplicia, quanto simplicia, tanto vulgaria, quanto vulgaria, tanto communia, quanto communia, tanto naturalia, quanto naturalia, tanto divina. Non puto cuiquam frivolum et frigidum videri posse, si recogitet naturae maiestatem, ex qua censetur auctoritas animae. Quantum dederis magistrae, tantum adiudicabis discipulae. Magistra natura, anima discipula. Quicquid aut illa edocuit, aut ista perdidicit: a deo traditum est, magistro scilicet ipsius magistrae. Quid anima possit de principali institutore praesumere, in te est aestimare de ea, quae in te est. Senti illam, quae ut sentias efficit; recogita in praesagiis vatem, in ominibus augurem, in eventibus prospicem. Mirum, si a deo data homini, novit divinare? Tam mirum, si eum, a quo data est, novit. Etiam circumventa ab adversario, meminit sui auctoris et bonitatis et decreti eius et exitus sui et adversarii ipsius. Sic mirum, si a deo data, eadem canit, quae deus suis dedit nosse. Sed qui eiusmodi eruptiones animae non putavit doctrinam esse naturae congenitae et ingenitae conscientiae tacita

---

1) Rigalt.: animae — affectare — praeparare.

commissa: dicet potius, diventilatis in vulgus opinionibus, publicatarum litterarum usum, iam et quasi vitium corroboratum taliter sermocinandi. Certe prior anima, quam littera, et prior sermo, quam liber, et prior sensus, quam stilus, et prior homo ipse, quam philosophus et poëta. Numquid ergo credendum est, ante litteraturam et divulgationem eius mutos absque huiusmodi pronuntiationibus homines vixisse? Nemo deum et bonitatem eius, nemo mortem, nemo inferos loquebatur? Mendicabat sermo, opinor, imo nec ullus esse poterat, cessantibus etiam tunc, sine quibus hodie iam beatior et locupletior et prudentior esse non potest; si ea, quae tam facilia, tam assidua, tam proxima hodie sunt, in ipsis quodammodo labiis parta, retro non fuerunt, antequam litterae in seculo germinassent, antequam Mercurius, opinor, natus fuisset. Et unde ordo ipsis litteris contigit, nosse et in usum loquelae disseminare, quae nulla unquam mens conceperat aut lingua protulerat aut auris exceperat? At enim cum divinae scripturae, quae penes nos vel Iudaeos sunt, in quorum oleastro insiti sumus, multo secularibus litteris, non modica tantum aetate aliqua, antecedant, ut loco suo edocuimus [1]) ad fidem earum demonstrandam; et si haec eloquia de litteris usurpavit anima; utique de nostris credendum erit, non de vestris; quia potiora sunt ad instruendam animam priora, quam postera, quae et ipsa a prioribus instrui sustinebant; cum etsi de vestris instructam concedamus, ad originem tamen principalem traditio pertineat, nostrumque omnino sit, quodcunque de nostris sumsisse et tradidisse contigit vobis. Quod cum ita sit, non multum refert, an a deo formata sit animae conscientia, an litteris dei. Quid igitur vis homo, de humanis sententiis litterarum tuarum exisse haec in usus communis callositatem?

6. Crede itaque tuis, et de commentariis nostris tanto magis crede divinis; sed de animae ipsius arbitrio perinde crede naturae. Elige, quam ex his fidelius sororem observes veritatis. Si de tuis litteris dubitas; neque deus, neque natura mentitur, ut et naturae et deo credas; crede animae, ita fiet, ut et tibi credas. Illa certe est, quam tanti facis,

---

1) Apolog. c. 19.

quantum illa te facit; cuius es totus, quae tibi omnia est; sine qua nec vivere potes nec mori; propter quam deum negligis. Cum enim times fieri Christianus eam conveni: cur alium colens, deum nominat? cur, cum maledicendos spiritus denotat, daemonia pronuntiat? cur ad coelum contestatur, et ad terram detestatur? cur alibi servit, alibi vindicem convenit? cur de mortuis iudicat? cur verba habet Christianorum, quos nec auditos visosque vult? cur aut nobis dedit ea verba, aut accepit a nobis? cur aut docuit, aut didicit? Suspectam habe convenientiam praedicationis in tanta disconvenientia conversationis. Vanus es, si huic linguae soli aut graecae, quae propinquae inter se habentur, reputabis eiusmodi, ut neges naturae universitatem. Non Latinis nec Argivis solis anima de coelo cadit. Omnium gentium unus homo, varium nomen est, una anima, varia vox, unus spiritus, varius sonus, propria cuique genti loquela, sed loquelae materia communis. Deus ubique, et bonitas Dei ubique; daemonium ubique, et maledictio daemonii ubique; iudicii divini invocatio ubique; mors ubique, et conscientia mortis ubique, et testimonium ubique. Omnis anima suo iure proclamat, quae nobis nec mutire conceditur. Merito igitur omnis anima rea et testis est; in tatum et rea erroris, in quantum et testis veritatis. Et stabit ante aulas dei die iudicii, nihil habens dicere. — Deum praedicabas, et non requirebas; daemonia abominabaris, et illa adorabas; iudicium dei appellabas, nec esse credebas; inferna supplicia praesumebas, et non praecavebas; Christianum nomen sapiebas, et Christianum persequebaris.

DE CORONA MILITIS.

1. Proxime facta est liberalitas praestantissimorum imperatorum [1]); expungebantur in castris milites laureati. Adhibetur quidam illic magis dei miles, ceteris constantior fratribus, qui se duobus dominis servire posse praesumpserant, solus libero capite, coronamento in manu otioso. Vulgata iam et ista disciplina Christianorum relucebat [2]). Denique singuli designare, et eludere eminus, infrendere cominus. Murmur tribuno defertur, et persona iam ex ordine accesserat. Statim tribunus, cur, inquit, tam diversus habitu? Negavit ille cum ceteris sibi licere; caussas expostulatus, Christianus sum, respondit. O militem in deo gloriosum. Suffragia exinde, et res ampliata, et reus ad praefectos. Ibidem gravissimas penulas posuit, relevari auspicatus, speculatoriam morosissimam de pedibus absolvit, terrae sanctae insistere incipiens, gladium nec dominicae defensioni necessarium reddidit, laurea et de manu corruit; et nunc russatus sanguinis sui spe, calceatus de evangelii paratura, succinctus acutiore verbo dei, totus de Apostolo armatus et de martyrii candida melius coronatus, donativum Christi in carcere exspectat. Exinde sententiae super illo, nescio an Christianorum, non enim aliae Ethnicorum, ut de abrupto et praecipiti et mori cupido, qui de habitu interrogatus nomini negotium fecerit, solus scilicet fortis inter tot fratres commilitones, solus Christianus. Plane superest, ut etiam martyria recusare meditentur, qui prophetias eiusdem spiritus sancti respuerunt. Mussitant denique tam bonam et longam sibi pacem periclitari. Nec

---

1) Ita Rhen. et Gelen. ex auctoritate cod. Gorziensis. Iunius e ms. facta liberalitate etc. Miram scripturam protulit Rig.: factum est, lib. pr. imp., expungebatur in castris. Milites laur. adibant. 2) Rig. otioso, vulgato — Christiano relucebat.

dubito quosdam scripturas emigrare, sarcinas expedire, fugae accingi de civitate in civitatem; nullam enim aliam evangelii memoriam curant. Novi et pastores eorum in pace leones, in proelio cervos. Sed de quaestionibus confessionum alibi docebimus. At nunc quia maxime [1]) illud opponunt: ubi autem prohibemur coronari! hanc magis localem substantiam caussae praesentis aggrediar, ut et qui ex sollicitudine ignorantiae quaerunt, instruantur, et qui in defensionem delicti contendunt, revincantur ipsius vel maxime exemplo: Christiani laureati, quibus in solatium [2]) quaestio est, quasi aut nullum aut incertum saltem haberi posset delictum, quod patiatur quaestionem. Nec nullum autem nec incertum hinc interim ostendam.

2. Neminem dico fidelium coronam capite nosse alias extra tempus tentationis eiusmodi. Omnes ita observant a catechumenis usque ad confessores et martyres vel negatores. Videris, unde auctoritas moris, de qua cum maxime quaeritur. Porro cum quaeritur, cur quid observetur, observari interim constat. Ergo nec nullum nec incertum videri potest delictum, quod committitur in observationem suo iam nomine vindicandam et satis auctoratam consensus patrocinio. Plane, ut ratio quaerenda sit, sed salva observatione, nec in destructionem eius, sed in aedificationem potius, quo magis observes, cum fueris etiam de ratione securus. Quale est autem, ut tunc quis in quaestionem provocet observationem, cum ab ea excidit? et tunc requirat, unde habuerit observationem, cum ab ea desiit? quando, etsi ideo velit videri ad quaestionem vocare, ut ostendat se non deliquisse in observationis destitutione, nihilominus deliquisse eum constet retro in observationis praesumptione. Si enim non deliquit hodie suscepta corona, deliquit aliquando recusata. Et ideo non ad eos erit iste tractatus, quibus non competit quaestio, sed ad illos, qui studio discendi non quaestionem deferunt, sed consultationem. Nam et semper quaeritur de isto, et laudo fidem quae ante credidit observandum esse, quam didicit. Et facile est statim exigere, ubi scriptum sit, ne coronemur. At enim ubi

---

1) Ita Rhen. e cod. Gorz.; al. quatenus et. 2) Rig.: revincantur; ipsi — — qu. qu. id solum quaestio est.

scriptum est, ut coronemur? Expostulantes enim scripturae patrocinium in parte diversa, praeiudicant suae quoque parti scripturae patrocinium adesse debere. Nam si ideo dicetur coronari licere, quia non prohibeat scriptura, aeque retorquebitur ideo coronari non licere, quia scriptura non iubeat. Quid faciet disciplina? utrumque recipiet, quasi neutrum prohibitum sit? an utrum que reiiciet, quasi neutrum praeceptum sit? Sed quod non prohibetur, ultro permissum est; imo prohibetur quod non ultro est permissum.

3. Et quamdiu per hanc lineam serram reciprocabimus, habentes observationem inveteratam, quae praeveniendo statum fecit? Hanc si nulla scriptura determinavit, certe consuetudo corroboravit, quae sine dubio de traditione manavit. Quomodo enim usurpari quid potest, si traditum prius non est? Etiam in traditionis obtentu exigenda est, inquis, auctoritas scripta. Ergo quaeramus an et traditio nisi scripta [1]) non debeat recipi. Plane negabimus recipiendam, si nulla exempla praeiudicent aliarum observationum, quas sine ullius scripturae instrumento solius traditionis titulo, exinde consuetudinis patrocinio vindicamus. Denique ut a baptismate ingrediar, aquam adituri, ibidem, sed et aliquanto prius in ecclesia sub antistitis manu contestamur, nos renuntiare diabolo et pompae et angelis eius. Dehinc ter mergitamur amplius aliquid respondentes quam dominus in evangelio determinavit. Inde suscepti, lactis et mellis concordiam praegustamus, exque ea die lavacro quotidiano per totam hebdomadem abstinemus. Eucharistiae sacramentum, et in tempore victus et omnibus mandatum a domino, etiam antelucanis coetibus, nec de aliorum manu quam praesidentium sumimus. Oblationes pro defunctis, pro natalitiis, annua die facimus. Die dominico ieiunium nefas ducimus vel geniculis adorare. Eadem immunitate a die Paschae in Pentecosten usque gaudemus. Calicis aut panis etiam nostri aliquid decuti in terram anxie patimur. Ad omnem progressum atque promotum, ad omnem aditum et exitum, ad vestitum et calceatum, ad lavacra, ad mensas, ad lumina, ad cubilia, ad sedilia, quaecunque nos conversatio exercet, frontem crucis signaculo terimus.

---

1) Cod. Gorz.: traditio non scripta.

4. Harum et áliarum eiusmodí disciplinarum si legem expostules scripturarum, nullam invenies; traditio tibi praetendetur auctrix, consuetudo confirmatrix, et fides observatrix. Rationem traditioni et consuetudini et fidei patrocinaturam aut ipse perspicies, aut ab aliquo qui perspexerit disces; interim nonnullam esse credes, cui debeatur obsequium. Adiicio unum adhuc exemplum, quatenus et de veteribus docere conveniat. Apud Iudaeos tam sollemne est feminis eorum velamen capitis, ut inde noscantur. Quaero legem. Apostolum differo. Si Rebecca conspecto procul sponso velamen invasit, privatus pudor legem facere non potuit, aut caussae suae fecerit. Tegantur virgines solae, et hoc nuptum venientes, nec antequam cognoverint sponsos. Si et Susanna in iudicio revelata argumentum velandi praestat, possum dicere: et hic velamen arbitrii fuit. Rea venerat, erubescens de infamia sua, merito abscondens decorem, vel quia timens iam placere. Ceterum in stadio mariti non putem velatam deambulasse, quae placuit. Fuerit nunc velata semper. In ipsa quoque legem habitus requiro, vel in quacunque alia. Si legem nusquam reperio, sequitur ut traditio consuetudini morem hunc dederit, habiturum quandoque Apostoli auctoritatem ex interpretatione rationis. His igitur exemplis renuntiatum erit, posse etiam non scriptam traditionem in observatione defendi, confirmatam consuetudine, idonea teste probatae tunc traditionis ex perseverantia observationis. Consuetudo autem etiam in civilibus rebus pro lege suscipitur, cum deficit lex, nec differt scriptura an ratione consistat, quando et legem ratio commendet. Porro si lex ratione constat, lex erit omne iam quod ratione constiterit a quocunque productum. An non putas omni fideli licere concipere et constituere, duntaxat quod deo congruat, quod disciplinae conducat, quod saluti proficiat, dicente domino [1]): Cur autem non et a vobis ipsis quod iustum est iudicatis? Et non de iudicio tantum, sed de omni sententia rerum examinandarum dicit et Apostolus [2]): Si quid ignoratis, deus vobis revelabit; solitus et ipse consilium subministrare, cum praeceptum domini non habebat et quaedam edicere a semetipso, sed et ipse spiritum dei habens dedu-

---

1) Luc. 12, 57. 2) Phil. 3, 15.

ctorem omnis veritatis. Itaque consilium et dictum eius divini iam praecepti instar obtinuit de rationis divinae patrocinio. Hanc nunc expostula salvo traditionis respectu, quocunque traditore censetur, nec auctorem respicias, sed auctoritatem, et inprimis consuetudinis ipsius, quae propterea colenda est, ne non sit rationis interpres, ut, si et hanc deus dederit, tunc discas, curnam [1]) observanda sit tibi consuetudo.

5. Sed cur maior efficitur ratio Christianarum observationum, cum illas etiam natura defendat, quae prima omnium disciplina est? Ideoque haec prima praescribet coronam capiti non convenire. Puto autem naturae dominus deus noster est, qui figuravit hominem et fructibus rerum appetendis, iudicandis, consequendis certos in eo sensus ordinavit per propria membrorum quodammodo organa: auditum in auribus fodit, visum in oculis accendit, gustum in ore conclusit, odoratum in naribus ventilavit, contactum in manibus aestimavit. Per haec exterioris hominis ministeria, interiori homini ministrantis, fructus munerum divinorum ad animam deducuntur a sensibus [2]). Quis igitur fructus ex floribus? Substantia enim propria, certe praecipua coronarum flores agri. Aut odor, inquis, aut color, aut pariter utrumque. Qui erunt sensus coloris, odoris? visus opinor et odoratus. Istos sensus quae membra sortita sunt? oculi, nisi fallor, et nares. Utere itaque floribus visu et odoratu, quorum sensuum fructus est, utere per oculos et nares, quorum sensuum membra sunt. Substantia tibi a deo tradita est, habitus a seculo; quamquam nec habitus extraordinarius ordinario usui obstrepit. Hoc sint tibi flores et inserti et innexi et in filo et in scirpo, quod liberi, quod soluti, spectaculi scilicet et spiraculi res. Coronam si forte fascem existimas florum per seriem comprehensorum, ut plures simul portes, ut omnibus pariter utaris; iam vero et in sinum conde, si tanta munditia est, in lectulum sparge si tanta mollitia est, in poculum crede, si tanta innocentia est. Tot modis fruere, quot et sentis. Ceterum in capite quis sapor floris, quis coronae sensus, nisi vinculi tantum,

---

1) Ita Rhen. et Gelen.; Semler: quod non; Rig.: discas non an obs., sed cur maior efficitur. (Gelen.: exigitur) etc. 2) Rigalt.: Per haec ext. hom. administrantia, munerum divinorum ab anima deducuntur ad sensus.

quo neque color cernitur, neque odor ducitur, nec teneritas commendatur? Tam contra naturam est florem capite sectari, quam cibum aure, quam sonum nare. Omne autem, quod contra naturam est, monstri meretur notam penes omnes, penes nos vero etiam elogium sacrilegii in deum, naturae dominum et auctorem.

6. Quaeris igitur dei legem? Habes communem istam in publico mundi, in naturalibus tabulis, ad quas et Apostolus solet provocare, ut cum in velamine feminae, nec natura vos, inquit [1]), docet, ut cum ad Romanos [2]) natura facere dicens nationes ea quae sunt legis, et legem naturalem suggerit et naturam legalem. Sed et in priore epistola [3]) naturalem usum conditionis in non naturalem masculos et feminas inter se demutasse affirmans, ex retributione erroris in vicem poenae utique naturali usui patrocinatur. Ipsum deum secundum naturam prius novimus, sed deum appellantes deorum, bonum praesumentes et iudicem invocantes. Quaeris, an conditioni eius fruendae natura nobis debeat praeire, ne illa rapiamur, qua dei aemulus universam conditionem certis usibus homini mancipatam cum ipso homine corrupit, unde eam et Apostolus [4]) invitam ait vanitati succidisse, vanis primum usibus, tum turpibus et iniustis et impiis subversam. Sic itaque et circa voluptates spectaculorum infamata conditio est ab eis, qui natura quidem dei omnia sentiunt, ex quibus spectacula instruuntur, scientia autem deficiunt illud quoque intelligere, omnia esse a diabolo mutata. Sed et huic materiae propter suaviludios nostros Graeco quoque stilo satisfecimus.

7. Proinde coronarii isti agnoscant interim naturae auctoritatem, communis sapientiae [5]) nomine, qua homines, sed propriae religionis pignora, qua deum naturae de proximo colentes; atque ita velut ex abundanti ceteras quoque rationes despiciant, quae nostro privatim capiti coronamentis et quidem omnibus interdicunt. Nam et urgemur a communione naturalis disciplinae converti ad proprietatem Christianae totam iam defendendam, per ceteras quoque

---

1) 1 Cor. 11, 14. 2) Rom. 2, 14. 3) Rom. 1, 26 sq. 4) Rom. 8, 20. 5) Rig. sapientiae, Rhen. patientiae, Gelen. parentis.

species coronarum, quae aliis usibus prospectae videntur, ut ex aliis substantiis structae, ne, quia non ex floribus constant, quorum usum natura signavit, ut ipsa haec laurea militaris, non credantur admittere sectae interdictionem, quia evaserint naturae praescriptionem. Video igitur et curiosius et planius agendum ab originibus usque ad profectus et excessus rei. Litterae ad hoc seculares necessariae; de suis enim instrumentis secularia probari necesse est. Quantulas attigi, credo sufficient. Si fuit aliqua Pandora, quam primam feminarum memorat Hesiodus, hoc primum caput coronatum est a Charitibus, cum ab omnibus muneraretur, unde Pandora. Nobis vero Moyses, propheticus, non poëticus pastor, principem feminam Evam facilius pudenda foliis, quam tempora floribus incinctam describit. Nulla ergo Pandora. Sed et de mendacio erubescenda est coronae origo. Iam nunc et de veritatibus suis. Certe enim Graecos [1]) fuisse constat auctores rei vel illuminatores. Saturnum Pherecydes ante omnes refert coronatum, Iovem Diodorus post devictos Titanas [hoc munere a ceteris honoratum] [2]); dat et Priapo taenias idem, et Ariadnae sertum ex auro et Indicis gemmis, Vulcani opus, Liberi munus, ac postea sidus. Iunoni vitem Callimachus induxit. Ita et Argis signum eius palmite redimitum, subiecto pedibus eius corio Leonino, insultantem ostentat novercam de exuviis utriusque privigni. Hercules nunc populum capite praefert, nunc oleastrum, nunc apium. Habes tragoediam Cerberi. Habes Pindarum, atque Callimachum, qui et Apollinem memorat interfecto delphine dracone lauream induisse [qua supplicem. Erant enim supplices coronarii apud veteres]. Liberum, eundem apud Aegyptios Osirin, Harpocration industria hederatum argumentatur, quod hederae natura sit cerebrum ab eluco defensare. Sed et alias Liberum principem coronae plane laureae, in qua ex Indis triumphavit, etiam vulgus agnoscit, cum dies in illum sollemnes Magnam appellat Coronam. Si et Leonis Aegyptii scripta evolvas, prima Isis repertas spicas capite cir

---

1) Cod. Agob. ceteris (Rhen. caeteros), cod. Ursini et Wouw. certos, Latinius: coecos, Rig. emend. Graecos. 2) Vv. uncis inclusa delevit Rigaltius.

cumtulit, rem magis ventris. Plura quaerentibus omnia exhibebit praestantissimus in hac quoque materia commentator Claudius Saturnius. Nam est illius de Coronis liber et origines et caussas et species, et sollemnitates earum ita edisserens, ut nullam gratiam floris, nullam laetitiam frondis, nullum cespitem aut palmitem, non alicuius capiti invenias consecratum, quo satis instruamur; quam alienum iudicare debeamus coronati capitis institutionem, ab eis prolatam et in eorum deinceps honorem dispensatam, quos seculum deos credidit. Si enim mendacium divinitatis diabolus operatur, in hac etiam specie, a primordio mendax, sine dubio et eos ipse prospexerat, in quibus in mendacium divinitatis ageretur. Quale igitur habendum est apud homines veri dei, quod a candidatis diaboli introductum et ipsis a primordio dicatum est, quodque iam tunc idololatriae initiabatur ab idolis et idolis adhuc vivis? non quasi aliquid sit idolum, sed quoniam quae idolis alii faciunt ad daemones pertinent. [1]) Porro si quae alii idolis faciunt ad daemones pertinent, quanto magis quod ipsa sibi idola fecerunt cum adviverent? Ipsi scilicet sibi procuraverunt daemones per eos, in quibus esurierunt ante quod procuraverunt.

8. Tene interim hanc fidem, dum incursum quaestionis excutio. Iam enim audio dici, et alia multa ab eis prolata, quos seculum deos credidit; tamen in nostris hodie usibus et in pristinorum sanctorum et in dei rebus et in ipso Christo deprehendi, non alias scilicet hominem functo, quam per communia ista instrumenta exhibitionis humanae. Plane ita sit, nec antiquius adhuc in originem disceptabo. Primus Mercurius literas enarraverit; necessarias confitebor et commerciis rerum et nostris erga deum studiis. Sed etsi nervos idem in sonum strinxit, non negabo, et hoc ingenium cum sanctis fecisse et deo ministrasse, audiens David. Primus medelas Aesculapius exploraverit; memini et Esaiam Ezechiae languenti aliquid medicinale mandasse. [2]) Scit et Paulus [3]) stomacho vinum modicum prodesse. Sed et Minerva prima molita sit navem; videbo navigantem Ionam et Apostolos. Plus est, quod et

---

1) 1. Cor. 10, 19. 20. 2) Ies. 38, 21. 3) 1. Tim. 5, 23.

Christus vestietur; habebit etiam penulam Paulus. [1]) Si et uniuscuiusque suppellectilis et singulorum vasculorum aliquem ex diis seculi auctorem nominant, agnoscant necesse est et recumbentem in lectulo Christum, et cum pelvem discipulorum pedibus offert, et cum aquam ex urceo ingerit, et cum linteo circumstringitur, propria Osiridis veste. Huiusmodi quaestioni sic ubique respondeo, admittens quidem utensilium communionem, sed provocans eam ad rationalium et irrationalium distinctionem, quia passivitas fallit obumbrans corruptelam conditionis, qua subiecta est vanitati. Dicimus enim ea demum et nostris et superiorum usibus et dei rebus et ipsi Christo competisse, quae meras utilitates et certa subsidia et honesta solatia necessariis vitae humanae procurent, ut ab ipso deo inspirata credantur, propiore [2]) prospectore et instructore et oblectatore, si forte, hominis sui; quae vero hunc ordinem excesserint, ea non convenire usibus nostris, praesertim quae propterea scilicet nec apud seculum nec in dei rebus nec in conversationibus Christi recognosci est.

9. Quis denique patriarches, quis prophetes, quis levites aut sacerdos, aut archon, quis vel postea Apostolus, aut evangelizator, aut episcopus invenitur coronatus? puto nec ipsum dei templum, nec arca testamenti, nec tabernaculum martyrii, nec altare, nec candelabrum; quibus utique et in prima dedicationis sollemnitate, et in secunda restitutionis gratulatione competisset coronari, si dignum deo esset. Atquin si figurae nostrae fuerunt; nos enim sumus et templa dei et altaria et luminaria et vasa: hoc quoque figurate portendebant, homines dei coronari non oportere. Imagini veritas respondere debebit. Sed forsitan oppones ipsum Christum coronatum. Ad hoc breviter interim audies: Sic et tu coronare, et licitum est. Tamen nec illam impietatis contumeliosae coronam populus conscivit. Romanorum militum commentum fuit ex usu rei secularis, quem populus dei nec publicae unquam laetitiae nec ingenitae luxuriae nomine admisit, facilius cum tympanis et tibiis et psalteriis revertens de captivitate Babyloniae, quam cum

1) 2 Tim. 4, 13. 2) Rigalt. et Semler: priore.

coronis, et post cibum et potum exsurgens ad ludendum sine coronis. Nam neque laetitiae descriptio neque luxuriae denotatio de coronae decore aut dedecore tacuisset. Adeo et Esaias [1]): Quoniam, inquit, cum tympanis et tibiis et psalteriis bibunt vinum; dicturus esset: etiam cum coronis, si unquam hic usus fuisset et in dei rebus.

10. Ita cum iccirco proponis deorum secularium ornamenta etiam apud deum deprehendi, ut inter haec coronam quoque capitis communi usui vindices, ipse tibi iam praescribes, non habendum in communione usus apud nos, quod non inveniatur in rebus dei. Quid enim tam indignum deo, quam quod dignum idolo? Quid autem tam dignum idolo, quam quod et mortuo? Nam et mortuorum est ita coronari, vel quoniam et ipsi idola statim fiunt et habitu et cultu consecrationis, quae apud nos secunda idololatria est. Igitur qui sensu careant, illorum erit perinde uti ea re, cuius careant sensu, atque si abuti ea vellent, si sensu non carerent. Nulla vero distantia est abutendi, cum veritas cessat utendi, cessante natura sentiendi. Qua vult [2]) quis abutatur, cum non habeat qua utatur? Nobis autem abuti apud Apostolum [3]) non licet, facilius non uti docentem, nisi quod nec abutuntur, qui nihil sentiunt. Sed vacat totum, et est ipsum quoque opus mortuum, quantum in idolis, vivum plane quantum in daemoniis, ad quae pertinet superstitio. Idola nationum, inquit David [4]), argentum et aurum. Oculos habent, nec vident, nares nec odorantur, manus, nec contrectant. Per haec enim floribus frui est. Quod si tales edicit futuros, qui idola fabricantur; tales iam sunt qui secundum idolorum ornatum quid utuntur. Omnia munda mundis [5]), ita et immunda omnia immundis; nihil autem immundius idolis. Ceterum substantiae mundae ut dei res, et hac sua conditione communes usui; sed ipsius usus administratio interest. Nam et ego mihi gallinaceum macto, non minus quam Aesculapio Socrates, et si me odor alicuius loci offenderit, Arabiae aliquid incendo, sed non eodem ritu nec eodem habitu nec eodem apparatu, quo agitur apud idola. Si enim verbo nudo conditio polluitur, ut

---

1) Ies. 5, 12. 2) Ita Rigalt.; Rhen. quave; fortasse leg.: qua re. 3) 1 Cor. 7, 31. 4) Ps. 115, 4. 5) Tit. 1, 15.

Apostolus [1]) docet: Si quis autem dixerit, hoc idolothytum est, non contigeris, multo magis cum habitu et ritu et apparatu idolothytorum contaminatur. Ita et corona idolothytum efficitur. Hoc enim ritu et habitu et apparatu idolis immolatur auctoribus suis, quorum eo vel maxime proprius est usus, ne in communionem possit admitti, quod in dei rebus non invenitur. Propterea Apostolus [2]) inclamat: Fugite idololatriam: omnem utique et totam. Recogita silvam et quantae latitant spinae. Nihil dandum idolo, sic nec sumendum ab idolo. Si in idolio recumbere alienum est a fide, quid in idoli habitu videri? Quae communio Christo et Beliae? [3]) et ideo fugite. Longum enim divortium mandat ab idololatria, in nullo proxime agendum. Draco etiam terrenus de longinquo homines spiritu absorbet. Altius Ioannes: Filioli, inquit [4]), custodite vos ab idolis: non iam ab idololatria quasi ab officio, sed ab idolis, id est, ab ipsa effigie eorum. Indignum enim, ut imago dei vivi imago idoli et mortui fiat. Usque adhuc proprietatem istius habitus et ex originis censu et ex superstitionis usu idolis vindicamus, ex eo praeterea, quod dum in rebus dei non refertur, magis magisque imago illorum deputatur, in quorum et antiquitatibus et sollemnitatibus et officiis convenitur. Ipsae denique fores, ipsae hostiae, et arae, ipsi ministri et sacerdotes eorum coronantur. Habes omnium collegiorum sacerdotalium coronas apud Claudium. Sed et illam interstruximus distinctionem differentiae rationalium et irrationalium eis occurrentem, qui communionem in omnibus de quorundam exemplorum occasione defendunt. Ad hanc itaque partem caussas iam ipsas coronarias inspici superest, ut dum ostendimus extraneas, imo et contrarias disciplinae, nullam earum rationis patrocinio fultam probemus, quod posset habitus eiusmodi usus quoque communioni vindicari; etsi sunt quidam, quorum exempla nobis obiectantur.

11. Etenim ut ipsam caussam coronae militaris aggrediar, puto prius conquirendum, an in totum Christianis militia conveniat. Quale est alioquin de accidentibus retra-

---

1) 1 Cor. 10, 28. 2) 1 Cor. 10, 14. 3) 2 Cor. 6, 15. 4) 1 Ioan. 5, 21.

ctare, cum a praecedentibus culpa sit? Credimusne humanum sacramentum divino superduci licere, et in alium dominum respondere post Christum, et eierare patrem ac matrem et omnem proximum, quos et lex honorari et post deum diligi praecipit, quos et evangelium, solo Christo pluris non faciens, sic quoque honoravit? Licebit in gladio conversari, domino pronuntiante gladio periturum, qui gladio fuerit usus? [1]) Et proelio operabitur filius pacis, cui nec litigare conveniet? Et vincula et carcerem et tormenta et supplicia administrabit, nec suarum ultor iniuriarum? Iam stationes aut alii magis faciet, quam Christo, aut et dominico die, quando nec Christo? Et excubabit pro templis, quibus renuntiavit? Et coenabit illic, ubi Apostolo non placet? Et quos interdiu exorcismis fugavit, noctibus defensabit, incumbens et requiescens super lonche, qua [2]) perfossum est latus Christi? Vexillum quoque portabit aemulum Christi? Et signum postulabit a principe, qui iam a deo accepit? Mortuus etiam tuba inquietabitur aeneatoris, qui excitari a tuba angeli exspectat? Et cremabitur ex disciplina castrensi Christianus, cui cremare non licuit, cui Christus merita ignis indulsit? Quanta alia in delictis circumspici possunt castrensium munium, transgressioni interpretanda! Ipsum de castris lucis in castra tenebrarum nomen deferre, transgressio est. Plane si quos militia praeventos fides posterior invenit, alia conditio est, ut illorum, quos Ioannes admittebat ad lavacrum, ut centurionum fidelissimorum, quem Christus probat, et quem Petrus catechizat: dum tamen suscepta fide atque signata aut deserendum statim sit, ut a multis actum, aut omnibus modis cavillandum, ne quid adversus deum committatur, quae nec ex militia permittuntur, aut novissime perpetiendum pro deo, quod aeque fides pagana condixit. Nec enim delictorum impunitatem aut martyriorum immunitatem militia promittet. Nusquam Christianus aliud est. Unum evangelium et idem Iesus, negaturus omnem negatorem et confessurus omnem confessorem dei, et salvam facturus animam pro nomine

---

1) Matth. 26, 52. 2) Ita hunc locum emend. Iunius; cf. ev. Io. 19, 34. Rhen. super luncho, quo. Rig. et Seml.: super pilum, quo, quae est interpretatio v. gr. λόγχη.

eius amissam, perditurus autem de contrario adversus nomen eius lucri habitam. Apud hunc tam miles est paganus fidelis, quam paganus est miles fidelis. [1]) Non admittit status fidei allegationem necessitatis. Nulla est necessitas delinquendi, quibus una est necessitas non delinquendi. Nam et ad sacrificandum et directo negandum necessitate quis premitur tormentorum sive poenarum; tamen nec illi necessitati disciplina connivet, quia potior est necessitas timendae negationis et obeundi martyrii quam evadendae passionis et implendi officii. Ceterum subvertit totam substantiam sacramenti caussatio eiusmodi, ut etiam voluntariis delictis fibulam laxet; nam et voluntas poterit necessitas contendi, habens scilicet unde cogatur. Vel ipsam praestruxerim et ceteras officialium coronarum caussas, quibus familiarissima est advocatio necessitatis, cum iccirco aut officia fugienda sint, ne in delictis incidamus, aut et martyria toleranda sint, ut officia rumpamus. De prima specie quaestionis etiam militiae ipsius illicitae plura non faciam, ut secunda reddatur, ne, si omni ope expulero militiam, frustra iam de corona militari provocarim. Puta denique licere militiam usque ad caussam coronae.

12. Sed et de corona prius dicam. Laurea ista Apollini vel Libero sacra est, illi ut deo telorum, huic ut deo triumphorum. Sic docet Claudius, quamquam et myrto ait milites redimiri solere; Veneris enim myrtum, matris Aeneae, non laurum etiam, amiculae Martis per Iliam et Romulos Romani; (sed ego Venerem non credo ex hac parte cum Marte Romanam, qua pellicis dolor est;) quin et olea militiam coronari a Minerva, non solum artium, sed armorum quoque dea, et eam pace cum Neptuno inita ex hac arbore coronatam. [2]) In his erit serti militaris superstitio

---

1) Rhen. et Rig. miles infidelis, quod recte improbarunt Semler. (Schütz.) et A. Neander. 2) Vexatissimus hic locus quum ex Rhenani ed. I. interpunctione mutata facillime restituendus esset, corruptus est correctione Rigaltii, ita scribentis: Sic docet Claudius, cum et (Rhen. ex) myrto — solere. Veneris en. myr. matris Aeneadarum (Rhen. ed. I. ad aurum, Gelen. non laurum, Iunius: ac laurum) etiam — Romani. Sed ego — dolor est. Quum et olea militia coronatur, ad Minervam est idololatria, armorum aeque deam, sed et paci cum Neptuno initae etc. (Gelen. dea: et pacem cum Neptuno inisse, etc. Vulg. et s. sed et mutavimus in et eam.

ubique polluta, et polluens omnia, quae iam polluantur et caussis. Ecce annua votorum nuncupatio, quid videtur? prima in principiis, secunda in Capitoliis. Accipe post loca et verba: Hunc tibi, Iupiter, bovem cornibus auro decoratis vovemus esse futurum. Cuius sententiae vox est? utique negationis. Etiamsi tacet illic Christianus ore, coronatus capite respondit. Eadem laurea in donativi dispensatione denuntiatur. Plane non gratuita idololatria, aliquibus aureis venditans Christum, ut argenteis Iudas. Hoc erit: Non potestis deo servire et mammonae [1]) mammonae manum tradere est a deo absistere. Hoc est: Reddite quae sunt Caesaris Caesari, et quae dei deo [2]) nec hominem deo reddere et denarium Caesari auferre. Triumphi laurea foliis struitur, an cadaveribus; lemniscis ornatur an bustis? unguentis delibuitur [3]) an lacrimis coniugum et matrum? fortasse quorundam et Christianorum; et apud barbaros enim Christus. Qui hanc portaverit in capite caussam, nonne et ipse oppugnavit? Est et alia militia regiarum familiarum. Nam et Castrenses appellantur munificae et ipsae sollemnium Caesareanorum. Sed et tu proinde miles ac servus alterius es, et si duorum, dei et Caesaris, certe tunc non Caesaris, cum te deo debes; etiam in communibus credo potiori.

13. Coronant et publicos ordines laureis publicae caussae magistratus vero insuper aureis [ut Athenis, ut Romae.] [4]) Praeferuntur etiam illis Hetruscae. Hoc vocabulum est coronarum, quas gemmis et foliis ex auro quercinis ob Iovem insignes ad deducendas thensas cum palmatis togis sumunt. Sunt et provinciales aureae, imaginum iam non virorum, capita maiora quaerentes. Sed tui ordines et tui magistratus et ipsum curiae nomen ecclesia est Christi: illius es, conscriptus in libris vitae [5]) illic purpurae tuae

---

1) Matth. 6, 24. 2) Matth. 22, 21. 3) Ed. Franek. struitur. hinc adverbis lemniscis, inauratur lamnulis, unguentis etc. Gelen. hanc adverbis lemniscis, inauratur lamnulis, ungu. delibuitur a lacrimis etc. Wouwer. e ms. foliis struitur, adornatur lemniscis. Retinuimus scripturam Rigaltii, nisi quod pro lamnis reposuimus lemniscis. quod et ipse in suo cod. reperit. 4) Uncis inclusa omisit Rigaltius; neque dubitandum est, quin ab interprete quodam adiecta sint. 5) Phil. 4, 3.

sanguis domini et clavus latus in cruce ipsius; illic securis ad caudicem arboris posita; illic virga ex radice Iesse. Viderint et publici equi cum coronis suis. Dominus tuus, ubi secundum scripturam Hierusalem ingredi voluit, nec asinum habuit privatum. Isti in curribus et isti in equis, nos autem in nomine domini dei nostri invocabimus. [1]) Ab ipso incolatu Babylonis illius in Apocalypsi Ioannis [2]) submovemur, nedum a suggestu. Coronatur et vulgus nunc ex principalium prosperitatum exsultatione, nunc ex municipalium sollemnitatum proprietate; et est omnis publicae laetitiae luxuria captatrix. Sed tu peregrinus es mundi huius, civis supernae Hierusalem. Noster, inquit, municipatus in coelis. [3]) Habes tuos census, tuos fastos, nihil tibi cum gaudiis seculi, imo contrarium debes. Seculum enim gaudebit, vos vero lugebitis. [4]) Et puto, felices, ait, lugentes non coronatos. [5]) Coronant et nuptiae sponsos; ideo non nubamus ethnicis, ne nos ad idololatriam usque deducant, a qua apud illos nuptiae incipiunt. Habes legem a patriarchis quidem, habes Apostolum in domino nubere iubentem. [6]) Coronat et libertas secularis. Sed tu iam redemptus es a Christo, et quidem magno. [7]) Servum alienum quomodo seculum manumittet? Etsi libertas videtur, sed et servitus videbitur. Omnia imaginaria in seculo et nihil veri. Nam et tunc liber hominis eras, redemptus a Christo, et nunc servus es Christi, licet manumissus ab homine. Si veram putes seculi libertatem, ut et corona consignes, redisti in servitutem hominis, quam putas libertatem; amisisti libertatem Christi, quam putas servitutem. Numquid et agonisticae caussae disputabuntur, quas statim tituli sui damnant, et sacras et funebres scilicet? Hoc enim superest, ut Olympius Iupiter et Nemeaeus Hercules et misellus Archemorus et Antinous infelix in Christiano coronentur, ut ipse spectaculum fiat, quod spectare non debeat. [8]) Universas, ut arbitror, caussas enumeravimus, nec ulla nobiscum est; omnes alienae, profanae, illicitae, semel iam in sacramenti testatione eieratae. Hae enim erant pompae diaboli et angelorum eius, officia seculi, honores, solle-

---

1) Ps. 19, 8. 2) C. 18, 4. 3) Phil. 3, 20. 4) Ion. 16, 20. 5) Matth. 5, 5. 6) 1 Cor. 7, 39. 7) 1 Cor. 6, 20. 7, 21 sqq. 8) Rig. et Seml.: quod spectare debet.

mnitate, popularitates, falsa vota, humana servitia, laudes vanae, gloriae turpes; et in omnibus istis idololatria in solo quoque censu coronarum, quibus omnia ista redimita sunt. Praefabitur quidem Claudius etiam coelum sideribus apud Homeri carmina coronatum, certe a deo, certe homini; igitur et homo ipse a deo coronandus est. Ceterum a seculo coronantur et lupanaria et latrinae et pistrina, et carcer et ludus et ipsa amphitheatra et ipsa spoliaria ipsaeque libitinae. Quam sacer sanctusque, quam honestus ac mundus sit habitus iste, noli de uno poëtico coelo, sed de totius mundi commerciis aestimare. At enim Christianus nec ianuam suam laureis infamabit, si norit, quantos deos etiam ostiis diabolus affinxerit, Ianum a ianua, Limentinum a limine, Forculum et Cardam a foribus et cardinibus, et apud Graecos Thyraeum Apollinem et Antelios daemones.

14. Tanto abest, ut capiti suo manus inferat idololatriae, imo iam dixerim Christo, siquidem viri caput Christus est, tam liberum quam et Christus, ne velamento quidem obnoxium, nedum obligamento. Porro et quod obnoxium est velamento, caput feminae, iam hoc ipso occupatum, non vacat etiam obligamento. Habet humilitatis suae sarcinam, si nudo capite videri non debet propter angelos [1]), multo magis coronatos fortasse tunc illos coronato scandalizaverit. Quid enim est in capite feminae corona, quam formae lena, quam summa lasciviae nota, extrema negatio verecundiae, conflatio illecebrae? Propterea nec ornabitur operosius mulier ex Apostoli prospectu, ut nec crinium artificio coronetur. Qui tamen et viri caput est, et feminae facies, vir ecclesiae, Christus Iesus, quale oro te, sertum pro utroque sexu subiit? ex spinis opinor et tribulis, in figuram delictorum, quae nobis protulit terra carnis, abstulit autem virtus crucis, omnem aculeum mortis in dominici capitis tolerantia obtundens. Certe praeter figuram contumelia in promptu est et turpitudo et dedecoratio et his implexa saevitia, quae tunc domini tempora et foedaverunt et lancinaverunt; uti tu nunc laurea et myrto et olea et illustri aliqua fronde, et quod magis usui est, centenariis quoque rosis de horto Midae lectis et utrisque liliis et omnibus violis coroneris, etiam

---

1) 1 Cor. 11, 10.

gemmis forsitan et auro, ut et illam Christi coronam aemuleris, quae postea ei obvenit, quia et favos post fella gustavit, nec ante rex gloriae a coelestibus salutatus est, quam rex Iudaeorum proscriptus in crucem, minoratus primo a patre modicum quid citra angelos, et ita gloria et honore coronatus. 1) Si ob haec caput ei tuum debes, tale si potes ei repende, quale suum pro tuo obtulit, aut nec floribus coroneris, si spinis non potes, quia non floribus potes.

15. Serva deo rem suam intaminatam; ille eam, si volet, coronabit; imo et vult, denique invitat. Qui vicerit, inquit, dabo ei corotam vitae. 2) Esto et tu fidelis, ad mortem; decerta et tu bonum agonem, cuius coronam et Apostolus repositam sibi merito confidit. Accepit et angelus victoriae coronam procedens in candido equo, ut vinceret. 3) Et alius Iridis ambitu ornatur coelesti prato. 4) Sedent et presbyteri coronati eodemque auro et ipse filius hominis supra nubem micat. 5) Si tales imagines in visione, quales veritates in repraesentatione? Illas aspice, illas odorare. Quid caput strophiolo aut dracontario damnas, diademati destinatum? Nam et reges nos deo et patri suo fecit Christus Iesus. Quid tibi cum flore morituro? Habes florem ex virga Iesse, super quem tota divini spiritus gratia requievit, florem incorruptum, immarcescibilem, sempiternum. Quem et bonus miles eligendo in coelesti ordinatione dignatione profecit. Erubescite, commilitones eius, iam non ab ipso iudicandi, sed ab aliquo Mithrae milite, qui cum initiatur in spelaeo, in castris vere tenebrarum, coronam interposito gladio sibi oblatam quasi mimum martyrii, dehinc capiti suo accommodatam, monetur obvia manu a capite depellere et in humerum, si forte, transferre, dicens Mithram esse coronam suam. Atque exinde nunquam coronatur, idque in signum habet ad probationem sui, sicubi tentatus fuerit de sacramento, statimque creditur Mithrae miles, si deiecerit coronam, si eam in deo suo esse dixerit. Agnoscamus ingenia diaboli, idcirco quaedam de divinis affectantis, ut nos de suorum fide confundat et iudicet.

---

1) Ps. 8, 6. 2) Apoc. 2, 10. Iac. 1, 12. 3) Apoc. 6, 2. 4) Apoc. 10, 2. 5) Apoc. 4, 4. 14, 14.

DE FUGA IN PERSECUTIONE.

1. Quaesisti proxime, Fabi frater, fugiendum nec ne sit in persecutione, quod nescio quid annuntiaretur. Ibidem ego oblocutus aliquid, pro loco ac tempore et quarundam personarum importunitate, semitractatam materiam abstuli mecum, plenius eam de stilo nunc renuntiaturus, utpote quam mihi tua consultatio commendarat et conditio temporum suo iam nomine iniunxerat. Quanto enim frequentiores imminent persecutiones, tanto examinatio procuranda est, quomodo eas excipere fides debeat. Procuranda autem examinatio penes vos, qui si forte paracletum non recipiendo, deductorem omnis veritatis, merito adhuc etiam aliis quaestionibus obnoxii estis. Igitur consultationi tuae ordinem quoque induimus, animadvertentes ante determinari oportere de statu ipsius persecutionis, utrum a deo obveniat, an a diabolo, quo facilius de obitu eius constare possit. Omnis enim rei inspectio, auctore cognito, planior. Satis est quidem praescribere, nihil fieri sine dei voluntate. Sed non statim hac sententia ceteris retractatibus locum dabimus, ne a praesenti articulo avocemur, si quis responderit, ergo et malum a deo et delictum a deo, nihil iam in diabolo, nihil etiam in nobis ipsis. De persecutione nunc quaeritur. Circa hanc interim dixerim, nihil fieri sine dei voluntate, respiciens eam in primis dignam deo esse et, ut ita dixerim, necessariam ad probationem scilicet servorum eius sive reprobationem. Quis est enim exitus persecutionis? quis effectus alius, nisi probatio et reprobatio fidei, qua suos utique dominus examinavit? Hoc domini iudicium est persecutio, per quam quis aut probatus aut reprobatus iudicatur. Porro iudicium soli deo competit. Haec pala illa, quae et nunc dominicam aream purgat, ecclesiam scilicet, confusum acervum fidelium eventilans et discernens frumentum martyrum et paleas

negatorum. Hae etiam scalae, quas somniat Iacob, aliis ascensum in superiora, aliis descensum ad inferiora demonstrantes. Sic et agonem intelligi capit persecutionem. A quo certamen edicitur, nisi a quo corona et praemia proponuntur? Legis edictum agonis istius in Apocalypsi, quibus praemiis ad victoriam invitet vel maxime illos, qui proprie vicerint in persecutione, vincendo luctati revera non adversus carnem et sanguinem, sed adversus spiritalia nequitiae [1]). Ita agnosces ad eundem agonothetam pertinere certaminis arbitrium, qui invitat ad praemium. Totum quod agitur in persecutione gloria dei est, probantis et reprobantis, imponentis et deponentis. Quod autem ad gloriam dei pertinet, utique ex voluntate illius eveniet. Sed quando deus magis creditur, nisi cum magis timetur, nisi in tempore persecutionis? Ecclesia in attonito est. Tunc et fides in expeditione sollicitior et disciplinatior in ieiuniis et stationibus et orationibus et humilitate, in alterutra diligentia et dilectione, in sanctitate et sobrietate. Non enim vacatur nisi timori et spei. Adeo et ex hoc ipso ostenditur nobis, non posse diabolo deputari eam, quae meliores efficit dei servos.

2. Si, quod iniquitas a deo non est, sed a diabolo, persecutio autem ex iniquitate consistit, (quid enim iniquius, quam veri dei antistites, omnes sectatores veritatis, nocentissimorum more tractari?) ideo videtur persecutio a diabolo evenire, a quo iniquitas agitur, ex qua constat persecutio: scire debemus, quatenus nec persecutio est sine iniquitate diaboli nec probatio fidei sine persecutione, propter probationem fidei necessariam iniquitatem non patrocinium praestare persecutioni, sed ministerium; praecedere enim dei voluntatem circa fidei probationem, quae est ratio persecutionis, sequi autem diaboli iniquitatem ad instrumentum persecutionis, quae ratio est probationis. Nam et alias in quantum iustitiae iniquitas aemula est, in tantum materia est ad testimonia eius, cuius est aemula, ut sic iustitia in iniquitate perficiatur, quomodo virtus in infirmitate perficitur. [2]) Nam infirma mundi electa sunt a deo, ut confundantur fortia, et stulta eius, ut confundatur sapientia. [3])

---

1) Ephes. 6, 12. 2) 2 Cor. 12, 9. 3) 1 Cor. 1, 27. sq.

Ita et iniquitas adhibetur, ut iustitia probetur confundens iniquitatem. Igitur quod ministerium non est arbitrii, sed servitii, (arbitrium enim domini persecutio propter fidei probationem, ministerium autem iniquitas diaboli propter persecutionis instructionem) [1]) ita eam per diabolum, si forte, non a diabolo, evenire credimus. Nihil satanae in servos dei vivi licebit, nisi permiserit dominus, ut aut ipsum destruat per fidem electorum in tentatione victricem, aut homines eius fuisse traducat, qui defecerint ad illum. Habes exemplum Iob, cui diabolus nullam potuit incutere tentationem, nisi a deo accepisset potestatem, nec in substantiam quidem eius, nisi dominus, ecce dixisset, omnia quae sunt ei, in manu tua do, in ipsum autem ne extenderis manum. Denique nec extendit, nisi posteaquam et hoc postulanti dominus, ecce dixisset, trado tibi illum, tantum animam eius custodi. [2]) Sic et in Apostolos facultatem tentationis postulavit, non habens eam nisi ex permissu. Siquidem dominus in evangelio ad Petrum: Ecce, inquit [3]), postulavit satanas, ut cerneret vos velut frumentum, verum ego rogavi pro te, ne deficeret fides tua, id est, ne tantum diabolo permitteretur, ut fides periclitaretur. Quo ostenditur, utrumque apud deum esse, et concussionem fidei et protectionem, cum utrumque ab eo petitur, concussio a diabolo, protectio a filio. Et utique cum filius dei protectionem fidei habet in sua potestate, quam a patre postulat, a quo omnem accipit potestatem in coelis et in terris [4]), quale est, ut concussionem fidei diabolus in manu sua habeat? Sed in legitima oratione, cum dicimus ad patrem [5]): Ne nos inducas in tentationem, (quae autem maior tentatio quam persecutio?) ab eo illam profitemur accidere, a quo veniam eius deprecamur. Hoc est enim quod sequitur: Sed erue nos a maligno, id est, ne nos induxeris in tentationem, permittendo nos maligno. Tunc enim eruimur a diaboli manibus, cum illi non tradimur in tentationem. Nec in porcorum gregem diaboli legio habuit potestatem, nisi eam de deo impetrasset; tantum

---

1) Vv. ministerium — instructionem Semler nescio qua de caussa omisit. 2) Iob. 1, 12. 2, 6. 3) Luc. 22, 31 sq. 4) Matth. 28, 18. 5) Matth. 6, 13.

abest, ut in oves dei habeat. Possum dicere porcorum quoque setas tunc numeratas apud deum fuisse, nedum capillos sanctorum. Habere videtur diabolus propriam iam potestatem, si forte, in eos qui ad deum non pertinent, semel in stillam situlae et in pulverem areae et in salivam nationibus deputatis a deo [1]) ac per hoc diabolo expositis in vacuam quodammodo possessionem. Ceterum in domesticos dei nihil illi licet ex propria potestate, quia quando liceat, id est, ex quibus caussis, exempla in scripturis signata demonstrant. Aut enim ex caussa probationis conceditur ei ius tentationis provocato vel provocanti, ut in superioribus; aut ex caussa reprobationis traditur ei peccator, quasi carnifici in poenam; (ut Saul, et abscessit inquit [2]), spiritus domini a Saule, et concutiebat eum spiritus nequam a domino et suffocabat eum;) aut ex caussa cohibitionis, ut Apostolus refert [3]) datum sibi sudem angelum satanae ut colaphizetur; nec hanc speciem permitti diabolo, in sanctos humiliandos per carnis vexationem, nisi simul ut et virtus tolerantiae scilicet in infirmitate perfici possit. Nam et ipse Apostolus [4]) Phygellum [5]) et Hermogenem tradidit satanae, uti emendentur, ne blasphement. Vides iam et a servis dei facilius diabolum accipere potestatem, tanto abest, ut eam ex proprietate possideat.

3. Cum ergo et haec exempla magis in persecutionibus eveniant, siquidem magis tunc probamur vel reprobamur, et magis tunc humiliamur vel emendamur; ab eo permittatur vel imperetur necesse est catholice fieri haec, a quo et ex parte, scilicet ab illo qui dicit [6]): Ego sum qui facio pacem et condo mala, id est bellum; hoc est enim contrarium paci. Nostrae autem paci quid est bellum, quam persecutio? Si persecutionis vel maxime exitus, aut vitam afferunt aut mortem, aut plagam aut sanationem: habes auctorem eiusdem: Ego percutiam et sanabo, ego vivificabo et mortificabo. [7]) Uram, inquit, illos sicut uritur aurum, et probabo, inquit, illos sicut probatur argentum. [8]) Cum enim exurimur persecutionis ardore, tunc probamur

---

1) Ies. 40, 15. 2) 1 Sam. 16, 14. 3) 2 Cor. 12, 7. 4) 2 Tim. 1, 15. 5) Cod. Gorz. Philetum. 6) Ies. 45, 7. 7) Deut. 32, 39. 8) Zach. 13, 9.

de fidei tenore. Haec erunt ignea iacula diaboli [1]), per quae fidei ustio et conflatio administratur ex dei tamen voluntate. De isto quis dubitare possit, ignoro, nisi plane frivola et frigida fides, deprehendens eos, qui timide conveniunt in ecclesiam. Dicitis enim: quoniam incondite convenimus et simul convenimus et complures concurrimus in ecclesiam, quaerimur a nationibus, et timemus, ne turbentur nationes. Annon scitis, quod deus omnium sit dominus? Et si velit deus, tunc persecutionem patieris, si vero noluerit, silebunt nationes. Credas utique; sed [2]) tamen in eum deum credis, sine cuius voluntate nec passer unius assis cadit in terram? [3]) Nos autem, puto, multis passeribus antistamus.

4. Igitur si constat, a quo persecutio eveniat, possumus iam consultationem tuam inducere et determinare ex hoc ipso praetractatu, fugiendum in persecutione non esse. Si enim persecutio a deo evenit, nullo modo fugiendum erit, quod a deo evenit; sicut duplex ratio defendit quia nec debeat devitari neque evadi possit, quod a deo evenit: non debet devitari, quia bonum; necesse est enim bonum esse omne, quod deo visum est. Et numquid ideo in Genesi sic positum est: et vidit deus quia bonum est, non quod ignoraret bonum esse, nisi vidisset, sed ut hoc sono portenderet, bonum esse quod deo visum est? Multa quidem sunt, quae a deo eveniant, et alicuius malo eveniant. Imo bonum est ideo, quia a deo evenit, ut divinum et rationale. Quid enim divinum non rationale, non bonum? Quid bonum non divinum? Si autem sensui cuiusque videtur, non sensus hominis praeiudicat statui rerum, sed status sensui. Status enim uniuscuiusque certum quid est, et dat sensui legem ita sentiendi statum sicuti est. Si autem statu quidem bonum quod a deo venit, (nihil enim a deo non bonum, quia divinum, quia rationale,) sensui vero malum videtur, erit status in tuto, sensus in vitio. Statu optima res pudicitia et veritas et iustitia, quae a multorum sensu displicent. Numquid ideo status sensui addicitur? Ita et persecutio statu bona est, quia divina et rationalis

1) Ephes. 6, 16. 2) Vulg. si in sed mutavimus, apposito in fine sententiae interrogandi signo. 3) Matth. 10, 29.

dispositio, sensui eorum vero, quorum malo venit, displicet. Vides, etiam illud malum rationem apud deum habere, cum quis in persecutione evertitur de salute, sicut et illud bonum ratione contingere, cum quis ex persecutione proficit in salute. Nisi si irrationaliter quis aut perit apud dominum aut salvus est, is non poterit persecutionem malum dicere, quae etiam in malis par bonum est, dum ratione administratur. Ita si bonum persecutio quoquo modo, quia de statu constat, merito definimus, quod bonum est vitari non oportere, quia delictum sit, quod bonum est recusare, eo amplius, quod deo visum est; iam vero nec posse vitari, quia a deo evenit, cuius voluntas non poterit evadi. Igitur qui putant fugiendum, aut malum exprobrant deo, si persecutionem uti malum fugiunt; bonum enim nemo devitat; aut fortiores se deo existimant, qui putant se evadere posse, si deus tale aliquid voluerit evenire.

5. Sed quod meum est, inquit, fugio, ne peream, si negavero. Illius est, si voluerit, etiam fugientem me reducere in medium. Hoc mihi prius responde: certus es te negaturum, si non fugeris, an incertus? si enim certus, iam negasti, quia praesumendo, te negaturum, id despopondisti de quo praesumpsisti, et vane iam fugis ne neges, qui, si negaturus es, iam negasti. Si vero incertus es, cur non ex aequalitate incerti metus inter utrumque eventum etiam confiteri te posse praesumis et salvum magis fieri, quo minus fugias, sicut negaturum te praesumis ut fugias? Iam nunc aut in nobis est utrumque, aut totum in deo. Si in nobis est confiteri aut negare, cur non id praesumimus, quod est melius, id est, confessuros nos? Nisi si vis confiteri, pati non vis; nolle autem confiteri negare est. Si vero in deo totum est, cur non totum relinquimus arbitrio eius, agnoscentes virtutem et potestatem, quod possit nos sicut fugientes reducere in medium, ita et non fugientes, imo et in medio populo conversantes obumbrare? Quale est, ut ad fugiendum deo honorem reddas, qui possit te etiam fugientem producere in medium, ad contestandum autem inhonores illum, desperans potentiam protectionis ab illo? Quare non magis ex hac parte constantiae et fiduciae in deum dicis: Ego quod meum est facio, non discedo; deus si voluerit, ipse me proteget? Hoc potius nostrum est, stare sub dei arbitrio, quam fugere sub nostro. Rutilius

sanctissimus martyr cum totiens fugisset persecutionem de loco in locum, etiam periculum ut putabat nummis redemisset, post totam securitatem, quam sibi prospexerat, ex inopinato apprehensus et praesidi oblatus, tormentis dissipatus, credo pro fugae castigatione, dehinc ignibus datus, passionem quam vitarat misericordiae dei retulit. Quid aliud voluit dominus nobis demonstrare hoc documento, quam fugiendum non esse, quia nihil fuga prosit si deus nolit?

6. Imo, inquit, quia praeceptum adimplevit fugiens de civitate in civitatem. Sic enim voluit quidam, sed et ipse fugitivus, argumentari, et qui proinde nolunt intelligere sensum domini illius pronuntiationis, ut ea ad velamentum timiditatis suae utantur, cum et personas suas habuerit et tempora et caussas. Cum coeperint, inquit, persequi vos, fugite de civitate in civitatem.[1]) Hoc in personas proprie Apostolorum et in tempora et in caussas eorum pertinere defendimus, sicut [praecedentes et][2]) subsequentes sensus probabunt, qui non nisi in Apostolos competunt: In viam nationum ne ieritis, et in civitatem Samaritanorum ne introieritis, sed ite potius ad oves perditas domus Israëlis.[3]) Nobis autem et via nationum patet, in qua et inventi sumus et usque in finem incedimus, et nulla civitas excepta est, quo per totum orbem praedicamus; sed nec cura nobis Israëlis iniuncta est extra ordinem, nisi qua et omnibus gentibus praedicare debemus. Etiam si apprehendamur, non in concilia eorum perducemur, nec in synagogis illorum flagellabimur, sed Romanis utique potestatibus et tribunalibus obiiciemur. Sic igitur et fugae praeceptum Apostolorum conditio desiderabat, quoniam primo praedicandum erat ad oves perditas domus Israëlis. Ut ergo perficeretur praedicatio, apud quos priores eam perfici oportebat[4]), uti panem ante filii quam canes sumerent, ideo illis fugere tunc ad tempus praecepit, non propter eludendum periculum proprio nomine persecutionis, (atquin persecutiones eos passuros praedicabat et toleran-

---

1) Matth. 10, 23. 2) Vv. uncis inclusa Pamel. addidit recepitque Rigalt. 3) Matth. 10, 5. 6. 4) Rhen.: Ut ergo perciperetur (Latin.: perficeretur) praedicatio, apud quos priores eam perfici oportebat. Rigalt.: Ut ergo perficerentur praed., apud nos priores perfici oportebat.

das docebat,) sed propter profectum annuntiationis, ne statim oppressis evangelii quoque disseminatio perimeretur Neque enim quasi tacitis in aliquam civitatem transfugiendum erat, sed quasi ubique annuntiaturis et ex hoc ubique persecutiones subituris, donec replerent doctrina sua. Denique non consummabitis, inquit, civitates Israëlis [1]). Adeo intra terminos Iudaeae praeceptum fugae continebatur. Nobis autem nulla Iudaeae praefinitio competit praedicationis, in omnem iam carnem effuso spiritu sancto. Itaque Paulus et Apostoli ipsi, memores praecepti dominici, contestantur [2]) illud apud Israël, quem iam doctrina sua impleverant: Vobis oportuit in primis sermonem dei tradi, sed quoniam repulistis eum nec dignos vos aeterna vita existimastis, ecce convertimus nos ad nationes. Atque exinde conversi et ipsi, sicut antecessores instituerant, et in viam nationum abierunt et in civitates Samaritanorum introierunt, ut in totam scilicet terram exiret sonus eorum et in terminos orbis voces eorum. [3]) Si ergo cessavit exceptio viae nationum et introitus in civitates Samaritanorum, cur non cessaverit et fugae praeceptum pariter emissum? Denique ex quo saturato Israële Apostoli in nationes transierunt, nec fugerunt de civitate in civitatem nec pati dubitaverunt. Atquin et Paulus, qui se per murum concesserat expediri de persecutione, qua ad hoc tempus erat praecepti, idem iam in clausula officii et in consummatione praecepti, discipulis magnopere deprecantibus, ne se Hierosolyma committeret passurus illic quae Agabus prophetaverat, sollicitudini eorum non subscripsit, sed e contrario: Quid, inquit [4]), facitis lacrimantes et conturbantes cor meum? Ego enim non modo vincula pati optaverim, sed etiam mori Hierosolymis pro nomine domini mei Iesu Christi. Atque ita omnes aierunt: fiat voluntas domini. Quae erat voluntas domini? utique non fugiendi iam persecutionem. Ceterum poterant et priorem domini voluntatem proposuisse, qua fugere mandaverat, qui illum persecutionem vitasse maluerant. Igitur cum etiam sub Apostolis ipsis temporale fuerit fugae praeceptum, sicut et reliquorum praescriptorum, non potest apud nos perseverare, quod apud doctores no-

---

1) Matth. 10, 23. 2) Act. 13, 46. 3) Ps. 18, 4. 4) Act. 21, 13

stros concessavit, etsi non proprie ad illos fuisset emissum, aut si perseverare illud dominus voluit, deliquerunt Apostoli, qui non usque in finem fugere curaverunt.

7. Videamus nunc, an et cetera domini edicta congruant perpetuo fugae praecepto. Primo quidem si a deo persecutio est, quale est, ut idem fugiendam eam mandet, qui et infert? Quam si evadi vellet, melius non immitteret, ne voluntatem suam alia voluntate praevaricari videretur.[1]). Aut pati enim nos voluit persecutionem, aut fugere. Si fugere, quomodo pati? si pati, quomodo fugere? Iam vero quanta inaequalitas sententiarum iubentis fugere et invitantis ad passionem contrariam fugae. Qui confessus fuerit me, et ego confitebor illum coram patre meo.[2]) Quomodo confitebitur fugiens, quomodo fugiet confitens? Qui mei confusus fuerit, et ego confundar eius[3]) coram patre.[4]) Si devito passionem, confundo confessionem, felices qui persecutionem passi fuerint caussa nominis mei.[5]) Infelices ergo, qui fugiendo ex praecepto non erunt passi. Qui sustinuerit in finem, iste salvabitur?[6]) Quid ergo me iubens fugere vis in finem sustinere? Tanta diversitas sententiarum, si non congruit divinae gravitati, apparet ex his quoque praeceptum fugae suam tunc habuisse rationem, quam ostendimus. Sed infirmitatem, inquit, quorundam prospiciens dominus pro sua humanitate nihilominus et portum fugae demonstravit. Non enim idoneus erat etiam sine fuga tam turpi et indigno et servili praesidio salvos facere in persecutione, quos sciret infirmos. Atquin non fovet, sed recusat semper infirmos, primum docens non fugiendos esse persecutores, sed potius non timendos. Nolite timere eos qui corpus occidere possunt, animae autem nihil valent facere, sed timete eum, qui et corpus et animam perdere potest in gehennam.[7]) Atque exinde quae timidis praefinit? Qui pluris fecerit animam suam, quam me, non est me dignus; et qui non tollit crucem suam, et sequitur me,

---

1) Rig. ne voluntate praevaricari videretur, ceteris deletis. 2) Ed. Franek. et Rig. Qui conf. f. in me, et ego conf. in illo c. p. m.; Rhen. et Gelen. me — illum. 3) Sic Rhen. et Gelenius. Ed. Fran. et Rig. Qui me conf. — conf. eum c. p. 4) Matth. 10, 32 sq. Marc. 8, 38. Luc. 9, 26. 5) Matth. 5, 11. 6) Matth. 10, 22. 7) Matth. 10, 28.

non potest esse meus discipulus. 1) Postremo in Apocalypsi 2) non fugam timidis offert, sed inter ceteros reprobos particulam in stagno sulphuris et ignis, quod est mors secunda.

8. Refugit et ipse vim interdum, sed eadem ratione, qua Apostolis fugere praeceperat, donec scilicet doctrinam suam impleret, qua consummata, non dico stetit, sed nec auxilium a patre angelorum exercituum desideravit, increpito etiam Petri gladio. Professus quidem et ipse est animam anxiam usque ad mortem et carnem infirmam, ut tibi ostenderet, primo in se utramque substantiam humanam fuisse ex proprietate anxietatis animae et imbecillitatis carnis, ne aliam, ut quidam nunc induxerunt, aut carnem aut animam Christi interpretareris; dehinc ut demonstratis conditionibus earum scires, illas nihil valere per semetipsas sine spiritu. Et ideo praeponit 3) spiritus promptus, ut utramque conditionem substantiae utriusque respiciens intelligas, in te esse etiam fortitudinem spiritus, quomodo et infirmitatem carnis; ac iam hinc scias quid unde facias, et quid cui subiicias, infirmum scilicet forti, ne, ut nunc facis, de carnis quidem infirmitate causseris, de spiritus autem firmitate dissimules. Postulavit et ipse a patre, si fieri posset, transiret ab illo calix passionis. Postula et tu, sed stans ut ille; sed postulans tantum, sed subiungens et reliqua: Verum non quod ego volo, sed quod tu. 4) Fugiens autem quomodo hoc postulabis, ipse tibi praestans calicis translationem, nec quod pater vult, facies, sed quod tu?

9. Omnia Apostoli secundum deum utique docuerunt, omnia evangelizare voluerunt. 5) Ubi illos ostendis praeceptum fugiendi de civitate in civitatem restaurasse, quia nec potuissent tale quid constituere tam contrarium exemplis suis ut fugam mandarent; qui cummaxime de vinculis vel insulis, quibus ob confessionem, non ob fugam nominis continebantur, ad ecclesias scribebant. Infirmos sustineri iubet Paulus, 6) utique enim non fugientes; (quomodo enim sustinebantur absentes? an patientia dicet sustinendos, sicubi per infirmitatem fidei suae offenderint?) sic ut pu-

---

1) Luc. 14, 26. 2) c. 21, 8. 3) Matth. 26, 41. 4) Matth. 26, 39. 5) Ed. Rhen. I.: omnia evangelii revolverunt. 6) 1 Thess. 5, 14.

sillanimes consolari, non tamen in fugam mitti. Sed cum admonet,[1]) ne locum malo demus, non fugae suggerit consilium, sed iracundiae docet temperamentum, et si [2]) redimendum tempus dicit, quia dies nequam sunt, non per fugam, sed per sapientiam conversationis lucrari nos vult commeatum. Ceterum qui lucere nos iubet velut filios lucis, non iubet fuga abscondi ut filios tenebrarum; stare immobiles praecipit, utique nec fuga mobiles; et accinctos in fugam, an in occursum evangelii? arma quoque demonstrat, quae fugituris non essent necessaria? inter quae et clipeum, quo possitis tela diaboli extinguere, [3]) resistentes sine dubio et excipientes omnem vim illius. Proinde et Ioannes [4]) pro fratribus quoque animas ponendas docet, nedum pro domino. Hoc a fugientibus non potest adimpleri. Denique memor Apocalypsis suae in qua timidorum exitum audierat, de suo sensu admonet et ipse timorem reiiciendum: Timor, inquit [5]), non est in dilectione, sed enim perfecta dilectio foras mittit timorem, quia timor supplicamentum habet, utique ignem stagni; qui autem timet, non est perfectus in dilectione, dei scilicet. Porro quis fugiet persecutionem, nisi qui timebit? Quis timebit, nisi qui non amavit? Spiritum vero si consulas, quid magis sermone illo spiritus probat? Namque omnes paene ad martyrium exhortatur, non ad fugam; ut et illius commemoremur: Publicaris, inquit, bonum tibi est; qui enim non publicatur in hominibus, publicatur in domino. Ne confundaris, iustitia te producit in medium. Quid confunderis laudem ferens? Potestas fit, cum conspiceris ab hominibus. Sic et alibi: Nolite in lectulis nec in aborsibus et febribus mollibus optare exire, sed in martyriis, uti glorificetur qui est passus pro vobis.

10. Sed omissis quidam divinis exhortationibus illum magis Graecum versiculum secularis sententiae sibi adhibent: qui fugiebat, rursus proeliabitur; [6]) ut et rursus forsitan fugiat. Et quando vincet, qui cum fugerit victus est? Bonum militem Christo imperatori suo praestat, qui tam plene ab Apostolo armatus, tuba persecutionis audita, diem

---

1) Eph. 4, 27. 2) Eph. 5, 16. 3) Eph. 6, 16. 4) 1 Io. 3, 16. 5) 1 Io. 4, 18. 6) Ἀνὴρ ὁ φεύγων καὶ πάλιν μαχήσεται.

deserit persecutionis. Respondebo et ego de seculo aliquid: usque adeone mori miserum est?[1]) Moriatur quoquo modo aut victus aut victor. Nam etsi negando ceciderit, cum tormentis, tamen proeliatus. Malo miserandum, quam erubescendum. Pulchrior est miles in [pugna] [2]) proelio amissus, quam in fuga salvus. Times hominem, Christiane, quem timeri oportet ab angelis, siquidem angelos iudicaturus es; quem timeri oportet a daemoniis, siquidem et in daemonas accepisti potestatem; quem timeri oportet ab universo mundo, siquidem et in te mundus iudicatur? Christum indutus es, siquidem in Christum tinctus es; qui fugis diabolum, depretiasti Christum, qui in te est. Fugitivum cum diabolo te reddidisti; sed dominum fugiens, exprobras omnibus fugitivis sui vanitatem consilii. Fugerat et quidam animosus prophetes dominum, traiecerat ab Ioppe Tarsum, quasi et a deo transfretaret, sed illum non dico in mari et in terra, verum et in utero etiam bestiae invenit, in quo nec mori per triduum potuit nec vel sic deum evadere. Quanto melius dei servus, qui, sive inimicus dei imminet, non fugit eum, sed potius contemnit, confidens scilicet de tutela domini, sive deum reformidat, quanto magis sub oculis eius astitit, dicens: dominus est, potens est; omnia illius sunt; ubi ubi fuero, in manu eius sum; faciat quod vult; non discedo, et si perire me volet, ipse me perdat, dum me ego servo illi. Malo invidiam ei facere per voluntatem ipsius pereundo, quam bilem per meam evadendo.

11. Hoc sentire et facere omnem servum dei oportet, etiam minoris loci, ut maioris fieri possit, si quem gradum ex persecutionis tolerantia ascenderit. Sed quum ipsi auctores, id est, ipsi diaconi presbyteri et episcopi fugiunt, quomodo laicus intelligere poterit, qua ratione dictum: fugite de civitate in civitatem? Itaque cum duces fugiunt, quis de gregario numero sustinebit ad gradum in acie figendum suadentes? Certe quidem bonus pastor animam pro pecoribus ponit[3]), ut Moyses, non domino adhuc Christo revelato et iam in se figurato, ait: Si perdis hunc populum, inquit,[4]) et me pariter cum eo disperde. Ceterum

---

1) Virg. Aen. 12, 646. Suet. Ner. 47. 2) V. pugna deleverunt Lat. et Rig. 3) Io. 10, 11. 4) Exod. 32, 32.

Christo confirmante figuras suas, malus pastor est, qui viso lupo fugit, et pecora diripienda derelinquit. [1]) Proiicietur de villa pastor huiusmodi, detinebuntur illi missionis suae mercedes in compensationem, imo et de priore peculio eius exigetur detrimenti dominici restitutio. Etenim qui habet, dabitur ei; ab eo autem, qui non habet, etiam quod videtur habere auferetur. [2]) Sic Zacharias [3]) comminatur: Exsurge rhomphaea in pastores et evellite oves, et superducam manum meam in pastores. In quos et Ezechiel et Hieremias iisdem minis perorant, quod non tantum de pecoribus improbe vescantur, pascentes potius semetipsos, verum et dispersum gregem faciant et in praedam esse omnibus bestiis agri, dum non est pastor illis. Quod nunquam magis fit, quam cum in persecutione destituitur ecclesia a clero. Si et spiritum quis agnoverit, audiet fugitivos denotantem. Porro si eos qui gregi praesunt fugere, cum lupi irruunt, nec decet, imo nec licet; (qui enim talem pastorem malum pronuntiavit, utique damnavit, omne autem quod damnatur, illicitum factum est sine dubio;) ideo praepositos ecclesiae in persecutione fugere non oportebit. Ceterum si grex fugere deberet, non deberet praepositus gregis stare, sine caussa staturus ad tutelam gregis, quam grex non desideraret, ex licentia fugae scilicet.

12. Quod pertineat frater ad tuum problema, habes sententiae nostrae responsionem et exhortationem. Porro qui quaerit, an persecutio fugienda sit, sequentem quoque quaestionem iam prospiciat necesse est, an, si fugienda non est, redimenda certe sit. Ultro igitur et de hoc tibi suggeram, definiens persecutionem, quam constat non esse fugiendam, proinde nec redimendam. Pretium interest. Ceterum sicut fuga redemptio gratuita est, ita redemptio nummaria fuga est; certe et huius timiditatis consilium est; quod times, redimis, ergo fugis; pedibus stetisti, cucurristi nummis; hoc ipsum, quod stetisti ex redemptione, fugisti. Ut autem redimas hominem tuum nummis, quem sanguine suo redemit Christus, quam indignum deo et dispositione eius, qui [4]) filio suo non pepercit pro te, [5]) ut fieret maledictum pro nobis, quia maledictus, qui pe-

1) Io. 10, 12. 2) Matth. 13, 12. 25, 29. 3) c. 13, 7.
4) Rom. 8, 32. 5) Gal. 3, 13.

penderit in ligno, qui [1]) tanquam ovis ad victimam ductus est, et tanquam agnus ante tondentem, sic non aperuit os; sed posuit dorsum suum in flagella, maxillas autem in palmas, et faciem non avertit a sputaminibus, et inter iniquos deputatus est, et traditus est in mortem, [2]) mortem autem crucis. Totum hoc, ut nos a peccatis lucraretur. Sol cessit diem emptionis nostrae, apud inferos emancipatio nostra est et stipulatio nostra in coelis: [3]) sublevatae sunt portae sempiternae, ut introiret rex gloriae, dominus virtutum, hominem de terris, imo ab inferis, mercatus in coelos. Quis est nunc, qui adversus illum reluctatur, imo depretiat et mercedem eius tam magno comparatam, pretiosissimo scilicet sanguine, commaculat? Iam ergo melius fugere, quam fieri viliorem, si non tanto sibi constabit homo, quanti constitit domino. Et dominus quidem illum redemit ab angelis munditenentibus potestatibus, a spiritalibus nequitiae, a tenebris huius aevi, a iudicio aeterno, a morte perpetua. Tu autem pro eo pacisceris cum delatore vel milite vel furunculo aliquo praeside, sub tunica et sinu, quod aiunt, ut furtivo, quem coram toto mundo Christus emit, imo et manumisit. Hunc ergo liberum pretio aestimabis, et pretio possidebis, nisi eodem, quanto, ut diximus, domino constitit, sanguine suo scilicet? Ut quid ergo de homine Christum redimis in homine, in quo Christus est? Non aliter et Simon facere tentavit, cum pecuniam Apostolis obtulit pro spiritu Christi. Audiet ergo et iste qui se redimens Christi spiritum redemit: Pecunia tua tecum sit in interitum, quoniam gratiam dei pretio consequendam putasti. [4]) Quis tamen abnegatorem [5]) spernat? Quid enim dicit ille concussor? Da mihi pecuniam, certe ne eum tradat: siquidem non aliud venditat, quam quod praestaturus est praemio tuo. Cum das, utique ne traderis voluisti; non traditus autem, traduci habebas. [6]) Ergo dum nolendo tradi non vis traduci, nolendo negasti, quod te esse traduci noluisti. Imo, inquis, dum nolo traduci quod sum, confessus id esse quod nolo traduci, id est,

---

1) Ies. 53, 7. 2) Phil. 2, 8. 3) Ps. 23, 7. 4) Act. 8, 20. 5) Rig.: Quis talem abneg. sp.? Lat.: Quis tamen ab negatore rem sp.? 6) Lat.; nec traduci habebas. Al. traduci habebas?

Christianum. Potes itaque te martyrem vindicare constanter ostendisse Christum? Redimens non ostendisti.[1]) Apud unum si forte confessus es, ergo et apud plures nolendo confiteri negasti. Ipsa salus iudicabit hominem excidisse, dum evadit. Excidit ergo qui maluit evasisse. Negatio est etiam martyrii recusatio. Christianus pecunia salvus est; et in hoc nummos habet, ne patiatur, dum adversus deum erit dives. At enim Christus sanguine fuit dives pro illo. Felices itaque pauperes, quia illorum est, inquit,[2]) regnum coelorum, qui animam solam in confiscato habent. Si non possumus deo servire et mammonae, possumus et a deo redimi et a mammona? Quis enim magis serviet mammonae, quam quem mammonas redemit? Postremo quo exemplo uteris in redemptionem traditionis? Apostoli persecutionibus agitati, quando se pecunia tractantes liberaverunt, quae illis utique non deerat ex praediorum pretiis ad pedes eorum depositis, certe multis locupletibus credentibus viris ac feminis, qui his etiam refrigeria subministrabant? Quando Onesiphorus aut Aquila aut Stephanus hoc modo eis in persecutione succurrerunt? Paulus quidem, cum Felix praeses pecunias accepturum se pro eo a discipulis sperasset, de quo et ipse in secreto tractavit cum ipso, neque ipse pro se neque discipuli pro eo numeraverunt. Illi utique discipuli, qui flentes, quod Hierosolymam tendere perseveraret et persecutiones praedicatas illic non praecaveret, postremo inquiunt: Fiat voluntas dei.[3]) Quae ista voluntas? utique ut pateretur pro nomine domini, non ut redimeretur. Oportet enim, quomodo Christus animam suam posuit pro nobis, ita fieri pro eo et a nobis, nec tantum pro ipso, imo etiam pro fratribus propter ipsum; quod Ioannes docens, non et pro fratribus numerandum, sed moriendum potius pronuntiavit. Nihil interest, si quem Christianum redimere non debeas, aut emere, et adeo voluntas dei sic est. Aspice regnorum et imperiorum utique a deo dispositum statum, in cuius manu cor regis.[4]). Tanta quotidie aerario augendo prospiciuntur remedia censuum, vectigalium, collationum, stipendiorum, nec unquam usque adhuc ex Christianis tale aliquid

---

1) Ita Rigalt. Alii: vindicare, — Christum. Red. non ostendi! 2) Matth. 5, 3. 3) Act. 21, 13. 4) Prov. 21, 1.

prospectum est, sub aliquam redemptionem capitis et sectae redigendis, cum tantae multitudinis nemini ignotae fructus ingens meti posset. Sanguine empti, sanguine numerati, nullum nummum pro capite debemus, quia caput nostrum Christus est. Non decet Christum pecunia constare; quomodo et martyria fieri possent in gloriam domini, si tributo licentiam sectae compensaremus? Itaque qui eam praemio paciscitur, dispositioni divinae adversatur. Cum igitur nihil nobis Caesar indixerit in hunc modum stipendiariae sectae, sed nec indici unquam tale quid possit, antichristo iam instante et in sanguinem, non in pecunias hiante Christianorum, quomodo mihi proponere potest scripturam esse, Reddite quae sunt Caesaris Caesari?[1]) Miles me vel delator vel inimicus concutit, nihil Caesari exigens, imo contra faciens, cum Christianum, legibus humanis reum, mercede dimittit. Alius est denarius, quem Caesari debeo, qui ad eum pertinet, de quo tunc agebatur, tributarius, a tributariis scilicet, non a liberis debitus. Aut quomodo reddam quae sunt dei deo, utique proinde imaginem et monetam ipsius inscriptam nomine eius, id est, hominem Christianum? Quid autem deo debeo, sicut denarium Caesari, nisi sanguinem, quem pro me filius fudit ipsius? Quodsi deo quidem hominem et sanguinem meum debeo, nunc vero in eo sum tempore, ut quod deo debeo expostuler, utique fraudem deo facio, id agens, ne quod debeo solvam. Bene observavi praeceptum, Caesari reddens quae sunt Caesaris, deo vero quae sunt dei abnegans.

13. Sed et omni petenti me dabo in caussa eleemosynae, non in concussurae. Petenti inquit.[2]) Porro qui concutit, non petit; qui comminatur, si non acceperit, non postulat, sed extorquet. Non eleemosynam exspectat, qui non miserandus, sed timendus venit. Dabo igitur misericordiae non timiditatis meae nomine, ubi qui accepit deum honorat et benedictionem mihi reddit, non ubi amplius se benefactum praestitisse credit et praedam suam aspiciens dicit: de reatu est. Pascam et inimicum.[3]) Sed inimicitiae, alios habent titulos. Non tamen dixit traditorem aut persecutorem aut concussorem; nam huic quanto magis

---

1) Matth. 22, 21. 2) Luc. 6, 30. 3) Ita Rigalt. e cod. Ursini. Antea: de reatu irascar et inimicum.

carbones acervabo super caput, si me non redemero? Proinde inquit [1]): Qui tibi tunicam sustulerit, vel etiam pallium concede; ad eum pertinet, qui rem, non qui fidem meam eripere quaesierit. Concedam et pallium non minanti traditionem. Si minatus fuerit, etiam tunicam reposcam. Omnium iam nunc dominicarum pronuntiationum [2]) sui sunt et caussae et regulae termini, non in infinitum nec ad omnia spectant. Atque adeo qui omni petenti dari iubet, ipse signum petentibus non dat; alioquin si omnibus passim petentibus dandum putas, tu mihi videris, non dico vinum febricitanti, sed etiam venenum aut gladium mortem desideranti daturus. Facite autem vobis amicos de mammona [3]); quomodo intelligendum sit, parabola praemissa te doceat, ad populum Iudaicum dicta, qui commissam sibi rationem domini cum male administrasset, deberet de mammonae hominibus, quod nos eramus, amicos sibi potius prospicere, quam inimicos, et relevare nos a debitis peccatorum, quibus deo detinebamur, si nobis id dominica ratione conferrent, ut cum coepisset ab his deficere gratia, ad nostram fidem refugientes reciperentur in tabernacula aeterna. Quamvis nunc puta aliam interpretationem parabolae et sententiae istius, dum scias verisimile non esse, ut concussores nostri, in amicitiam redacti per mammonam, recipiant tunc nos in tabernacula aeterna. Sed quid non timiditas persuadebit? quasi et fugere scriptura permittat et redimere praecipiat. Parum denique est, si unus aut alius ita eruitur. Massaliter totae ecclesiae tributum sibi irrogaverunt. Nescio dolendum an erubescendum sit, cum in matricibus beneficiariorum et curiosorum, inter tabernarios et lanios et fures balnearum et aleones et lenones, Christiani quoque vectigales continentur. Hanc episcopatui formam Apostoli providentius condiderunt, ut regno suo securi frui possent, sub obtentu procurandi? [4]) Scilicet enim talem pacem Christus ad patrem regrediens mandavit a militibus per Saturnalitia redimendam!

14. Sed quomodo colligemus, inquis, quomodo dominica sollemnia celebrabimus! Utique quomodo et Apostoli,

---

1) Luc. 6, 29. 2) V. pronuntiationum inseruit Rigalt. Rhen. cogitando suppleri iubet: sententiarum. 3) Luc. 16, 9. 4) A. Neander coni. v. pacem hic excidisse ac restituendum esse.

fide, non pecunia tuti, quae fides si montem transferre potest, multo magis militem. Esto sapientia, non praemio cautus. Neque enim statim et a populo eris tutus, si officia militaria redemeris. Una ergo tibi et fides et sapientia ad tutelam opus est, quibus non adhibitis et redemptionem tuam potes perdere, adhibitis haud redemptionem desiderare. Postremo si colligere interdiu non potes, habes noctem, luce Christi luminosa adversus eam.[1]) Non potes discurrere per singulos; sit tibi et in tribus ecclesia. Melius est, turbas tuas aliquando non videas, quam addicas. Serva Christo virginem sponsam; nemo quaestum de ea faciat. Haec tibi, frater, dura forsitan et intolerabilia videntur; sed recita deum dixisse[2]): Qui capit, capiat; id est, qui non capit, discedat. Non potest, qui pati timet, eius esse, qui passus est. At qui pati non timet, iste perfectus erit in dilectione, utique dei. Perfecta enim dilectio foras mittit timorem[3]); et ideo multi vocati, pauci electi[4]). Non quaeritur, qui latam viam sequi paratus sit, sed qui angustam[5]). Et ideo paracletus necessarius, deductor omnium veritatum, exhortator omnium tolerantiarum. Quem qui receperunt, neque fugere persecutionem neque redimere noverunt, habentes ipsum qui pro nobis erit, sicut locuturus in interrogatione, ita iuvaturus in passione.

CONTRA GNOSTICOS SCORPIACE.[6])

1. Magnum de modico malum scorpium[7]) terra suppurat. Tot venena, quot et genera[8]), tot pernicies, quot

1) Rhen. luce Christi luminosi, Rig. luce Christi luminosa adv. eam. Cod. Urs. et Wouw. noctem luce Christi luminosam. 2) Matth. 19, 12. 3) 1 Io. 4, 18. 4) Matth. 22, 14. 5) Matth. 7, 13. Luc. 13. 24. 6) Cod. Agob.: Adversus Gnosticos scorpiacum de bono martyrii. Rigalt. vett. membranas secutus hunc librum appellavit scorpiacen (*σκορπιακὴν ἀντίδοτον*), Hieron. in lib. adv. Vigilantium: scorpiacum. 7) Wouw. et Rig. scorpios. 8) Rhen. quot ingenia; Ciacon. ex Isidoro emend. quot et genera; Wouw. et Rig. quot genera

et species, tot dolores, quot et colores, Nicander scribit et pingit. Et tamen unus omnium violentiae gestus de cauda nocere; quae cauda erit, quodcunque de posthumo corporis propagatur, et verberat. Proinde scorpii series illa nodorum venenata intrinsecus venula subtilis, arcuato impetu insurgens, hamatile spiculum in summo tormenti ratione stringit. [1]) Unde et bellicam machinam retractu tela vegetantem de scorpio nominant. Id spiculum et fistula est patula tenuitate; in vulnus et virus, qua figit, effundit. Familiare periculi tempus aestas; Austro et Africo saevitia velificat. In remediis naturalia plurima; aliquid et magia circumligat; medicina cum ferro et poculo occurrit. Nam et praebibunt quidam festinando tutelam; sed concubitus exhaurit, et denuo sitiunt. Nobis fides praesidium, si non et ipsa percutitur diffidentia signandi statim et adiurandi et unguendi bestiae calcem. Hoc denique modo etiam ethnicis saepe subvenimus, donati a deo ea potestate, quam Apostolus [2]) dedicavit, cum morsum viperae sprevit. Quid ergo promittit stylus iste? si fides de suo tuta sit, ut et alias de suo tuta sit, cum suos scorpios patitur. Acerba mediocritas et istis et genus varium, et uno modo armantur, et certo tempore subornantur, nec alio quam ardoris. Hoc apud Christianos persecutio est. Cum igitur fides aestuat et ecclesia exuritur de figura rubi, tunc Gnostici erumpunt, tunc Valentiniani proserpunt, tunc omnes martyriorum refragatores ebulliunt calentes et ipsi offendere, figere, occidere. Nam quod sciant multos simplices ac rudes, tum infirmos, plerosque vero in ventum, si placuerit, Christianos; nunquam magis adeundos sapiunt, quam quum aditus animae formido laxavit, praesertim si aliqua iam atrocitas fidem martyrum coronavit. Itaque primo trahentes adhuc caudam de affectibus applicant aut quasi in vacuum flagellant. Haeccine pati homines innocentes, ut putes, fratrem aut de melioribus ethnicum? siccine tractari sectam nemini molestam? Dehinc adigunt: perire homines sine caussa. Perire enim, et sine caussa, prima fixura. Exinde iam caedunt. Sed nesciunt simplices animae, quid

1) Ita Rig.; ceteri: tormenti ratione restringens.
2) Act. 28, 3 sqq.

quomodo scriptum sit, ubi et quando et coram quibus confitendum, nisi quod nec simplicitas ista, sed vanitas, imo dementia pro deo mori. Et quis me salvum faciat, si is occidit, qui salvum facere debebit? Semel Christus pro nobis obiit, semel occisus est, ne occideremur. Si vicem repetit, num et ille salutem de mea nece exspectat? An deus hominum sanguinem flagitat, maxime si taurorum et hircorum recusat?[1] Certe peccatoris poenitentiam mavult quam mortem.[2] Et quomodo non peccatorum desiderat mortem? Haec, et si qua alia adinventa[3] haereticorum venenorum, quem non vel in scrupulum figant, si non in exitium, vel in bilem, si non in mortem? At tu, si fides vigilat, ibidem scorpio pro solea anathema illidito, et relinquito in suo sopore[4] morientem. Ceterum, si plagam satiaverit, intimat virus et properat in viscera, statim omnes pristini sensus retorpescunt, sanguis animi gelascit, caro spiritus exolescit, nausea nominis inaccrescit.[5] Iam et ipsa mens sibi, quo vomat, quaerit, ut quae ita semel infirmitate quoque percussa sauciatam fidem vel in haeresin vel in seculum exspuat. Et in praesentiarum est medius ardor, ipsa canicula persecutionis ab isto scilicet cynocephalo. Alios ignis, alios gladius, alios bestiae Christianos probaverunt; alii fustibus interim et ungulis insuper degustata martyria in carcere esuriunt. Nos ipsi ut lepores, destinata venatio, de longinquo obsidemur, et haeretici ex more grassantur. Itaque tempus admonuit adversus nostrates bestiolas nostram mederi theriacam ac stylo temperare[6] qui legeris, biberis; nec amarum potio. Si eloquia domini dulcia[7] super mella et favos, inde pigmenta sunt; si lacte et melle[8] promissio dei manat, hoc sapiunt,

1) Ps. 49, 13. 2) Ezech. 33, 11. 3) Rig. admenta s. amenta. 4) Iunius coni. in suo pure. 5) Ed. Fran. et Rig. carne spiritus etc. Iunius: caro, spiritus exol. etc. Cod. Agob. inagrescit. 6) Rhen. aliique: adv. nostr. best. nostrate scorpiacum stylo temperare. Rigalt., quum in libro ms. reperisset adv. nostr. best....... in mederi theriacam stilo temperare, scripsit: (promptam) mederi theriacam stilo temperare. Attamen illa si verae sunt scripturae vestigia, aut nostram theriacam stylo temperare scribendum, aut mederi addita copula retinendum videtur. 7) Ps. 11, 7. 8) Exod. 3, 17.

quae illuc faciunt. Vae autem, qui dulce in amarum et lumen in tenebras convertunt[1]). Perinde enim et qui martyriis refragantur, salutem perditionem interpretantes, tam dulce in amarum, quam lucem in tenebras reformant, atque ita miserrimam hanc vitam illi beatissimae praevertendo, tam amarum pro dulci, quam tenebras pro luce supponunt.

2. Sed nondum de bono martyrii, nisi de debito primum, nec ante de utilitate eius, quam de necessitate discendum. Auctoritas divina praecedit, an tale quid voluerit atque mandaverit deus, ut qui negant bonum non suadeantur ad commodum, nisi cum subacti fuerint ad officium. Haereticos compelli, non illici dignum est. Duritia vincenda est, non suadenda. Et utique satis optimum praeiudicabitur, quod probabitur a deo constitutum atque praeceptum. Sustineant evangelia paulisper, dum radicem eorum exprimo legem, dum inde elicio dei voluntatem, unde et ipsum recognosco: Ego sum, inquit[2]), deus tuus qui te eduxi de terra Aegypti. Non erunt tibi dii alii praeter me. Non facies tibi simulacrum eorum, quae in coelo, et quae in terra deorsum, et quae in mari infra terram. Non adorabis ea, neque servies eis. Ego enim sum dominus deus tuus. Item in eadem Exodo:[3]) Ipsi vidistis, quod de coelo locutus ad vos sim. Non facietis vobis deos argenteos et deos aureos non facietis vobis. Secundum haec et in Deuteronomio[4]): Audi Israël, dominus deus tuus unus est, et diliges dominum deum tuum ex toto corde tuo et totis viribus tuis et ex tota anima tua. Et rursus: Ne obliviscaris domini dei tui, qui te eduxit de terra Aegypti et domo servitutis. Dominum deum tuum timebis, et illi famulaberis soli, et illi adglutinaberis, et in nomine eius deierabis. Non ibitis post deos aliorum et deos nationum, quae circum vos, quia aemulatur dominus deus tuus in te, ne iratus indignetur et exterminet te a facie terrae. Sed et proponens benedictiones et maledictiones: Benedictiones, inquit[5]), si audieritis praecepta domini dei vestri, quaecunque ego praecipio vobis hodie, ne erraveritis de via, quam mandavi vobis, ut abeuntes serviatis diis aliis, quos non scitis. De quibus omnifariam

---

1) Ies. 5, 20. 2) Exod. 20, 2 sq. 3) ib. v. 22. 4) Deut. 6, 4 sqq. 5) id. 11, 27. sqq.

exstirpandis.[1]) Perditione perdetis omnia loca in quibus servierunt nationes diis suis, quas vos possidebitis haereditate, super montes et colles et sub arbores densas quasque effodietis aras earum, evertetis et comminuetis staticula earum, et excidetis lucos earum, et sculptilia ipsorum deorum concremabitis igni, et disperdetis nomen eorum de .oco illo. Adhuc ingerit, cum introissent terram promissionis et exterminassent nationes eius[2]): Cave tibi, ne sequaris eas, posteaquam exterminatae fuerint a facie tua, ne requisieris deos illarum, dicens: quemadmodum faciunt nationes diis suis. Si et ego ita faciam. Sed et id, si ipse prophetes, inquit[3]), exsurrexerit in te, aut somnium somnians, et dederit tibi signum vel ostentum, et evenerit, et dixerit: eamus et serviamus diis aliis, quos non scitis; ne audiatis sermonem prophetae aut somniatoris illius, quia tentat vos dominus deus vester, an ex toto corde vestro et ex tota anima vestra timeatis deum. Post dominum deum vestrum abibitis, et hunc timebitis, et praecepta eius custodietis, et vocem eius audietis, et illi servietis, et illi adiiciemini. Prophetes autem et somniator ille morietur; locutus est enim ad seducendum te a domino deo tuo. Sed et alio capitulo[4]): Si autem rogaverit te frater tuus ex patre vel matre, aut filius tuus, aut filia tua, aut mulier quae in gremio tuo est, aut amicus qui animae tuae par est, clam dicens: eamus et serviamus diis aliis, quos non scis, nec patres tui, ex diis nationum, quae circum te proxime sunt aut longe; ne velis ire cum illo, et ne audieris eum. Non parcet oculus tuus super eum. Nec desiderabis nec salvabis eum, adnuntians adnuntiabis de eo. Manus tuae erunt in eum in primis ad occidendum, et manus populi tui in novissimis, et lapidabitis illum, et morietur, quoniam quaesivit avertere te a domino deo tuo. Subiicit etiam de civitatibus, si quam ex his constitisset suasu iniquorum hominum transisse ad deos alios, ut interficerentur omnes incolentes eam, et devotamenta fierent universa eius, et colligerentur omnia spolia eius in omnes exitus eius, et igni cremarentur cum omnibus vasis suis, et cum omni populo in conspectu domini dei, et non erit habitabilis,

---

1) Deut. 12, 2 sq. 2) ib. 12, 30. 3) ib. 13, 1 sqq. 4) ib. 13, 6 sqq.

inquit[1]), in aeternum, non reaedificabitur amplius, nec adhaerebit quidquam manibus tuis ex devotamento eius, ut avertatur dominus ab indignatione irae suae. Maledictionum quoque ordinem ab idolorum exsecratione commisit[2]): Maledictus homo qui fecerit sculptile aut fusile, aspernamentum domino, opus manuum artificis, et collocaverit illud in abscondito. In Levitico vero[3]): Non sequemini, inquit, idola, et deos fusiles non facietis vobis. Ego dominus deus vester. Et alibi[4]): Filii Israel famuli pueri mei. Hi sunt, quos eduxi de terra Aegypti. Ego dominus deus vester. Non facietis vobis manu facta nec sculptile staticulum statuetis vobis. Nec lapidem scopum ponetis in terra vestra. Ego dominus deus vester. Et haec quidem prima per Moysen dei scita sunt ad omnes utique pertinentia, quoscunque dominus deus Israelis, perinde de Aegypto superstitiosissimi seculi, et de domo humanae servitutis eduxerit. Sed et deinceps omne os prophetarum eiusdem dei vocibus sonat, eandem legem suam eorundem praeceptorum instauratione cumulantis, nec aliud primum tam principaliter denuntiantis, quam ab omni factura atque cultura idolorum cavere; ut per David[5]): Dii nationum argentum et aurum, oculos habent et non vident; aures habent nec audiunt; nares habent, nec odorantur, os, nec loquuntur, manus, nec contrectant, pedes, nec ingrediuntur. Similes erunt illis, qui faciunt et qui fidunt in illis.

3. Nec putem disceptandum, an digne deus prohibeat nomen et honorem suum mendacio addici; an digne, quos ab errore superstitionis avulserit, rursus in Aegyptum regredi nolit; an digne a se non patiatur absistere, quos sibi allegit. Ita nec illud exspectabitur retractari a nobis, an observari voluerit disciplinam, quam voluit instituere, et an merito ulciscatur desertam, quam voluit observatam, quando frustra instituisset, si observari eam noluisset, et frustra observari voluisset, si vindicare noluisset. Sequitur enim, ut has definitiones dei adversus superstitiones tam evictas quam etiam vindicatas probem, quoniam ex his tota martyriorum ratio constabit. Aberat apud deum in monte Moyses, cum populus, tam necessariae absentiae eius im-

1) Deut. 13, 16. sq. 2) Ib. 27, 15. 3) c. 19, 4. 4) Ibid. 25, 54. 26, 1. 5) Ps. 135, 15 sqq. 115, 4 sqq.

patiens, deos sibi producere quaerit, quos potius ipse perdiderit. Urgetur Aaron, iubet inaures feminarum suarum in ignem conferri. Amissuri enim erant in iudicium sibi vera ornamenta aurium, dei voces. Sapiens ignis effigiem vituli defundit illis, sugillans illic cor habentes, ubi et thesaurum, apud Aegyptum scilicet, inter cetera animalia bovis etiam cuiusdam consecraticem. Itaque tria millia hominum a parentibus et proximis caesa, quia tam proximum parentem deum offenderant, transgressionis et primordia et merita dedicaverunt, in Arithmis [1]), cum divertisset Israel apud Sethim, abeunt libidinatum ad filias Moab, invitantur ad idola, ut spiritu fornicarentur, edunt denique de pollutis eorum, dehinc et adorant deos gentis et Beelphegor initiantur. Ob hanc quoque idololatriam, moechiae sororem, viginti tria millia domesticis obtruncata gladiis divinae irae litaverunt [2]). Defuncto Iesu Nave, derelinquunt deum patrum suorum et serviunt idolis Baalim et Astartis, et iratus dominus tradidit eos in manibus diripientium, et diripiebantur ab illis et venundabantur inimicis, nec poterant omnino subsistere a facie inimicorum suorum, quocunque processerant, manus erat super illos in mala, et compressati sunt valde. Post quae instituit super illos deus Critas, quos Censores intelligimus; sed nec istis obaudire perseveraverunt. Ut quis Critarum obierat [3]), illi ad delinquendum supra quam patres eorum, abeundo post deos aliorum et serviendo et orando eos. Itaque dominus iratus, quoniam quidem, ait [4]), transgressa est gens ista pactum meum, quod disposui patribus eorum, et non obaudierunt voci meae; et ego non advertam ad auferendum virum a facie eorum, ex nationibus, quas reliquit decedens Iesus. Atque ita per omnes paene annales Critarum et deinceps Regum, reservatis gentium circumcolarum viribus, bello et captivitate et iugo Allophylorum iram dispensavit Israel, quotienscunque ab illo maxime in idololatria exorbitaverunt.

4. Hanc igitur si a primordio constat, et prohibitam de tot tantisque praeceptis, et nunquam impune commissam de tot tantisque documentis, nec ullum tam superbum crimen apud deum deputari, quam huiusmodi transgressio-

---

1) Num. 25, 1 sqq. 2) Iudic. 2, 8. 13. 3) Fortasse exciderunt vv. proni erant. 4) Iudic. 2, 20 sq.

nem; ultro intelligere debemus divinarum et denuntiationum et executionum intentionem, iam tunc martyriis patrocinatam non modo non dubitandis, verum etiam sustinendis, quibus scilicet locum fecerat prohibendo idololatriam; aliter enim martyria non evenirent. Et utique auctoritatem suam praestruxerat, volens ea evenire, quibus locum fecerat. Nunc enim de dei voluntate compungimur, et ingeminat scorpius plagam, hanc negans, hanc accusans voluntatem, ut aut alium deum insinuet, cuius haec non sit voluntas, aut nostrum nihilominus destruat, cuius talis sit voluntas, aut omnino neget voluntatem dei, si ipsum negare non potuerit. Nos autem de deo alibi dimicantes et de reliquo corpore haereticae cuiusque doctrinae, nunc in unam speciem congressionis certas praeducimus lineas, non alterius dei quam Israelis eam defendentes voluntatem, quae martyriis locum fecerit, tam ex praeceptis prohibitae semper, quam ex iudiciis punitae idololatriae. Si enim praeceptum observando vim patior, hoc erit quodammodo observandi praeceptum, ut id patiar, per quod potero observare praeceptum, vim scilicet, quaecunque mihi imminet caventi ab idololatria. Et utique qui imponit praeceptum, extorquet obsequium; non potuit ergo noluisse ea evenire, per quae constabit obsequium. Praescribitur mihi, ne quem alium deum dicam, ne vel dicendo non minus lingua quam manu deum fingam, neque alium adorem, aut quoquo modo venerer, praeter unicum illum, qui ita mandat, quem et iubeor timere, ne ab eo deserar, et de omni substantia diligere, ut pro eo moriar. Huic sacramento militans ab hostibus provocor; par sum illis si illis manus dedero; hoc defendendo depugno in acie, vulneror, concidor, occidor. Quis hunc militi suo exitum voluit, nisi qui tali eum sacramento consignavit?

5. Habes igitur dei mei voluntatem. Occursum est huic plagae. In alium ictum consideremus de voluntatis qualitate. Longum est, ut deum meum bonum ostendam, quod iam a nobis didicerunt Marcionitae. Deum interim sufficit dici, ut necesse sit bonum credi; malum enim deum qui praesumserit, constare in utroque non poterit, aut deum negare debebit, quem malum existimarit, aut bonum dicere, quem deum pronuntiarit. Bona igitur erit et voluntas eius, qui nisi bonus, non erit deus. Probabit hoc

etiam ipsius rei bonitas, quam deus voluit, martyrii dico, quia non nisi bonus voluit bonum. Bonum contendo martyrium apud eundem deum, a quo prohibetur et punitur idololatria. Obnititur enim et adversatur idololatriae martyrium; malo autem obniti et adversari nisi bonum non potest, non quasi negemus esse aemulationem tam malorum inter se quam et bonorum. Sed alia conditio est huius tituli. Martyrium enim non de communi aliqua militia[1]) certat cum idololatria, sed de sua gratia; liberat enim ab idololatria. Quod a malo liberat, quis non bonum pronuntiabit? Quid aliud est adversatio idololatriae atque martyrii, quam mortis et vitae? In tantum vita martyrio deputabitur, quantum mors idololatriae. Vitam qui malum dixerit, habet mortem, quam bonum dicat. Est et haec perversitas hominum, salutaria excutere, exitiosa suscipere, periculosa quaerere, medicamina vitare, mori denique citius, quam curari desiderare. Nam et medicinae praesidium plures qui refugiunt, plures stulti, plures timidi, et male verecundi. Et est plane quasi saevitia medicinae de scalpello deque cauterio, de sinapis incendio; non tamen secari et inuri et extendi [morderique] iccirco malum, quia dolores utiles affert; nec quia tantummodo contristat, recusabitur, sed quia necessario contristat, adhibebitur. Horrorem operis fructus excusat. Ululans denique ille et gemens et mugiens inter manus medici, postmodum easdem mercede cumulabit et artifices optimas praedicabit et saevas iam negabit. Sic et martyria desaeviunt, sed in salutem. Licebit et deo in vitam aeternam per ignes et gladios et acerba quaeque curare. Sed medicum quidem miraberis etiam in illo, quod ferme pares adhibet qualitates medelarum adversus qualitates querelarum, cum quasi de perverso auxiliatur, per ea subveniens, per quae laboratur; nam et calores caloribus amplius onerando compescit, et ardores siti potius macerando restinguit, et fellis excessus amaris quibusque potionibus colligit, et sanguinis fluxus defusa insuper venula revocat. Deum vero et quidem zeloten culpandum existimabis, si voluit certasse cum caussa, et iniuriae aemulando prodesse, mortem morte dissolvere, occisionem occisione dispargere, tormentis tor-

1) Latin., Iunius et Rig. e cod. Agobardi: malitia.

menta discutere, supplicia suppliciis evaporare, vitam auferendo conferre, carnem laedendo iuvare, animam eripiendo servare. Perversitas, quam putas, ratio est, quod saevitiam existimas, gratia est. Ita deo de momentaneis aeterna meditante, magnifica bono tuo deum tuum; incidisti in manus eius, sed feliciter incidisti. Incidit et ille in aegritudines tuas. Homo semper medico prior negotium facit. Denique sibimet ipse periculum mortis attraxit. Acceperat a domino suo ut a medico satis utilem disciplinam secundum legem vivendi, ut omnia quidem ederet, ab una solummodo arbuscula temperaret, quam ipse medicus importunam interim norat. Audiit ille, quem maluit, et abstinentiam rupit; edit illicitum et transgressione saturatus in mortem cruditavit, dignissimus bona fide in totum perire, qui voluit. Sed dominus sustentato fervore delicti, donec tempore medicina temperaretur, paulatim remedia composuit, omnes fidei disciplinas et ipsas aemulas vitio, verbum mortis verbo vitae rescindentes, auditum transgressionis auditu devotionis limantes. Ita et cum mori praecipit medicus ille, veternum mortis excludit. Quid gravatur pati nunc homo ex remedio, quod non est tunc gravatus pati ex vitio? Displicet occidi in salutem, cui non displicuit occidi in perditionem? Nauseabit ad antidotum, qui hiavit ad venenum?

6. Sed et certaminis nomine deus nobis martyria proponit[1]), per quae cum adversario experiremur, ut, a quo libenter homo elisus est, eum iam constanter elidat. Hic quoque liberalitas magis, quam acerbitas dei praeest. Evulsum enim hominem de diaboli gula per fidem iam et inculcatorem eius voluit efficere per virtutem, ne solummodo evasisset, verum etiam devicisset inimicum. Amavit, quos vocaverat in salutem, invitare ad gloriam, ut, qui gaudeamus liberati, exsultemus etiam coronati. Agonas istos, contentiosa sollemnia et superstitiosa certamina Graecarum et religionum et voluptatum, quanta gratia seculum celebret, etiam Africae liquuit. Adhuc Carthaginem singulae civitates gratulando inquietant, donatam pythico agone post stadii senectutem. Ita ab aevo dignissimum creditum est

1) Rig. Sed si cert. — proposuisset. Sed potius experiremur in experiamur mutandum est.

studiorum experimentum, committere artes, corporum et vocum praestantiam expendere[1]), praemio indice, spectaculo iudice, sententia voluptate, qua nulla sunt proelia, nonnulla sunt vulnera, pugni quassant, calces arietant, caestus dilaniant, flagella dilacerant. Nemo tamen agonis praesidem suggillaverit, quod homines violentiae obiectat. Iniuriarum actiones extra stadium; sed quantum livores illi et cruores et vibices negotientur, intendis, coronas scilicet et gloriam et dotem, privilegia publica, stipendia civica, imagines, statuas, et qualem potest praestare seculum de fama aeternitatem, de memoria resurrectionem. Pyctes ipse non queritur, dolere se non vult, corona premit vulnera, palma sanguinem obscurat; plus victoriatum est quam iniuriatum[2]). Hunc tu laesum existimabis, quem vides laetum? Sed nec victus ipse de agonotheta casum suum exprobrabit. Deum dedecebit artes et disciplinas suas educere in medium, in hoc seculi spatium, in spectaculum hominibus et angelis et universis potestatibus? carnem atque animam probare de constantia atque tolerantia? dare huic palmam, huic honorem, illi civitatem, illi stipendium? etiam quosdam reprobare, et castigatos cum ignominia summovere? Nimirum praescribes deo, quibus temporibus aut modis aut locis de familia sua iudicet, quasi non et praeiudicare iudici congruat. Qui si non certaminis nomine in martyria fidem exposuisset, sed proprii profectus; nonne oportebat illam habere aliquem spei cumulum, cui studium suum cogeret, votumque suspenderet, quo eniteretur ascendere, quum terrena quoque officia in gradu aestuent? Aut quomodo multae mansiones apud patrem, si non pro varietate meritorum? quomodo et stella a stella distabit in gloria[3]), nisi pro diversitate radiorum? Porro et si fidei propterea congruebat sublimitatis et claritatis aliqua prolatio, tale quid esse oportuerat illud emolumenti, quod magno constaret labore, cruciatu, tormento, morte. Sed respice compensationem, cum caro et anima dependitur, quibus in homine nihil carius est; alterum manus dei, alte-

---

1) Rig. stadiorum experimentum — praestantiam exprimere. 2) Rig. non queritur dolere se, nam vult, — plus victoria tumet, quam victoria. Latin. et Iunius: plus victoriarum est, quam iniuriarum. 3) 1 Cor.15, 41.

rum afflatus; ipsa dependi in profectu, quorum est profectus, ipsa erogari, quae lucri fiant, eadem pretia, quae et merces. Prospexerat et alias deus imbecillitates conditionis humanae, adversarii insidias, rerum fallacias, seculi retia, etiam post lavacrum periclitaturam fidem, perituros plerosque rursum post salutem, qui vestitum obsoletassent nuptialem, qui faculis oleum non praeparassent, qui requirendi per montes et saltus et humeris essent reportandi. Posuit igitur secunda solatia et extrema praesidia, dimicationem martyrii et lavacrum sanguinis exinde securum. De cuius felicitate David[1]): Beati quorum dimissa sunt delicta, et quorum opertae sunt iniquitates. Beatus vir cui non reputaverit deus delictum. Proprie enim martyribus nihil iam reputari potest, quibus in lavacro ipsa vita deponitur. Sic[2]) dilectio operit multitudinem delictorum, quae deum scilicet diligens ex totis viribus suis, quibus in martyrio decertat, ex tota anima sua, quam pro deo ponit, hominem martyrem excudit. Haec tu remedia, consilia, iudicia, spectacula etiam dei atrocitatem iudicabis? Sanguinem hominis deus concupiscit? et tamen ausim dicere, si et homo regnum dei, si et homo certam salutem, si et homo secundam regenerationem; nulli compensatio invidiosa est, in qua aut gratiae aut iniuriae communis est ratio.

7. Incutiat adhuc scorpius homicidam deum ventilans: horrebo plane spurcum blasphemiae afflatum de haeretico ore foetentem; sed et talem deum de fiducia rationis amplectar, qua ratione etiam ipse se plus quam homicidam pronuntiavit ex sophiae suae persona, voce Salomonis[3]): Sophia, inquit, iugulavit filios suos. Sophia sapientia est. Sapienter utique iugulavit, dum in vitam, et rationaliter, dum in gloriam. O parricidii ingenium, o sceleris artificium, o argumentum crudelitatis, quae iccirco occidit, ne moriatur quem occiderit! Et ideo quid sequitur?[4]) Sophia in exitibus canitur hymnis; cantatur enim et exitus martyrum. Sophia in plateis de constantia agit; bene enim filios suos iugulat. Super summos autem muros confisa dicit, quum quis secundum Esaiam[5]) hic exclamat: Ego dei sum;

1) Ps. 31, 1 sq. 2) 1 Petri 4, 8. Matth. 22, 37. 3) Prov. 9, 2. 4) Ib. 1, 20. 5) Ies. 44, 5.

et hic vociferatur: In nomine Iacob; et alius inscribit: In nomine Israelis. O bonam matrem! opto et ipse in filios eius redigi, ut ab ea occidar; opto occidi, ut filius fiam. Solum autem iugulat filios suos, an et torquet? Audio enim et alibi dicentem deum[1]: Uram illos sicuti uritur aurum, et probabo illos sicuti probatur argentum. Utique per tormenta ignium et suppliciorum, per martyria fidei examinatoria. Scit et Apostolus, qualem deum adscripserit, quum scribit[2]: Si deus filio suo non pepercit, sed pro nobis tradidit illum, quomodo et non cum illo omnia condonavit nobis? Vides, quomodo etiam proprium suum filium primogenitum et unigenitum sophia divina iugulaverit, utique victurum imo et ceteros in vitam redacturum. Possum dicere cum sophia dei[3]: Christus est, qui se tradidit pro delictis nostris, iam et semetipsam sophia trucidavit. Verba non sono solo sapiunt, sed et sensu, nec auribus tantummodo audienda sunt, sed et mentibus. Crudelem deum, qui non intelligit, credit; quamquam et non intelligenti posita sententia est, quae temeritatem cohibeat aliter intelligendi. Quis enim, inquit[4], cognovit sensum dei? aut quis illi consiliarius fuit, qui eum instruat, aut viam intelligentiae quis demonstravit illi? Sed enim Scytharum Dianam aut Gallorum Mercurium aut Afrorum Saturnum hominum victima placari apud seculum licuit, et Latio in hodiernum Iovi media in urbe humanus sanguis ingustatur; nec quisquam retractat, aut non rationem praesumit aliquam aut inaestimabilem dei sui voluntatem. Si noster quoque deus propriae hostiae nomine martyria sibi depostulasset, quis illi exprobrasset funestam religionem et lugubres ritus et aram rogum et pollinctorem sacerdotem, et non beatum amplius reputasset, quem deus comedisset?

8. Unum igitur gradum insistimus, et in hoc solum provocamus, an praecepta sint a deo martyria, ut credas ratione praecepta, si praecepta cognoveris, quia nihil deus non ratione praeceperit. Siquidem honorata est apud illum mors religiosorum ipsius, ut canit David[5], non opinor ista communis et omnium debitum. Atquin ista etiam ignominiosa est ex elogio transgressionis et merito damnatio-

---

1) Zach. 13, 19. 2) Rom. 8, 32. 3) Ib. 4, 25. 4) Ib 11, 33. 5) Ps. 115, 5.

nis, sed illa quae in ipso aditur ex testimonio religionis et proelio confessionis pro iustitia et sacramento, sicut Esaias, Vide, inquit[1]), quomodo perit iustus, et nemo excipit corde, et viri iusti auferuntur, et nemo animadvertit; a facie enim iniustitiae perit iustus et erit honor sepulturae eius. Habes hic quoque et praedicationem et remunerationem martyriorum. A primordio enim iustitia vim patitur; statim ut coli deus coepit, invidiam religio sortita est. Qui deo placuerat, occiditur, et quidem a fratre; quo proclivius impietas alienum sanguinem insectaretur, a suo auspicata est, denique non modo iustorum, verum etiam et prophetarum. David exagitatur, Helias fugatur, Hieremias lapidatur, Esaias secatur, Zacharias inter altare et aedem trucidatur, perennes cruoris sui maculas silicibus adsignans. Ipse clausula legis et prophetarum, nec prophetes, sed angelus dictus, contumeliosa caede truncatur in puellae salticae lucar[2]). Et utique qui spiritu dei agebantur, ab ipso in martyria dirigebantur, etiam patiendo, quae et praedicassent. Proinde et trina fraternitas, quum dedicatio imaginis regiae urbem urgeret officio, non ignoraverunt, quid fides, quae sola in illis captiva non fuerat, exigeret, moriendum scilicet adversus idololatriam; meminerant enim et Hieremiae scribentis ad eos, quibus illa captivitas imminebat[3]): Et nunc videbitis deos Babyloniorum aureos et argenteos et ligneos portari super humeros ostentantes nationibus timorem. Cavete igitur ne et vos consimiles sitis allophylis, et timore capiamini, dum aspicitis turbas adorantes retro eos et ante; sed dicite in animo vestro: te domine adorare debemus. Itaque dixerunt a deo concepta fiducia, quando vigore animi conditionales minas regis excutiunt[4]): Non habemus necessitatem respondendi huic tuo imperio. Est enim deus noster, quem colimus, potens eruere nos de fornace ignis et ex manibus tuis, et tunc manifestum fiet tibi, quod neque idolo tuo famulabimur nec imaginem tuam auream, quam statuisti, adorabimus. O martyrium et sine passione perfectum! satis passi, satis exusti sunt, quos propterea deus texit, ne potestatem eius mentiti viderentur. Nam et Danielem, nullius praeter dei

---

1) Ies. 57, 1. 2) Matth. 14, 3 sqq. 3) Baruch. 6, 3 sq.
4) Dan. 3, 16.

supplicem et iccirco a Chaldaeis delatum ac depostulatum, statim utique conclusa et usitata feritas leonum devorasset, si Darii digna praesumptio de deo falli debuisset. Ceterum pati oportebat omnem dei praedicatorem atque cultorem, qui ad idololatriam provocatus negasset obsequium, secundum illius quoque rationis statum, qua et praesentibus tunc, et posteris deinceps commendari veritatem oportebat, pro qua fidem diceret passio ipsorum defensorum eius, quia nemo voluisset occidi, nisi compos veritatis. Talia a primordio et praecepta et exempla debitricem martyrii fidem ostendunt.

9. Superest, ne antiquitas suum forte habuerit sacramentum, novitatem christianam recensere, quasi et de deo aliam ac proinde disciplina quoque aemulam, cuius sophia filios suos iugulare non norit. Plane alia in Christo et divinitas et voluntas et schola martyria aut nulla in totum aut aliter intelligenda mandarit, quae neminem ad huiusmodi discrimen hortetur, quae pro eo passis nihil repromittat, quia pati eos nolit, et ideo praeceptorum principia deducens [1]). Beati, inquit [2]), qui persecutionem patiuntur ob iustitiam, quoniam illorum est regnum coelorum. Hoc quidem absolute ad omnes, dehinc proprie ad Apostolos ipsos, Beati eritis cum vos dedecoraverint et persecuti fuerint et dixerint adversus vos omnia mala propter me; gaudete et exsultate, quoniam merces vestra plurima in coelo; sic enim faciebant et prophetis patres eorum: ut etiam prophetaret, quod et ipsi occidi haberent ad exemplum prophetarum. Quamquam et si omnem hanc persecutionem conditionabilem in solos tunc Apostolos destinasset, utique per illos cum toto sacramento, cum propagine nominis, cum traduce spiritus sancti in nos quoque spectasset etiam persecutionis obeundae disciplina, ut in haereditarios discipulos et apostolici seminis frutices. Nam et rursus ad Apostolos dirigit [3]): Ecce ego mitto vos tanquam oves in medio luporum; et: cavete ab hominibus, tradent enim vos in consessus et in synagogis suis flagellabunt vos, et

---

1) Matth. 5, 10 sqq. 2) Seml. et alii: Plane alia — schoa et martyria (Rig. schola, martyria etc. Wouwer. schoa, qui mart.) — pati eos nolit. Et ideo pr. pr. deducens, Beati, inquit etc. 3) Matth. 10, 16 sqq.

ad praesides et reges perducemini mei caussa, in testimonium illis et nationibus et cetera. Cum autem subiicit: Tradet autem frater fratrem et pater filium in mortem, et insurgent filii in parentes et mortificabunt eos: manifeste iniquitatem istam in ceteros pronuntiavit, quam in Apostolis non invenimus; nemo enim eorum aut fratrem aut patrem passus est traditorem, quod plerique iam nostri. Dehinc ad Apostolos revocat: Et eritis odio omnibus propter nomen meum. Quanto magis nos, quos a parentibus quoque tradi oportet? Ita ipsa hac permistione nunc ad Apostolos, nunc ad omnes disponendo, eundem in universos nominis exitum effundit, in quibus consederit nomen cum odii sui lege. Qui autem sustinuerit usque in finem, iste salvus fiet. Quid sustinendo, nisi persecutionem, nisi traditionem, nisi occisionem? Nec enim aliud est sustinere in finem, quam pati finem. Et ideo: non est discipulus super magistrum, statim sequitur, nec servus super dominum suum, quia cum magister et dominus ipse perpessus sit persecutionem et traditionem et occisionem, multo magis servi et discipuli eandem expendere debebunt, ne quasi superiores exemti de iniquitate videantur, quando hoc ipsum sufficere eis ad gloriam debeat, aequari passionibus domini et magistri; ad quarum tolerantiam aedificans monet, non eos timendos, qui solum corpus occidant, animam autem interficere non valeant, sed illi potius metum consecrandum, qui et corpus et animam occidere et perdere possit in gehennam. Quinam hi solius corporis interemptores, nisi praesides et reges supra dicti, homines opinor? Quis etiam animae dominator, nisi deus solus? Quis iste ignium comminator, nisi is, sine cuius voluntate nec passerum alter in terram cadit, id est, nec altera ex duabus substantiis hominis, caro aut anima? (Quia et capillorum apud eum regestus est numerus.) Nolite ergo metuere cum insuper dicit, multis passeribus antistatis, non frustra, id est, non sine emolumento casuros in terram repromittit, si magis ab hominibus quam a deo occidi eligamus. Omnis igitur, qui in me confessus fuerit coram hominibus, et ego confitebor in illo coram patre meo, qui in coelis est. Et omnis, qui negaverit me coram hominibus, et ego negabo illum coram patre meo, qui in coelis est. Manifesta, ut opinor, est et definitio et ratio tam confessionis quam negationis, etsi

dispositio diversa est. Qui se Christianum confitetur, Christi esse testatur; qui Christi est, in Christo sit necesse est. Si in Christo est, in Christo utique confitetur, cum se Christianum confitetur. Hoc enim non potest esse, nisi sit in Christo. Porro in Christo confitendo Christum quoque confitetur, qui sit in Christo, dum et ipse in illo est, utpote Christianus. Nam etsi diem dixeris, lucis rem ostendisti, quae diem praestat, licet non dixeris lucem; ita etsi non directo pronuntiavit: qui me confessus fuerit, non est diversus actus quotidianae confessionis a sensu dominicae pronuntiationis. Quod enim est, cum se confitetur, id est Christianum, etiam id, per quod est, confitetur, id est Christum. Proinde qui se negavit Christianum, in Christo negavit, negando se in Christo esse, dum negat se Christianum; et Christum autem in se negando, dum se in Christo negat, Christum quoque negabit. Ita et qui in Christo negaverit, Christum negabit, et qui in Christo confessus fuerit, Christum confitebitur. Suffecisset igitur etsi de confitendo tantummodo dominus pronuntiasset; ex forma enim confessionis contrario quoque eius praeiudicaretur, id est negationi, perinde negatione negationem rependi a domino, quemadmodum confessione confessionem. Et ideo cum in forma confessionis etiam negationis conditio intelligatur, apparet non ad alium modum negationis pertinere, quod de ea aliter dominus pronuntiavit, quam de confessione dicendo: qui me negaverit, non qui in me. Prospexerat enim et hanc vim plerumque in expugnatione nominis subsecuturam, ut qui se Christianum negasset, ipsum quoque Christum compelleretur blasphemando negare. Sicut non olim pro .... spice[1]) cum in tota fide quorundam colluctatum hoc modo horruimus. Itaque frustra erit dicere: etsi me negavero Christianum, non negabor a Christo, non enim ipsum negavi. Ex illa enim negatione tantundem tenebitur, qua se Christianum negando, Christum in se negans, etiam ipsum negavit. Plus est autem quod et confusioni confusionem comminatur, qui me confusus fuerit coram hominibus, et ego confundar eum coram pa-

1) Rhen.: pro auspice. In cod. Agobardi aliquot litterae interciderunt, visumque est Rigaltio nihil hic deesse nisi nomen loci.

tre meo, qui in coelis est. Sciebat enim a confusione vel maxime formari negationem; mentis statum in fronte consistere, priorem esse pudoris, quam corporis plagam.

10. Qui vero non hic, id est, non intra hunc ambitum terrae nec per hunc commeatum vitae nec apud homines huius naturae communis, confessionem putant constitutam, quanta praesumptio est adversus omnem ordinem rerum in terris istis et in vita ista et sub humanis potestatibus experiundarum? Nimirum cum animae de corporibus excesserint et per singula tabulata coelorum de recepto [1]) dispici coeperint et interrogari arcana illa haereticorum sacramenta, tunc confitendum apud veras potestates et veros homines, Teletos scilicet et Abascantos et Acinetos Valentini [2]). Nostrates enim, inquiunt, nec ipse Demiurgus [3]) constanter homines probabat, quos [4]) stillicidium situlae et pulverem areae et sputamen et locustas deputavit, etiam irrationalibus iumentis adaequavit. Plane ita scriptum. Non tamen iccirco aliud hominis genus intelligendum praeter nos, quos quia constat esse, e comparatione potuit induere [5]) salva et proprietate generis et singularitate. Neque enim si vita vitiata est, ut despectui iudicata despectis compararetur, statim natura sublata est, ut alia in nomine eius deputaretur. Atquin servatur natura, etsi suffunditur vita; nec alios novit Christus homines, quam de quibus dicit [6]): Quem me aiunt esse homines? Et [7]): Quomodo vultis ut faciant vobis homines, et vos ita facite illis. Vide, an servaverit genus, a quibus et testimonium sui exspectet et in quos iustitiae vicem mandet. Illos autem coelestes homines si expostulem mihi ostendi, facilius Aratus Persea et Cephea et Erigonen et Ariadnen inter sidera delineabit. Quis autem prohibuit dominum illic etiam confessionem hominum fa-

---

1) Latin.: de receptu; Rig. qui in cod. suo invenerat de repecto, maluit scribere: de praecepto. 2) Rhen. Aginetos Val. Ed. Fran. et Rig. Acinetos (i. e. ἀκινήτους) Valentini. Cod. Ursini et Wouw. Ageratos (i. e. ἀκηράτους) Val. 3) Ita cod. Wouw. et ed. Rigaltii, in qua post probabat addita sunt vv. veros esse ex Pamelii coniectura huc illata. Ed. Fran. Nostrates — nec ipsi. Eadem iurgiis constanter probabat (Rhen. constanter homines probabit) homines veros non esse etc. Cf. adv. Valent. c. 32. 4) Ies. 40, 15. 5) Seml.: inducere; ceteri: induere, cod. Ursini: innuere. 6) Matth. 16, 13. 7) Ib. 7, 12. Luc. 6, 31.

ciendam determinare, ubi suam futuram aperte pronuntiavit, ut ita esset positum: qui in me confessus fuerit coram hominibus in coelis, et ego in illum confitebor coram patre meo, qui in coelis est? Eripere me debuit ex isto terrenae confessionis errore, quam suscipi noluisset, si coelestem praecepisset, quia nullos alios homines noveram praeter incolas terrae, ne ipso quidem adhuc tunc in coelis homine conspecto. Quae porro fides rerum, ut post excessum ad superna sublatus illic probarer, quo non nisi iam probatus imponerer; illic de receptu [1]) examinarer, quo nisi admittendus pervenire non possem? Christiano coelum ante patet, quam via, quia nulla via in coelum nisi cui patet coelum, quod qui attigerit intrabit. Quas mihi potestates ianitrices affirmas iuxta Romanam superstitionem, Cardeam [2]) quandam et Forculum et Limentinum? quas a cancellis ordinas potestates? Si unquam legisti apud David [3]): Auferte portas, principes, vestras, et subleventur portae aeternae, et intrabit rex gloriae; si item audisti apud Amos [4]): Qui ascensum suum aedificat in coelos, et profusionem suam fundat in terras; scito et ascensum illum exinde complanatum vestigiis domini et introitum exinde reseratum viribus Christi, nec ullam moram aut quaestionem in limine Christianis occursuram, qui non dignosci habeant illic, sed agnosci, nec interrogari, sed admitti. Nam etsi adhuc clausum putas coelum, memento claves eius hic dominum Petro et per eum ecclesiae reliquisse, quas hic unusquisque interrogatus atque confessus feret secum. Sed adseverat diabolus illic confitendum, ut suadeat hic negandum. Pulchra videlicet documenta praemittam, bonas mecum claves feram, timorem eorum, qui solum corpus occidunt, animae autem nihil faciunt: commendatus ero huius praecepti desertione, honeste in coelestibus stabo, qui in terrenis stare non potui, sustinebo maiores potestates, qui minoribus cessi, merebor denique admitti, iam exclusus. Suppetit adhuc dicere: si in coelestibus confitendum vel negandum est, (nam ubi alterum, ibidem utrumque, aemula

---

1) Cod. Rigaltii: de praecepto; vid. pag. anteced. not. 1. 2) Sic ed. Fran.; Rhen. Cardum quendam; Rig. qui in cod. suo invenit Barnum quendam, scripsit: Ianum quendam. 3) Ps. 24, 7. 4) Amos. 9, 6.

enim quaeque concurrunt,) etiam persecutionem in coelis agitari oportebit, quae confessionis negationisve materia est. Quid itaque cessas, audacissime haeretice, totum ordinem christianae concussionis in superna transferre, et inprimis ipsum nominis odium illic collocare, ubi ad Patris dexteram praesidet Christus? Illic constitues et synagogas Iudaeorum, fontes persecutionum, apud quas Apostoli flagella perpessi sunt, et populos nationum cum suo quidem circo, ubi facile conclamant: usque quo genus tertium? Sed et fratres nostros et patres et filios et socrus et nurus et domesticos nostros ibidem exhibere debetis, per quos traditio disposita est; item reges et praesides et armatas potestates, apud quas caussa pugnanda est. Erit certe etiam carcer in coelo, carens sole aut ingratis luminosus, et vincula fortasse de zonis, et equuleus axis ipse qui torquet; tum si lapidandus Christianus, grandines aderunt, si urendus, fulmina prae manu sunt, si trucidandus, Orionis armati munus [1]) operabitur, si bestiis finiendus, ursas Septentrio emittet, Zodiacus tauros et leones. Haec qui sustinuerit in finem, iste erit salvus. Ergone et finis in coelis et passio, et occisio et prima confessio? Et ubi caro omnibus istis necessaria? ubi corpus, quod solum ab hominibus habet occidi? Haec nobis etiam ludicrum in modum certa ratio mandavit, nec ullus obicem praescriptionis istius extrudet, ut non omnem ordinem persecutionis, omnem eius caussae firmam paraturam illuc transferre cogatur, ubi confessioni forum dederit. Siquidem confessio a persecutione deducitur et persecutio in confessione finitur, nec possunt non una sequi, quae et aditum et exitum, id est, initium finemque disponunt. Porro et odium nominis hic erit, et persecutio hic erumpit, et traditio hic producit, et interrogatio hic compellit, et carnificina hic desaevit, et totum hunc ordinem in terris confessio vel negatio expungit. Igitur si cetera hic, nec confessio alibi; si confessio alibi, nec cetera hic. Enimvero non alibi cetera, itaque nec confessio in coelo. Aut si aliam volunt esse rationem interrogationis et confessionis coelestis, utique et ordinem suum illi struere debebunt, alium longe et ab ista dispositione diversum, quae scripturis notatur. Et possumus di-

---

1) Pamel. et Rig.: manus.

cere: viderint, dum hic ordo terrenae interrogationis et confessionis ex materia decurrens persecutionis et discordiae publicae in nomen salvus sit suae fidei, ut ita credendum st, isicut et scribitur, ita intelligendum sit, sicuti auditur. Hic omnem ordinem sustines, ipso domino non aliam regionem mundi destinante. Quid enim post confessionis et negationis terminum subiungit[1])? Ne putaveritis venisse me, uti pacem mittam in terram, non veni, sed ut machaeram; certe in terram; veni enim dividere hominem adversus patrem suum et filiam adversus matrem suam et socrum adversus nurum suam, et inimici homini domestici sui. Sic enim efficitur[2]), ut tradat frater fratrem in mortem et pater filium, et insurgant filii in parentes, et mori eos faciant. Et qui sustinuerit in finem, hic salvus erit. Adeo totus hic ordo dominicae machaerae, non in coelum missae, sed in terras, illic constituit etiam confessionem, quae in finem sustinendo passura est mortem.

11. Eadem igitur forma cetera quoque ad martyrii statum pertinere defendimus. Qui pluris, inquit[3]), fecerit etiam animam suam quam me, non est me dignus, id est, qui maluerit vivere me negando, quam mori confitendo; qui animam suam invenerit, perdet illam, qui vero perdiderit illam mei caussa, inveniet illam. Proinde enim inveniet ille, qui negarit lucri faciendo vitam, sed perdet in gehennam, qui se putat negando lucri facere eam; perdet autem eam ad praesens, qui confessus occiditur, sed inventurus eam in vitam aeternam. Ipsi denique praesides cum cohortantur negationi: serva animam tuam! dicunt, et: noli animam tuam perdere! Quomodo loqueretur Christus, nisi quomodo tractaretur Christianus? Sed quum prohibet meditari responsionem ad tribunal, famulos suos instruit, spiritum sanctum responsurum repromittit[4]); et cum in carcere fratrem vult visitari, confessoris imperat curam[5]); et cum deum vindictam facturum electorum suorum affirmat, passiones consolatur illorum[6]); etiam in parabola seminis post cespitem arefacti[7]) persecutionum figurat ardorem. Haec si non ita accipiuntur, quemadmodum pronuntiantur,

---

1) Matth. 10, 34 sqq. 2) Ib. 10, 21 sq. 3) Luc. 14, 26. Matth. 10, 39. 4) Ib. 10, 19. 5) Ib. 25, 36. 6) Luc. 18, 7. 7) Matth. 13, 3 sqq.

sine dubio praeterquam sonant sapiunt, et aliud in vocibus erit, aliud in sensibus, ut allegoriae, ut parabolae, ut aenigmata. Quemcunque igitur conceperint ventum argumentationis scorpii isti, quocunque se acumine impegerint, una iam linea est, ad ipsas res provocabuntur, an secundum scripturas transigantur; siquidem tunc aliud significabitur in scripturis, si non id ipsum reperiatur in rebus. Quod enim scriptum est, hoc evenire oportebit; porro tunc eveniet quod est scriptum, si non aliter eveniet. Ecce autem et odio habemur ab omnibus hominibus nominis caussa, quomodo et scriptum est, et tradimur etiam a proximis, quomodo et scriptum est, et perducimur ad potestates, et interrogamur, et torquemur, et confitemur, et trucidamur, quomodo et scriptum est. Sic dominus edixit. Si aliter edixit haec, cur non aliter eveniunt, quam edixit, id est, quemadmodum edixit? Atquin non aliter eveniunt, quam edixit; ergo sicut eveniunt, ita edixit, et sicut edixit, ita eveniunt. Nam nec licuisset aliter evenire, quam edixit, nec ipse aliter edixisset, quam evenire voluisset. Ita non aliud significabunt scripturae istae, quam in rebus recognoscitur. At si nondum aguntur illa, quae praedicantur, quomodo haec quae praedicata non sunt? Non sunt enim haec praedicata, quae aguntur, si alia sunt quae praedicantur, et non haec, quae aguntur. At nunc quia ipsa sunt in rebus, quae in vocibus aliter dicta creduntur; quid fieret, si aliter acta invenirentur? Sed haec erit perversitas fidei, probata non credere, non probata praesumere. Cui perversitati illud quoque opponam, ut, si haec, quae sic aguntur, quemadmodum scripta sunt, non erunt ipsa, quae praedicantur, illa quae non debeant sic agi, quemadmodum scripta sunt, ne et ipsa horum exemplo periclitentur excludi; siquidem aliud in vocibus, aliud in rebus est; et relinquitur nec praedicata videri, cum evenerint, si aliter praedicantur, quam evenire habent. Et quomodo credentur, quae non erunt praedicata, quomodo eveniunt? Ita haeretici quae praedicantur, non ut probata sunt credendo, ea quae nec praedicata sunt credunt.

12. Quis nunc medullas scripturarum magis nosset, quam ipsa Christi schola? quos et sibi discipulos dominus adoptavit omnia utique edocendos, et nobis magistros ordinavit omnia utique docturos. Cui potius figuram vocis

suae declarasset, quam cui effigiem gloriae suae revelavit, Petro, Iacobo, Ioanni et postea Paulo, quem paradisi quoque compotem fecit ante martyrium? An et illi aliter, quam sentiunt, scribunt, fallaciae magistri, non veritatis? Petrus quidem ad Ponticos[1]): Quanta enim, inquit, gloria, si non ut delinquentes puniamini sustinetis? Haec enim gratia est, in hoc et vocati estis, quoniam et Christus passus est pro nobis, relinquens vobis exemplum semetipsum, uti assequamini vestigia ipsius. Et rursus[2]): Dilecti, ne expavescatis ustionem, quae agitur in vobis in tentationem, quasi novum accidat vobis; etenim secundum quod communicatis passionibus Christi, gaudete, uti et in revelatione gloriae eius gaudeatis exsultantes. Si dedecoramini in nomine Christi, beati estis, quoniam gloria et dei spiritus requiescit in vobis, dum ne quis vestrum patiatur ut homicida aut fur aut maleficus aut alieni speculator, si autem ut Christianus, ne erubescat, glorificet autem dominum in nomine isto. Ioannes vero[3]), ut etiam pro fratribus nostris animas ponamus, hortatur, negans timorem esse in dilectione. Perfecta enim dilectio foras abiicit timorem, quoniam timor poenam habet, et qui timet, non est perfectus in dilectione. Quem timorem intelligi praestat, nisi negationis auctorem? quam dilectionem perfectam affirmat, nisi fugatricem timoris et animatricem confessionis? qua poena timorem[4]) puniat, nisi quam negator relaturus est cum corpore et anima occidendus in gehenna? Quodsi pro fratribus, quanto magis pro domino moriendum docet, satis de Apocalypsi quoque sua instructus haec suadere? Mandaverat etenim spiritus ad angelum ecclesiae Smyrnaeorum[5]): Ecce diabolus ex numero tuo coniiciet in carcerem, ut tentemini diebus decem. Esto fidelis ad mortem usque, et dabo tibi vitae coronam. Item ad Pergamenorum[6]) de Antipa, fidelissimo martyre, interfecto in habitatione satanae. Item ad Philadelphenorum[7]), quod a tentatione ultima liberaretur, qui domini nomen non negarat. Exinde victori cuique promittit nunc arborem vitae et mortis veniam se-

---

1) 1 Petr. 2, 20 sq. 2) Ib. 4, 12 sqq. 3) 1 Io. 3, 16. 4, 18. 4) Ita h. l. emend. A. Neander; vulgo: quam poenam timore puniat. 5) Apocal. 2, 10. 6) Ib. 2, 12 sq. 7) Ib. 3, 5 sqq. 2, 12 sqq.

cundae; nunc latens manna cum calculo candido et nomine ignoto, nunc ferreae virgae potestatem et stellae matutinae claritatem nunc albam vestiri nec deleri de libro vitae et columnam fieri in dei templo in nomine dei et domini et Hierusalem coelestis inscriptam, nunc residere cum domino in throno eius, quod aliquando[1]) Zebedaei filiis negabatur. Quinam isti tam beati victores, nisi proprie martyres? Illorum etenim victoriae, quorum et pugnae, eorum vero pugnae, quorum el sanguis. Sed et interim sub altari martyrum animae placidum quiescunt, et fiducia ultionis candidam claritatis usurpant[2]), donec et alii consortium illarum gloriae impleant. Nam et rursus innumera multitudo albati et palmis victoriae insignes revelantur, scilicet de Antichristo triumphantes, sicut unus ex presbyteris: Hi sunt, ait[3]), qui veniunt ex illa pressura magna, et laverunt vestimentum suum, et candidaverunt ipsum in sanguine agni. Vestitus enim animae caro. Sordes quidem baptismate abluuntur, maculae vero martyrio candidantur. Quia et Esaias[4]) ex rufo et coccino niveum et laneum repromittit. Magna etiam Babylon cum describitur ebria sanctorum cruore, sine dubio ebrietas eius martyriorum poculis ministratur, quorum formido quid relatura sit, aeque ostenditur. Inter omnes enim reprobos, imo ante omnes ......[5]) timidis autem, inquit, dehinc ceteris particula in stagno ignis et sulphuris; sic timor [eius in epistola eius] quem dilectio foras abiicit habet poenam.

13. Paulus vero Apostolus de persecutore, qui primus ecclesiae sanguinem fudit, postea gladium stylo mutans et convertens machaeram in aratrum, lupus rapax Beniamin, dehinc afferens ipse etiam escam secundum Iacob, qualiter martyria iam et sibi optabilia commendat cum de Thessalonicensibus gaudens, uti, inquit[6]), gloriemur in vobis in ecclesiis dei pro tolerantia vestra et fide, in omnibus persecutionibus et pressuris, quibus sustinetis ostentamen iusti iudicii dei, ut digni habeamini regno eius, pro quo et pa-

---

1) Matth. 20, 20—23. 2) Rig. e cod. Agob. et fiducia ultionis patientiam pascunt et indutae stolis candidam claritatis usurpant. 3) Apocal. 7, 14. 4) Es. 1, 18. 5) Hic aliquot vocabula excidisse videntur, atque vv. eius in epistola eius ab aliena manu illata esse. 6) 2 Thess. 1, 3. 4.

timini! Sicut et ad Romanos[1]: Non solum autem, verum etiam exsultantes in pressuris, certi, quod pressura tolerantiam perficit, tolerantia vero probationem, probatio autem spem, spes vero non confundit. Et rursus[2]: Quodsi filii et haeredes, haeredes quidem dei, cohaeredes vero Christi; siquidem compatimur, uti et cum illo glorificemur. Reputo enim passiones huius temporis non esse dignas ad gloriam, quae in nos habeat revelari. Et ideo postmodum: Quis, inquit, separabit nos a dilectione Christi? pressura, an angustia, an fames, an nuditas, an periculum, an machaera? secundum quod scriptum est: tua caussa mortificamur tota die, deputati sumus ut pecora iugulationis; sed in omnibus istis supervincimus pro eo, qui nos dilexit. Persuasum enim habemus, quod neque mors neque vita neque virtus neque sublimitas neque profunditas neque alia conditio poterit nos a dilectione dei separare, quae est in Christo Iesu domino nostro. Sed et Corinthiis passiones suas enumerans, patiendum utique praefinivit[3]: In laboribus abundantius, in carceribus plurimum, in mortibus saepius, a Iudaeis quinquies quadragenas citra unam accepi, ter virgis caesus, semel lapidatus, et reliqua. Quae si magis incommoda quam martyria videbantur, tamen rursus[4]) propter quod, inquit, boni duco in infirmitatibus, in iniuriis, in necessitatibus, in persecutionibus, in angustiis pro Christo. Etiam in superioribus[5]: Qui in omnibus tribulemur, sed non coangustemur, et indigeamus, sed non perindigeamus, quoniam persecutionibus agitemur, sed non derelinquamur, qui deiiciamur, sed non pereamus, semper mortificationem Christi in corpore nostro circumferentes. Sed etsi, inquit, exterior homo noster vitiatur, caro scilicet vi persecutionum, sed interior renovatur die et die, anima scilicet spe promissionum. Nam quod ad praesens temporale et leve pressurae nostrae, per supergressum in supergressum aeternum pondus gloriae perficit, nobis non intuentibus quae videntur, sed quae non videntur. Quae enim videntur temporalia, de incommodis dicens; quae vero non videntur aeterna, de praemiis[6]) spon-

---

1) Rom. 5, 3 sqq. 11. 2) Ib. 8, 17 sq. 35. 3) 2 Cor 11, 23 sqq. 4) Ib. 12, 10. 5) Ib. 4, 8 sqq. 16 sq. 6) Cod. Agob. de promissis.

dens. Thessalonicensibus[1]) vero de vinculis scribens[2]), utique beatos affirmavit, quibus donatum esset non tantum credere in Christum, sed etiam pati pro ipso, eundem, inquit, agonem habentes quem in me vidistis, et nunc auditis.[3]) Nam etsi libor super sacrificium, gaudeo, et congaudeo omnibus vobis, perinde et vos gaudete et congaudete mihi. Vides, quam martyrii definiat felicitatem, cui de gaudio mutuo acquirit sollemnitatem! Ut proximus denique voti sui factus est, qualiter de prospectu eius exsultat, dicens Timotheo[4]): Ego enim iam libor, et tempus deversionis insistit; agonem bonum decertavi, cursum consummavi, fidem custodivi; superest corona, quam mihi dominus illa die reddet, scilicet passionis. Satis et ipse supra allocutus[5]): Fidelis sermo: si enim commortui sumus Christo, et convivemus; si sufferimus, et conregnabimus; si negaverimus, et ille nos negabit; si non credimus, ille fidelis est, negare se non potest.[6]) Ne ergo confundaris martyrium domini nostri, neque me vinctum eius; quia praedixerat[7]): Non enim dedit nobis deus spiritum timiditatis, sed virtutis et dilectionis et sanae mentis. Virtute enim patimur ex dilectione in deum, et sana mente, cum ob innocentiam patimur. Sed et sic, ubi tolerantiam praecipit, quibus magis eam, quam passionibus prospicit? sic ubi ab idololatria divellit, quid ei magis quam martyria praevellit?

14. Plane monet Romanos[8]) omnibus potestatibus subiici, quia non sit potestas nisi a deo, quia non sine caussa gladium gestet, et quia ministra sit dei, sed et ultrix, inquit, in iram ei, qui malum fecerit. Nam et praemiserat: Principes enim non sunt timori bono operi, sed malo. Vis autem non timere potestatem, fac bonum, et laudem ab ea referes. Dei ergo ministra est tibi in bonum. Si vero malum facias, time. Ita non in occasione frustrandi martyrii iubet te subiici potestatibus, sed in provocatione bene vivendi, etiam sub illarum respectu, quasi adiutricum iustitiae, quasi ministrarum divini iudicii hic etiam de nocentibus praeiudicantis. Dehinc et exsequitur[9]), quomodo ve-

---

1) Pamel. corr. Philippensibus. 2) Phil. 1, 29 sq. 3) Ib. 2, 17 sq. 4) 2 Tim. 4, 6 sqq. 5) Ib. 2, 11 sqq. 6) Ib. 1, 8. 7) Ib. v. 7. 8) Rom. 13, 1 sqq. 9) Ib. 13, 7. Matth. 22, 21.

lit te subiici potestatibus, reddere iubens cui tributum, tributum: cui vectigal, vectigal, id est, quae sunt Caesaris Caesari, et quae dei deo; solius autem dei homo. Condixerat scilicet Petrus[1]), regem quidem honorandum, ut tamen tunc rex honoretur, cum suis rebus insistit, cum a divinis honoribus longe est; quia et pater et mater diligentur, cum deo non comparabuntur. Ceterum super deum diligere nec animam licebit.

15. Num ergo et Apostolorum literae nobiles[2]) et nos usquequaque simplices animae et solummodo columbae libenter errantes? credo vivendi cupiditate. Ita vero sit, ut recedant a literis suis sensus. Quae tamen passos Apostolos scimus; manifesta doctrina est; hanc intelligo solam Acta decurrens, nihil quaero. Carceres illic et vincula et flagella et saxa et gladii et impetus Iudaeorum et coetus nationum et tribunorum elogia et regum auditoria et proconsulum tribunalia et Caesaris nomen interpretem non habent? Quod Petrus caeditur, quod Stephanus opprimitur, quod Iacobus immolatur, quod Paulus distrahitur, ipsorum sanguine scripta sunt. Et si fidem commentari voluerit haereticus, instrumenta imperii loquentur, ut lapides Hierusalem. Vitas Caesarum legimus; orientem fidem Romae primus Nero cruentavit. Tunc Petrus ab altero cingitur, cum cruci adstringitur; tunc Paulus civitatis Romanae consequitur nativitatem, cum illic martyrii renascitur generositate. Haec ubicunque iam legero, pati disco; nec mea interest, quos sequar martyrii magistros, sensusne an exitus Apostolorum, nisi quod et sensus in exitibus recognosco. Nihil enim passi fuissent, quod non prius patiendum esse sensissent. Cum vincula Paulo Agabus gestu quoque prophetasset, discipuli flentes et orantes, ne se Hierosolyma committeret, frustra oraverunt. Ille enim quod semper docuerat, animatus[3]): Quid fletis, inquit, et contristatis cor meum? At ego non modo vincula Hierosolymis pati optaverim, verum etiam mori pro nomine domini mei Iesu Christi. Atque ita cesserunt, dicendo: fiat voluntas domini: fidentes scilicet, passiones ad voluntatem dei perti-

---

1) 1 Petr. 2, 13. 2) Rhen. et cod. Agob. nobiles; codd. Urs. et Wouw. mobiles, quod a se receptum improbavit Rigaltius. 3) Act. 21, 11 sqq.

nere; non enim dehortationis consilio, sed dilectionis retinere tentaverant, ut Apostolum desiderantes, non ut martyrium dissuadentes. Quodsi iam tunc Prodicus aut Valentinus adsisteret, suggerens non in terris esse confitendum apud homines, quod nec deus humanum sanguinem sitiat, nec Christus vicem passionis, quasi et ipse de ea salutem consecuturus exposcat; statim audisset a servo dei, quod audierat [diabolus] a domino: Recede satanas, scandalum mihi es. [Scriptum est, dominum deum tuum adorabis, et illi soli servies] 1). Sed et nunc audire debebit, quatenus multo post venena ista suffudit, nulli infirmorum facile nocitura, si quis hanc nostram ex fide praebiberit vel etiam superbiberit potionem.

AD SCAPULAM.

1. Nos quidem neque expavescimus neque pertimescimus ea, quae ab ignorantibus patimur; cum ad hanc sectam utique suscepta conditione eius pacti venerimus, ut etiam animas nostras auctorati in has pugnas accedamus, ea quae deus repromittit consequi optantes, et ea quae diversae vitae comminatur pati timentes. Denique cum omni saevitia vestra concertamus, etiam ultro erumpentes, magisque damnati quam absoluti gaudemus. Itaque hunc libellum non nobis timentes misimus, sed vobis et omnibus inimicis nostris, nedum amicis; ita enim disciplina iubemur diligere inimicos quoque, et orare pro iis qui nos persequuntur, ut haec sit perfecta et propria bonitas nostra, non communis. Amicos enim diligere omnium est, inimicos autem solorum Christianorum. Qui ergo dolemus de ignorantia vestra, et miseremur erroris humani, et futura prospicimus et signa

1) Matth. 16, 23. 4, 10. Vv. uncis inclusa: diabolus et scriptum — servies ab aliena manu addita esse suspicatus est Rigaltius. Sed A. Neander Tertullianum duos potius scripturae s. locos confudisse putat.

eorum quotidie intentari videmus, necesse est vel hoc modo erumpere ad proponenda vobis ea, quae palam non vultis audire.

2. Nos unum deum colimus, quem omnes naturaliter nostis, ad cuius fulgura et tonitrua contremiscitis, ad cuius beneficia gaudetis. Ceteros et ipsi putatis deos esse, quos nos daemonas scimus. Tamen humani iuris et naturalis potestatis est unicuique, quod putaverit, colere, nec alii obest aut prodest alterius religio. Sed nec religionis est cogere religionem, quae sponte suscipi debeat, non vi; cum et hostiae ab animo libenti expostulentur. Ita etsi nos compuleritis ad sacrificandum, nihil praestabitis diis vestris; ab invitis enim sacrificia non desiderabunt, nisi si contentiosi sunt; contentiosus autem deus non est. Denique qui est verus, omnia sua ex aequo et profanis et suis praestat, ideoque et iudicium constituit aeternum de gratis et ingratis. Tamen nos, quos sacrilegos existimatis, nec in furto unquam deprehendistis, nedum in sacrilegio. Omnes autem, qui templa despoliant et per deos iurant et eosdem colunt, et Christiani non sunt et sacrilegi tamen deprehenduntur. Longum est, si retexamus, quibus aliis modis et derideantur et contemnantur omnes dii ab ipsis cultoribus suis. Sic et circa maiestatem imperatoris infamamur; tamen nunquam Albiniani, nec Nigriani, vel Cassiani inveniri potuerunt Christiani; sed iidem ipsi, qui per genios eorum in pridie usque iuraverant, qui pro salute eorum hostias et fecerant et voverant, qui Christianos saepe damnaverant, hostes eorum sunt reperti. Christianus nullius est hostis, nedum imperatoris, quem sciens a deo suo constitui, necesse est ut et ipsum diligat et revereatur et honoret et salvum velit cum toto Romano imperio, quousque seculum stabit; tamdiu enim stabit. Colimus ergo et imperatorem sic, quomodo et nobis licet et ipsi expedit, ut hominem a deo secundum et, quicquid est a deo consecutum, solo deo minorem. Hoc et ipse volet. Sic enim omnibus maior est, dum solo vero deo minor est; sic et ipsis diis maior est, dum et ipsi in potestate sunt eius. Itaque et sacrificamus pro salute imperatoris, sed deo nostro et ipsius, sed quomodo praecepit deus, pura prece. Non enim eget deus, conditor universitatis, odoris aut sanguinis alicuius. Haec enim daemoniorum pabula sunt. Daemones

autem non tantum respuimus, verum et revincimus et quotidie traducimus et de hominibus expellimus, sicut plurimis notum est. Ita nos magis oramus pro salute imperatoris, ab eo eam postulantes, qui praestare potest. Et utique ex disciplina patientiae divinae agere nos, satis manifestum esse vobis potest; cum tanta hominum multitudo, pars paene maior civitatis cuiusque, in silentio et modestia agimus, singuli forte noti magis, quam omnes, nec aliunde noscibiles, quam de emendatione vitiorum pristinorum. Absit enim, ut indigne feramus ea nos pati, quae optamus, aut ultionem a nobis aliquam machinemur, quam a deo exspectamus.

3. Tamen [sicut supra diximus] doleamus necesse est, quod nulla civitas impune latura sit sanguinis nostri effusionem; sicut et sub Hilariano praeside, cum de areis sepulturarum nostrarum acclamassent: areae non sint, areae ipsorum non fuerunt, messes enim suas non egerunt. Ceterum et imbre anni praeteriti, quid commeruerit genus humanum, apparuit (cataclysmum scilicet et retro fuisse propter incredulitates et iniquitates hominum), et ignes, qui super moenia Carthaginis proxime pependerunt per noctem, quid minati sint, sciunt qui viderunt, et pristina tonitrua quid sonaverint, sciunt qui obduruerunt. Omnia haec signa sunt imminentis irae dei, quam necesse est, quoquomodo possumus, ut et annuntiemus et praedicemus et deprecemur interim localem esse. Universalem enim et supremam suo tempore sentient, qui exempla eius aliter interpretantur. Nam et sol ille in conventu Uticensi, extincto paene lumine, adeo portentum fuit, ut non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati, positus in suo hypsomate et domicilio. Habetis astrologos. Possumus aeque et exitus quorundam praesidum tibi proponere, qui in fine vitae suae recordati sunt deliquisse, quod vexassent Christianos. Vigellius Saturninus[1]) qui primus hic gladium in nos egit lumina amisit. Claudius Lucius Herminianus[2]) in Cappa-

---

1) Rhen. et Rig.: Vigellius Saturninus, quam scripturam probavit etiam Semler. Fr. Iunius maluit scribere: Vitellius Saturninus; alii: M. Gellius Saturninus, Pamel.: Valgius Sat. 2) Pamel.: „Veteres excusi: Lucius Hieronymianus, Vaticanus 3: Lucius Gerominiamus.“ Iunius

docia, cum indigne ferens uxorem suam ad hanc sectam transisse, Christianos crudeliter tractasset, solusque in praetorio suo vastatus peste [cum] vivus vermibus ebullisset: Nemo sciat, aiebat, ne[1]) gaudeant Christiani. Postea cognito errore suo, quod tormentis quosdam a proposito suo excidere fecisset, paene Christianus decessit. Caecilius Capella, in illo exitu Byzantino: Christiani gaudete! exclamavit. Sed et qui videntur sibi impune tulisse, venient in diem divini iudicii. Tibi quoque optamus admonitionem solam fuisse, quod cum Adrumeticum Mavilum ad bestias damnasses, et statim haec vexatio subsecuta est, et nunc ex eadem caussa interpellatio sanguinis. Sed memento de cetero.

4. Non te terremus, qui nec timemus; sed velim, ut omnes salvos facere possimus, monendo *μὴ θεομαχεῖν*[2]). Potes et officio iurisdictionis tuae fungi et humanitatis meminisse, vel quia et vos sub gladio estis. Quid enim amplius tibi mandatur, quam nocentes confessos damnare, negantes autem ad tormenta revocare? Videtis ergo, quomodo ipsi vos contra mandata faciatis, ut confessos negare cogatis. Adeo confitemini innocentes esse nos, quos damnare statim ex confessione non vultis. Si autem contenditis ad elidendos nos, iam ergo innocentiam expugnatis. Quanti autem praesides et constantiores et crudeliores dissimulaverunt ab huiusmodi caussis? ut Cincius Severus, qui Thistri[3]) ipse dedit remedium, quomodo responderent Christiani, ut dimitti possent; ut Vespronius Candidus, qui Christianum quasi tumultuosum civibus suis satisfacere dimisit; ut Asper, qui modice vexatum hominem et statim deiectum nec sacrificium compulit facere, ante professus inter advocatos et assessores, dolere se incidisse in hanc caussam. Pudens etiam missum ad se Christianum in elogio concussione eius intellecta dimisit, scisso eodem elo-

---

„Alii: Claudius Lucius Hierominianus, alii: L. Claudius Hieronymianus. Quid, si legatur: Livius Geminianus?" Rhen. et Rig.: Claudius Herminianus.

1) Pamel. ex uno cod. interiecit spe, improbante Rigaltio; Rhen. in prima ed.: ne gaud. Christiani, aut spe Christianae. 2) Act. Ap. 5, 39. 23, 9. 3) Thysdri Rigaltius, Tiristri vel Tiristi Pamelius, Thristri la Cerda, Thistri Rhenanus.

gio, sine accusatore negans se auditurum hominem secundum mandatum. Haec omnia tibi et de officio suggeri possunt, et ab iisdem advocatis, qui ipsi beneficia habent Christianorum, licet acclament quae volunt. Nam et cuiusdam notarius, cum a daemone praecipitaretur, liberatus est, et quorundam propinquus et puerulus, et quanti honesti viri (de vulgaribus enim non dicimus) aut a daemoniis aut valetudinibus remediati sunt? Ipse etiam Severus, pater Antonini, Christianornm memor fuit. Nam et Proculum Christianum, qui Torpacion cognominabatur, Euhodae[1]) procuratorem, qui eum per oleum aliquando curaverat, requisivit et in palatio suo habuit usque ad mortem eius; quem et Antoninus optime noverat lacte Christiano educatus[2]). Sed et clarissimas feminas et clarissimos viros Severus, sciens huius sectae esse, non modo non laesit, verum et testimonio exornavit et populo furenti in nos palam restitit. Marcus quoque Aurelius in Germanica expeditione, Christianorum militum orationibus ad deum factis, imbres in siti illa impetravit. Quando non geniculationibus et ieiunationibus nostris etiam siccitates sunt depulsae? Tunc et populus acclamans: deo deorum, qui solus potens, in Iovis nomine deo nostro testimonium reddidit. Praeter haec depositum non abnegamus, matrimonium nullius adulteramus, pupillos pie tractamus, indigentibus refrigeramus, nulli malum pro malo reddimus. Viderint, qui sectam mentiuntur, quos et ipsi recusamus. Quis denique de nobis alio nomine queritur? Quod aliud negotium patitur Christianus, nisi suae sectae? quam incestam, quam crudelem tanto tempore nemo probavit. Pro tanta innocentia, pro tanta probitate, pro iustitia, pro pudicitia, pro fide, pro veritate, pro deo vivo cremamur; quod nec sacrilegi, nec hostes publici, verum[3]) nec tot maiestatis rei pati solent. Nam et nunc a praeside Legionis et a praeside Mauritaniae vexatur hoc nomen, sed gladio tenus, sicut et a pri-

---

1) Cod. Gorz. teste Rhenano: Euhode; Rigaltii codex: Euhodae. Pithoeus emendavit: Evodi, Scaliger: Evodiae, Pamel.: Euhodiae probante Iunio, qui hoc ita interpretatus est: *Τὸν τῆς εὐοδίας διοικητήν.* Rhen. et Semler: Euhodeae, quamquam ille Euboeae nomen suspicatus est. 2) In cod. Divionensi: noverat Christianis educatum. 3) Latin. et Rigalt.: verum; vulgo: h. publici veri, nec etc.

mordio mandatum est animadverti in huiusmodi. Sed maiora certamina maiora sequuntur praemia.

5. Crudelitas vestra gloria est nostra. Vide tantum, ne hoc ipso, quod talia sustinemus, ad hoc solum videamur erumpere, ut hoc ipsum probemus, nos haec non timere, sed ultro vocare. Arrius Antoninus in Asia cum persequeretur instanter, omnes illius civitatis Christiani ante tribunalia eius se manu facta obtulerunt; tum ille[1]), paucis duci iussis, reliquis ait, *ὦ δειλοὶ, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν, κρημνοὺς ἢ βρόχους ἔχετε*[2]). Hoc si placuerit et hic fieri, quid facies de tantis millibus hominum, tot viris ac feminis, omnis sexus, omnis aetatis, omnis dignitatis, offerentibus se tibi? Quantis ignibus, quantis gladiis opus erit? Quid ipsa Carthago passura est, decimanda a te, cum propinquos, cum contubernales suos illic unusquisque cognoverit, cum viderit illic fortasse et tui ordinis viros et matronas et principales quasque personas et amicorum tuorum vel propinquos vel amicos? Parce ergo tibi, si non nobis; parce Carthagini, si non tibi; parce provinciae, quae visa intentione tua obnoxia facta est concussionibus et militum et inimicorum suorum cuiusque. Magistrum neminem habemus, nisi deum solum. Hic ante te est, nec abscondi potest, sed cui nihil facere possis. Ceterum quos putas tibi magistros, homines sunt et ipsi morituri quandoque. Nec tamen deficiet haec secta, quam tunc magis aedificari scias, cum caedi videtur. Quisque enim tantam tolerantiam spectans, ut aliquo scrupulo percussus, et inquirere accenditur, quid sit in caussa, et ubi cognoverit veritatem, et ipse statim sequitur.

---

1) Rhen. in prima ed. tum ille etc., ceteri: cum ille.
2) Iunius e MS. *ὦ λοιποὶ* etc., Rigalt. *ὦ δειλοὶ — κρημνοῖς ἢ βροχοῖς ἔχετε.*

IMPRESSIT BERNH. TAUCHNITZ IUN.